

2016

Umugambi wa kazinduzi y'amazina
y'uruhàro y'érekeye ingoma y'uburundi :
kava mu kinjana ca xv gushika mu
ntango y'ikinjana ca xx (1400-1920)

Nduwamahoro, Anitha

UB, FLSH

<https://repository.ub.edu.bi/handle/123456789/1967>

Téléchargé depuis le dépôt institutionnel officiel de l'Université du Burundi

UNIVERSITE DU BURUNDI

FACULTE DES LETTRES ET DES SCIENCES HUMAINES
DEPARTEMENT DES LANGUES ET LITTERATURES AFRICAINES

UMUGĂMBI WA KAZĪNDŪZI Y'ĂMAZĪNA Y'ŪRUHĂRO
YĒRĒKEYE INGOMA Y'ŪBURŪNDI: KUVA MU KĪNJANA
CĂ XV GUSHIKA MŪ NTĂNGO Y'ĪKĪNJANA CĂ XX

(1400-1920)

PAR :

Anitha NDUWAMAHORO

Sous la direction de :

Denis BUKURU (PhD)

Mémoire présenté et défendu
publiquement en vue de l'obtention du
grade de « **Licenciée** en Langues et
Littératures Africaines ».

Bujumbura, Janvier 2016

~ i ~

ITÛRO

Bavyêyi bânje Mudesika KAYAYA na Yoronimo NDUWAMAHORO wıtavye Imâna,

Bavûkanyi bânje,

Ncutı n'âbagēnzi,

Nămwe mwēse mūmfise ku mutıma,

Ndabátūye iki gikórwa.

IJĀMBO RYÓ GUKĒNGURUKA

Imbere y'ûkó nshikíriza iki gikórwa, nashāka kubānza gukēngurukira cāne abo böse bītānze kugira ngo iki gikórwa gishobóre gushika kurí iyi ntāmbwé.

Ubwā mbere ndashīmiye bivūyé ku mutíma umwīgīsha Denis BUKURU, wé yēmeye kwīremēka umutwāro utōróshe wó gukúrikirana iki gikórwa aranītānga cāne kāndi yarí asānganywe imirimo myīnshi.

Ndashīmiye kāndi abīgīsha bó murí kaminūza y'Úburūndi na cānecāne abó mu gisāta c'indími n'āmayāgwa yā Afíríka, bāmpāye ubumenyi barānānyigīsha imicó, amayāgwa n'úbutōhōji arí na bwó bushikānye iki gikórwa kw'ihézezo.

Ndashīmiye n'ábīgīsha böse bó mu mashūri y'întāngo n'áyīsūmbuye kukó ikivi kigira intāngo. Nkaba mbóneyehó n'ākaryó kó gushīmira abanyēshūre twīganye kuva mu mashūre y'întāngo gushika murí kaminūza kukó twāsāngiye vyīnshi na cānecāne impanūro, ubumenyi, ugufāshānya murí utu cānké túrīya.

Ndashīmiye imiryāngo ya Elifazi NSHIMIRIMANA, Petero Karaveri NIYONGABO na Berikimasi GAHUNGU yó yanyākīranye urukūndo n'úrweze igihe naríko ndatégūra iki gikórwa. Ndashīmiye abo böse bāgize icó batērera kugira ngo iki gikórwa gishobóre kurānguka; umuryāngo wa Rafaheli REMEZO, umuryāngo wa Matayo MINANI, umuvyēyi wānje nsigāranye Mudesika KAYAYA ku buryó n'impanūro yagīye arāmpa.

Hējuru yá vyöse, sinōkwīrēngagiza Imāna yó yampāye amagará mēzá irāndōngōra irāmpa ingoga, irāntāmbutsa gushika kurí uyu mūsi; nkaba ndáyikēngurukiye kukó ubwānjé nta vyo narí kwīshoboza.

Anita NDUWAMAHORO

INSÍGŪRO Y'ÍNYANDIKO MPFUNYAPFUNYO YAKÓRĒSHEJWE

- **-ak-** : akarorero
- **-ut-** : uturorero
- **-int-** : integûza
- **-iny-** : inyîtāngizo
- **-its-** : itsítso
- **-ag-** : agasôzo
- **- ± -** : kugereranya imyâka (nka 1920)

INCÂMAKÉ

Iki gikórwa cītwa « Umugāmbi wa kazīndūzi y'āmazina y'uruháro yērékeye ingoma y'úburūndi: kuva mu kīnjana cā XV gushika mū ntāngo y'íkīnjana cā XX (±1400-1920) » gisigūra amazina y'uruháro makúrumákuru yērékeye ingoma y'Úburūndi yatōrorokanijwe mu bitabu vyānditswe n'ābatōhōji bānditse ku kāhise k'Úburūndi bw'imbere y'ābazūngu (MWOROHA E. 1987, BAHENDUZI M. 1991, VANSINA J. 1972, NDORICIMPA L. et GUILLET C. 1984 n'ābāndi).

Ibigabáne nyamúkurú ni ibi: Intāngamārārá, Kazīndūzi y'āmazina y'uruháro n'úbuhinga bwó kuyāndika; Inzēgo z'ígihúgu n'āmazina y'uruháro; Uruhára rw'āmazina y'uruháro mu kumenyēsha akāhise; Kazīndūzi nyēzina y'āmazina y'uruháro yó mu Burūndi bwó kū ngoma y'ābāmi.

Murí kazīndūzi nyēzina, harimwó imigwi itāndúkanye y'āmazina y'uruháro:

- Amazina y'ābāntu:
  - * ay'ābāmi: Ntāre Rushatsi, Mwēzi Gisābo, Mutāga Mbīkije, Mwāmbutsa Bāngiricēnge n'ābāndi;
  - * ay'ābagánwa: Ndīvyāriye, Rwāsha, Birori, Ntārugéra n'ābāndi;
  - * ....
- Amazina y'āmabānga arāngúrwa n'ābāntu: Mukā Karyēnda, Inabataramuka, Mukā Kirānga, Ntāre y'ī Nkóma n'ābāndi;
- Amazina y'imihingo n'īntārá: Nkóma, Bukēye, Ubutūtsi, Bānga, Kirūndo, Ubuyogoma, Gishōra, Higiyo n'āhāndi;
- Amazina y'āmōko n'imiryāngo: Abahútu, Abatūtsi, Abatwá, Abanyákarāma, Abahānza, Abanyānge n'āyāndi;
- Amazina y'ibimazi n'ibiterekērwa: Karyēnda (ingoma), Sēmasáka (Ingabé), Muhabūra (ingabé) n'āyāndi.

Amazina y'uruháro rēro ni isōko ntāngere yó kumenya akāhise k'Úburūndi kukó ni yó amenyēsha ahāntu, ikīntu cānké umūntu yagíze uruhára runini mu kwūbaka igihúgu. Nk'ákarorero, umwāmi NTÁRE Rugāmba ni wé yahāye imbibe igihúgu c'Úburūndi, ni wé yarwānye kugira ngo igihúgu kirōnké intārá gifisé ubu. Amazina amwāmwé nayó asigūra inkómōko y'āhāntu: nk'īntārá ya Ryānsoro (i Gitéga) ngo bāyise ukwó kubēra yatwārwa n'úmwāmi yitwa Nsoro.

IBIRÍMWO

ITÚRO	i
IJĀMBO RYÓ GUKĒNGURUKA	ii
INSÍGŪRO Y'ÍNYANDIKO MPFUNYAPFUNYO YAKÓRĒSHEJWE	iii
INCĀMAKÉ.....	iv
IBIRÍMWO.....	v
IKIGABÁNE CĀ MBERÉ : INTĀGAMÁRĀRÁ	1
I. 1. Amazinda y'ígikórwa.....	2
I.2. Inyishú mfátakibanza	3
I.3. Ihāngiro ry'ígikórwa	3
I. 4. Ubuhinga bw'iri tōhōza	3
I.5. Akamaro k'iri tōhōza	4
I. 6. Imbíbe z'iri tōhōza	4
I. 7. Ibimáze kwāndikwa	5
II. IKIGABÁNE CĀ KÁBIRI : KAZĪNDŪZI Y'ÁMAZĪNA Y'ÚRUHÁRO N'ÚBUHĨNGA BWÓ KUYĀNDIKA.....	7
II .1 . Insígūro y'ijāmba « Kazīndūzi ».....	7
II. 2. Ubwoko bw'iyi kazīndūzi	8
II. 3. Indīmūro y'ámazína y'úruháro y'íkirūndi.....	8
II. 4. Inzira y'iyi kazīndūzi n'úbuħinga bwākorēshejwe mu kuyāndika.....	15
IKIGABÁNE CĀ GÁTATU : INZĒGO Z'ÍGIHÚGU N'ÁMAZĪNA Y'ÚRUHÁRO	17
III. 1. Inzēgo z'ígihúgu : Ingéne Uburūndi bwāri bütūngānijwe	17
III.2. Amazína y'úruháro yērékeye ingoma y'Úburūndi.....	30
III.3. Ibihe bikúrúbikuru vyārānze ingoma y'Úburūndi bwā kēra	35
IKIGABÁNE CĀ KÁNE : URUHÁRA RW'ÁMAZĪNA Y'ÚRUHÁRO MU KUMENYĒSHA AKĀHISE K'ÚBURŪNDI	37
IV.1. Ikibanza c'ámazína y'úruháro mu kāhise n'imicó y'ábarūndi.....	37
IV. 2. Amayāgwa	38
IV. 3. Ibikórēsho (ibīntu vyāhīngurwa n'ábāntu).....	41

IKIGABÁNE CĀ GATĀNU: KAZĪNDŪZI Y'ÁMAZÍNA Y'ÚRUHÁRO YÓ MU BURŮNDI BWÓ KŪ NGOMA Y'ÁBĀMI.....	44
VI. GUSÔZÊRA.....	88
VII. IBITABU VYĀKORĒSHEJWE	90
VIII. INYÓNGERÁ	92

IKIGABÁNE CĀ MBERÉ : INTĀGAMĀRĀRĀ

Ingoma y'Úburūndi ni yó ntwāro yā mbere yūbatse igihúgu c'Úburūndi. Iyó intwāro yayóboye Uburūndi igihe kitarí gitó. Aríko nūbwó abātōhōje ivyērekeye iyó ngoma y'Úburūndi arí bēnshi, ntibahūzá ku gihe yatānguriye n'āmāmūko arashé y'úmwāmi wā mberé NTÁRE Rushatsi.

MWOROHA E.¹(1977) avuga kó umwāmi wā mberé NTÁRE Rushatsi yōbá yákorotse áva mw'ijuru. »

VANSINA J.² (1972) na wé avuga kó umwāmi wā mberé NTÁRE Rushatsi yōbá yāvūye mw'ishāmba.

MUKURI M.³ (2001) avuga kó intwāro ishīngiye kū ngoma yōbá yatānguye mu kīnjana cā 14 ishīnga imizi nēzá mu kīnjana cā 17.

NTAHOKAJA J.B. (1978) avuga kó ingoma y'Úburūndi isá n'iy'í Rwānda, n'iz'í Bugāndá na Búnyoró na Gitárá zōbá zātānguye mu myāka ya 1300 cānké 1400.

Ingoma y'Úburūndi rēro twābōnye kó yatānguranye n'úmwāmi NTÁRE Rushatsi. Nūbwó abatōhōji batavugá kumwé igihe yatānguriyekó, twēbwé twāshīngiye ku kīnjana ca 15 ahó twifatanije n'ābavūga kó yōbá yātānguye murí ico kīnjana.

Ingoma y'Úburūndi yarámutswa umwāmi ikarōngōrwa n'ābagánwa n'ínkebé. Abagánwa bāri abatwāre bakurú bāva mū nda y'íngoma, inkebé na bó bāri abatwāre bakurú batāva mū nda y'íngoma; bāgenwa n'úmwāmi ngo batwāré intārá zitāri mu vyībare vy'úmwāmi. Aba rēro ngo bātōrwa mu Bahútu n'Ábatūtsi. SIMONS⁴ E. (1944) avuga kó uwajá kū ngoma ngo yatégerazwa kubá ari umwāna w'úmwāmi kāndi kó yōbá yāvūkana imbúto. Avuga kó dúfatiye ku vyīyumvīro

¹ « Le premier roi du Burundi NTARE RUSHATSI serait descendu du ciel. »

MWOROHA E., *Peuples et rois de l'Afrique des lacs : Le Burundi et les royaumes voisins au 19ème S.* NEA, Dakar, 1975, p96.

² « Le premier roi du Burundi NTARE RUSHATSI avait une origine forestière. »

VANSINA J., *La légende du passé, traditions orales du Burundi*, Tervuren, 1972, p83.

³ « (...) Le système monarchique est apparu dès le 14ème S après Jésus Christ. Son autorité s'est affirmée au 17ème S (...) »
MUKURI M., *Dictionnaire chronologique du Burundi. De Mwezi GISABO à la chute de la monarchie (de 1850 à 1966)*, Bujumbura, 2001, p15.

⁴ « Selon les croyances populaires, l'enfant prédestiné naissait avec, enfermé dans son petit poing, quelques semences de toutes les cultures du pays. C'était le signe d'En Haut. »

SIMONS E., *Coutumes et institutions des Barundi*, Revue juridique du Congo Belge, Elisabethville, 1944, p62

vy 'ábanyághúgu, uwatôrwa ngo ajé kũ ngoma yóbá yávũka apfũmbase mu kiganza cíwé imbúto kámá zărimwa mu gihúgu nk'úburó, amasáka,inzúzi,... Cări ikimenyětso c'úkó yatôwe n'Ímána.

Iyo ntwâro rěró yarângwa n'ímigírwa myĩnshi. Ivyo vyöse abatôhōji batarí baké bārabidōndōye mu bitabu bitāndúkānye. Aríko si agasesēshwarumurí akāhise k'Úburūndi karakeneye kumenyēkana, ivyó vyöse na vyó vyōdufashije kukamenya birasānzāye ibĩndi na vyó ntibirātôhōzwa. Murí iki igikórwa rěró hăratôrorokanijwe ivyānditswe birí mu bubíko bw'íbitabu, hărobānuwemwó amazína y'úruháro makúrumákuru yěrékeye ingoma y'Úburūndi kuva mu kīnjana cā 15 gushika mũ ntāngo y'íkīnjana cā 20 n'ingéne yadōndōwe n'abatôhōji batāndúkānye. Twăragérageje gusésāngura ivyāvuzwe ku bāntu nó ku bĩntu mu gutūngānya kazīndūzi y'íkirūndi. Itūngānya ryā kazīndūzi ni igikórwa kitōróshe namba aríko « uwusháka umubíra abira akūya », turízēye kó nūbwó iyi kazīndūzi yācu itabuzé amahĩnyu, izôgíra icó ifashije mu kumenya amatéká y'ábarūndi n'ákāhise kábo.

I. 1. Amazinda y'igikórwa

Ivyānditswe n'ívyāshīnguwe vyěrékeye ingoma y'Úburūndi ni vyĩnshi cāne aríko birasānzāye. Harí mbére n'ívyātôhōjwe tutāzí iyó birí kāndi vyāri ngirakamaro mu kutumenyēsha akāhise k'Úburūndi. Kugíra ngo abarūndi bamenyé akāhise k'Úburūndi na cānecāne ingoma y'Úburūndi, harakenewe kazīndūzi y'íkirūndi itōrorokanya ikongera ikadōndōra amazína y'úruháro makúrumákuru yěrékeye ingoma y'Úburūndi kāndi yōshimíkira ku bibázo bikuríkira :

1. Akāhise k'Úburūndi kameze gáte?
2. Ingoma y'Uburūndi yarı iméze ĩte ?
3. Abayívugwamwó ni bānde ?
4. Ibĩntu biyivúgwamwó vyó ni ibihé ?
5. Abo bāntu n'íbĩntu vyāri bífise uruhára urúhé mw'ítūngānya ry'íntwâro nó mu buzima bw'ígihúgu ?
6. Amazína y'úruháro arāngá akāhise k'Úburūndi akwīyé kujá murí kazīndūzi ni ayāhé?

I.2. Inyishú mfátakibanza

Mu gutunganya iki gikorwa cá kazinduzi y'amazina y'uruharo yerekeye ingoma y'Uburundi kuva mu kinjana cá 15 gushika mu 1920, twari dufise inyishú mfátakibanza zikurikira :

1. Amazina amwamwe y'uruharo arekane nza akahise k'Uburundi na canecane ingoma y'Uburundi.
2. Ingoma y'Uburundi yatanguranye n'umwami NTÁRE Rushatsi.
3. Mu mazina y'uruharo yerekeye ingoma y'Uburundi, harimwo ayerekeye amabanga, ibimazi, imigirwa ijanyé n'yo ngoma.
4. Ibintu n'abantu bavugwa mu ngoma y'Uburundi bari bafise uruhara runini mw'itunganywa ry'igihugu.
5. Mu mazina y'uruharo aranga akahise, hariho makurumakuru akwiyé kujá muri kazinduzi.

I.3. Ihangiro ry'igikorwa

Ihangiro nyamukuru ry'iki gikorwa ni iryo kwereka urwanka rw'ubu ivyerekeye ingoma y'Uburundi, ivyanditswe n'abatohoji batandukanye mu kubitorokaniriza hamwe mu gitabu cá kazinduzi.

Amahangiro kandi y'iki gikorwa ni aya akurikira :

1. Gutorokanya amazina y'uruharo yerekeye ingoma y'Uburundi kuva mu kinjana cá 15 gushika mu ntango y'ikinjana cá 20 (ay'abantu, ay'ahantu, ay'ibikoko, ingoma, imigirwa,...);
2. Kuyandora nza dufatye ku vyanditswe mu bitabu bivugá akahise k'Uburundi.
3. Kuyandika nza no kuyihweza.

I. 4. Ubuhinga bw'iri tohiza

Mu ntumbero yo gushika nza ku mahangiro yacu, twikoze ku buhinga bukurikira :

1. Gutorokanya ivyanditswe biri mu bubiko bw'ibitabu bivugá ingoma y'Uburundi, gutorokanya amasamu, amakarata, amashusho, ibiti ndondamamuko vy'abantu vyerekeye ingoma y'Uburundi;
2. Gutorokanya amazina y'uruharo no kwandika ibivugwa ku bantu canke ibintu vyerekeye ingoma y'Uburundi;
3. Gushira mu cegeranyo ivyo vyose mu neguro y'igitabu c'ubwoko bwá kazinduzi.

I.5. Akamaro k'iri tōhōza

a. Ku batōhōji

Iri tōhōza ryādushikanye kwītūngānywa ryā kazīndūzi y'amazina y'uruháro yérékeye ingoma y'Úburūndi kuva mu kīnjana cā 15 gushika mū ntāngo y'íkīnjana cā 20 (1920) ni ngirakamaro ku batōhōji. Izōbūngānira na cānecāne abatōhōji b'ákāhise k'Úburūndi mu kumenya abāntu n'ibīntu vyūbatse igihúgu c'Úburūndi. Kubēra kó ibivúgwa ku bāntu nó ku bīntu vyāvūye mu bitabu bitāndúkānye, abatōhōji b'ámatéká n'ímico y'ábarūndi bazōmenya ibitabu bimwēbimwé vyōbasahíriza.

b. Ku gihúgu

Iri tōhōza ni ngirakamaro kāndi ku gihúgu. Ubwā mbere, kubēra igihúgu kirōnsé igisáta cā kazīndūzi y'íkīrūndi izōshóbora gufásha mw'ītūngānywa ryā kazīndūzi ikwīyé y'íkīrūndi. Ubwā kábiri iri tōhōza rizōfasha abarūndi batarí baké kumenya akāhise k'ígihúgu cābo gútyo bigafasha mu kwūbaka ígihúgu.

I. 6. Imbíbe z'iri tōhōza

Ivyérekeye ingoma y'Úburūndi ni vyīnshi cāne ntāwōbidōndōra vyōse ngo abimáre. Twēbwé twātōrorokanije amazina y'uruháro makúrumákuru (ay'ábāntu, ibīntu, ahāntu, ibikōkó,...) kuva mū kīnjana cā 15 (kukó ico gihe hōba arí ho hātāngura kuvúgwa intwāro ishīngíye kū ngoma ku mwāmi NTÁRE Rushatsi) gushika mu 1920 (kukó kuva mu 1925, Ababiligi ngo bācīye bāhīndura amabānga y'ingoma, bāzana abagánwa bīze, imigírwa imwīmwe irakūrwa: nk'úmuganuro, imigirwá ijānyé n'ingabé,...).

Intwāro rēro ishīngíye kū ngoma yabāye ndēnde cāne, ni na có gitúma twāshīmye gukórera kuva mu kīnjana cā 15 gushika mu 1920 kukó ntawōbidōndora vyōse ngo abimáre mu gikórwa nk'iki có kurāngiza inyigīsho zā káminūza. Kubēra umwānya, ntitwāshoboye kwēgeranya ivyābūwe mu majwí birí mū nsāmirizi y'Úburūndi, mu Bushikirangānji bw'úrwāruka, inkino n'ímico kāmá, mw'ishírahámwe mpūzamakūngu rijējwé ivy'índero (UNESCO) n'áhāndi. Ntitwāshoboye kāndi gusoma ibinyámakurú.

I. 7. Ibimáze kwāndikwa

Ivyérekeye ingoma y'Úburūndi vyārānditswe cāne n'ábatōhōji batarí baké. Aríko harihó ibitānshitse kū nyōta kukó umwé wēse yavyānditse ukwíwé afātiye ku vyāvūye mu matōhōza n'ūmwíhwēzo wíwé.

Ku bw'ivyo rēró, iki gikórwa cārīyumvīriwé haratōrorokanywa hōngera haríhwēzwa ivyānditswe vyērékeye ingoma y'Úburūndi mu gutūngānya kazīndūzi y'íkirūndi itōrórokanirijemwó amazína y'íkirūndi makúrumákuru y'úruháro yērékeye iyó ngoma kanátsīnda abarūndi barakenéye kumenya káhise k'Úburūndi mu kirūndi.

Abamáze kwāndika kū ngoma y'Úburūndi ni bēnshi. Twōvuga nka :

1. MWOROHA E(1987), *Histoire du Burundi des origines au 19ème S* ;
2. MWOROHA E(1977), *Peuples et Rois de l'Afrique des Grands lacs* ;
3. RODEGEM F. M., *-Structures judiciaires traditionnelles des Barundi
-Anthologie Rundi* ;
4. YOORI Juvénal, *Le vocabulaire de la cour* ;
5. WEINSTEIN W, *Historical dictionary of Burundi*;
6. GAHAMA Amélie, *La Reine-mère et ses prêtres au Burundi* ;
7. NSANZE A, *Un Domaine royal au Burundi :Mbuye (env 1850-1945)*;
8. VANSINA J, *La Légende du passé, Traditions orales du Burundi*;
9. SIMONS E, *Coutumes et Institutions des Barundi*;
10. NDORICIMPA et GUILLET, *L'Arbre-Mémoire, Traditions Orales du Burundi*;
11. GHISLAIN, *La Féodalité au Burundi*.
12. NSANZE A , *Le Burundi ancien (1850-1920) :L'économie du pouvoir*;
13. NTAHOKAJA J.B , *Imigēnzo y'íkirūndi*;
14. RUGOMANA , *Inkúru y'úmuganuro ukó wagírwa kēra*;
15. GUILLET et NDAYISHINGUJE, *Légendes historiques du Burundi*;
16. ...

- YORI J., mu gitabu cíwé *Le vocabulaire de la cour* (amajāmba yakórēshwa ku kirimba) yaradutūngānirije kazīndūzi y'íkirūndi n'ígifarānsa mu kudōndōra amajāmba amajana ané na rimwé (401). Ni vyīzá aríko ntiyatwūgurukiye nēza ku bijānye n'ímigírwa n'ámabānga

yariho icó gihe. Ntiyashizemwó amasanāmu, amashusho, amakarata, ibiti ndōndamāmūko vy'ábāntu, ... kumbūre vyāri gutūma umusomyi atāhūra nēzá ivyó yasomyé ;

- WEINSTEN W.,⁵ mu gitabu cīwé « Historical Dictionary of Burundi (Kazīndūzi ivugá akāhise k'Úburūndi) yaragerageje gutūngānya kazīndūzi y'íkīrūndi n'icōngerezá avúga akāhise k'Úburūndi murí rusāngi. Ni vyīzá aríko biragōye kubóna nēzá akāhise avugá ibihe twōgashīramwó. Mu gitabu cīwé kāndi harihó amajāmbō akenéye kudōndōrwa nēzá bīvūye ku kugéne yayādōndōye. Aha twōvuga nk'āya majāmbō :

- * Mukā Kirānga : agira ati : « Ni umwé mu bāri bājējwe amabānga akoméye ku muganuro » . Aha ntatubwīra ayo mabānga yarí ajējwe, ntanatúbwīra Mukā Kirānga uwó arí wé (rāba murí kazīndūzi nyēzīna) ;
- * Abahānza : agira ati : « Abācūnga ingānzo z'ābāmi bātōrwa mu bahānza (umuryāngo w'Ábahútu). Kāndi ngo havugwa kó NTÁRE wā mberé Rushatsi yarí umuhútu wó mu muryāngo w'Ábahānza. Aha ntatubwīra amāmūko y'ūwo muryāngo ndetsé ntanatúbwīra akaranga kāwo (rāba murí kazīndūzi nyēzīna) ;
- * Abavúmu : agira ati : « Ni umuryāngo w'Ábahútu washika rwōse ku mwāmi kāndi ni wó watúmwakó ku muganuro . Aha ntatubwīra icó wakóra (rāba murí kazīndūzi nyēzīna) ;
- * Muja (w' i bwāmi) : « Ni umwé mu bāri bājējwe ibānga rikoméye ku muganuro » . (ibānga iríhé ? rāba murí kazīndūzi nyēzīna);

Ayó majāmbō hamwé n'āyāndi tutīriwe turadōndagura yaríhwējwe murí iki gitabu kukó ukó umwānditsi ayasigūra murí kazīndūzi yīwé birimwó agahāze. Ni có gitūma twīkoze ku bāndi batōhōji kugīra ngo turābé ukugéne bāgīye barūngānirana.

-MWOROHA E., mu gitabu cīwé « Histoire du Burundi des origines à la fin du 19ème S (Akāhise k'Úburūndi kuva mū ntāngo gushika mū mpéra y'íkīnjana cā 19) aratúbwīra Uburūndi ingéne bwāri búmeze imbere y'īntwāro ishīngīye kū ngoma. Aratúbwīra ibivúgwa vyātōhōjwe ku ntāngo y'ingoma y' Úburūndi gushika kū ngoma y'úmwāmi MWÊZI Gisābo.

-GAHAMA A., mu gitabu cīwé « La Reine-mère et ses Prêtres au Burundi » aratúbwīra ivyērekeye umugabékazi (nyina w' úmwāmi) mu Burūndi. Atubwīra akamaro k'úmwāmi, ifubwa ryīwé n'ābāri bājējwe kurārīra ingānzo zābo bītwa Abanyānge. Nk'ákarorero,

---

⁵ WEINSTEIN W., Historical Dictionary of Burundi, Metuchen, Scarecrow, Press, 1976.

aratúbwira kó bāfubwa i Mpotsa, umukúru w'abanyamabānga b'í Mpotsa yitwa Rubūngira mū mpéra y'íkīnjana cā 19.

-NTAHOKAJA J.B. mu gitabu cīwé « Imigēnzo y'íkīrūndi aratúbwira imigēnzo y'Ábarūndi b'āho hāmbere. Ku vyērekeye ingoma y'Úburūndi, aratúbwira ingéne intwāro ya cāmi yari itūngānijwe, imigírwa n'imigēnzo yari ijānye n'īyo ngoma. Aratúbwira ivyērekeye umuganuro, abaganúza bakúru bāri bājējwe kuwútegūra, abanyamabānga, abapfúmu n'íbīndi.

II. IKIGABÁNE CĀ KÁBIRI : KAZĪNDŪZI Y'ÁMAZĪNA Y'ÚRUHÁRO N'ÚBUHĪNGA BWÓ KUYĀNDIKA

Abarūndi turakeneye kazīndūzi kukó gushika ubu ntā kazīndūzi ikwīyē y'íkīrūndi dufisé kāndi tūzi nēza kó kazīndūzi arí igikórēsho gihāmbāye cāne mu micó n'úbumenyi bw'ábāntu. Abānditsi DUBOIS J. na DUBOIS C. (1973)⁶ bavuga kó kazīndūzi arí igikórēsho ndāngamíco kirímwo urutōnde rw'ámajāmba y'úrurími (...) mu gutānga ibisígūra ijāmba ryōse (imvúgo y'ijāmba ryōse rirímwo, amāmūko yāryo, ubwōko bwāryo mū ndīmūro, inyúbako yāryo, uturorero tw'ingéne rikorēshwa, ...)

DUBOIS J. nābó bafatānije mu kwāndika kazīndūzi y'ítōhōzandími yābo, baratúbwira kó kazīndūzi arí igikórēsho kijānyé n'imicó cērēkana amajāmba y'úrurími rumwé cānké nyīnshi arí ku rutōnde rw'inyugúti z'ūrwo rurími, kikērekana ibirí murí rimwērimwé mu birānga ijāmba.

Aríko rēro nūbwó hakenéwe kazīndūzi ikwīyē y'íkīrūndi, iyi kazīndūzi si iy'íkīrūndi cōse. Ni kazīndūzi y'ámazína y'úruháro makúrumákuru yērekeye ingoma y'Úburūndi kuva mu kīnjana cā 15 gushika mu 1920. Iyi kazīndūzi rēro itōrorokanirijemwó amazína y'úruháro.

II.1 . Insígūro y'ijāmba « Kazīndūzi »

Ijāmba « kazīndūzi » ryārasígūwe n'abigīshwa barāngiza mu gisáta c'īndími n'āmayāgwa vyā Afíríka kuva ahó bīhēreye umugāmbi wó kwāndika mu kirūndi nó gutūngānya kazīndūzi ntōntó z'íkīrūndi zērekeye ibisáta bimwēbimwe. Aha twōvuga nka NIYONZIMA J.⁷, Kazīndūzi y'ámajāmba yērekeye

⁶ « Le dictionnaire est un objet culturel qui présente le lexique d'une langue sous forme alphabétique, en fournissant sur chaque terme un certain nombre d'informations (prononciation, étymologie, catégorie grammaticale, définition, construction, exemple d'emploi, synonymes, idiotisme). Ces informations visent à permettre au lecteur de traduire d'une langue dans une autre ou de combler les lacunes qui ne lui permettraient pas de comprendre un texte dans sa propre langue. »

DUBOIS J. et DUBOIS C., Introduction à la lexicographie, le dictionnaire, Paris, Larousse, 1973 : 151 .

⁷ NIYONZIMA J., Kazīndūzi y'ámajāmba yērekeye ubugeni, Bujumbura, 2004, p4.

ubugeni. Agíra ati : « Kazĩndũzi twõvuga kó arí itõrorokanirizo ry'ámajambo n'ĩnsĩgũro yáyo mu búryo butõmõye bwó kumara amazĩnda».

Kazĩndũzi / (a) – ka – zĩnd – ur – yi /	ni ikĩntu kizĩndũra, kimará amazĩnda
↓ ↓ ↓ ↓ ↓	
Int iny its ing. ag.	Rivũye mu rivuga “kuzĩndũra”

Nk'ũkó uwó mutõhõji abivúze, birashika kó umũntu adasobânukirwa nêza ikĩntu, akigĩrakó amakēnga arí yo mazĩnda. Uwó rēro aba akenéye uwumúsobânurira akamumara amazĩnda, arí kwo kumuzĩndũra.

NDIKURIYO I.⁸ na wé agíra ati: « Kazĩndũzi y'ĩkirũndi ni ikigega c'ámajambo akurĩkirana hĩsũnzwe urutõnde rufatĩye kũ nyugúti itāngũrira itsĩtso ry'ĩjāmbō rimwērimwé ryõse. »

Kuzindura rēro twõvuga kó arí ugusóbanurira umũntu ukamumara amakēnga arí yo mazĩnda. Igikórwa rēro cā kazĩndũzi ni « ukuzĩndũra ».

II. 2. Ubwõko bw'iyi kazĩndũzi

Iyi kazĩndũzi ni kazĩndũzi yāndĩtse ku kirũndi mu kirũndi. Iyi rēro si kazĩndũzi y'úrurĩmi ishĩngĩye kũ nsĩgũro y'ĩzĩna gusa arĩko ni kazĩndũzi idõndõra ivyó vyõse bivugwá kw'ĩzĩna. Ni có gitũma kugĩra ngo izĩna ritāhũrwe nēzá turihá insĩgũro zitāndúkānye ziridõndõra.

Iyi kazĩndũzi rēro iradõndõra ivyó vyõse bivugwá ku bāntu nó ku bĩntu (amazĩna y'úruháro). Ni na có gitũma yadúsavye umwānya murēmure. Arĩko bārayamáze bati : « uwushāka umubĩra abira akũya. » Iyi kazĩndũzi yasávyē umwānya n'úbumenyi kukó ibivúgwa ku bāntu nó ku bĩntu vy'ákāhise k'Úburũndi vyāndĩtse mu ndĩmi mvāmahānga.

II. 3. Indĩmbũro y'ámazĩna y'úruháro y'ĩkirũndi

RODEGEM F. (1965)⁵ aratúbwĩra kó indĩmbũro y'ámazĩna y'úruháro arí ubuhĩnga bwó kwĩga amazĩna y'úruháro; ay'ábāntu n'āy'āhāntu. Arõngera akatúbwĩra kó kugĩra ngo dutāhũre amazĩna y'úruháro arí ngõmbwá kó tuyĩhwēza tukarõnka ibĩntu biyũbatse arí na vyó bitumá dutāhũra insĩgũro

⁸ NDIKURIYO I., Kazĩndũzi y'ámajambo ikirũndi kivõmá mu giswahili, Mémõire UB, 2011, p19.

⁹ « L'onomastique est la science qui étudie les noms propres. L'anthroponymie étudie les noms des personnes, la toponymie étudie les noms de lieux »

RODEGEM F.M., Essai d'onomastique rundi, 1965, p5

yâyo¹⁰. Amazína y'úruháro arí mu migwi myinshi, aha réro twāshimye gushimikira ku y'ábantu n'ây'ibĩntu mu kugerageza kwerekana inyúbako yâyo hamwé n'insigũro yâyo mu kirũdi. Aríko, biragaragara kó umwĩhwẽzo w'âyo mazína ugõyé usaba gucá mu mizi ivyatumye atõrwa. MINANI A.¹¹ aratúbwĩra kó amazína y'úruháro arí ibĩntu mvandĩmi bigõyé cāne bisabá umwĩhwẽzo udashĩngiye gusa kurí iryo zína n'inyúbako yâryo aríko ushĩngiye kãndi kũ nsigũro ncāmuganí.

a. Amazína y'ábantu

Mu kirũdi bavuga bati : « Izína ní ryo mũntu ». Abarũndi réro ntibapfá gutõrera izína umwāna, barimwĩta kēnshi báfise icó barikũyekó arí na có gitúma nk'úkó RODEGEM F.M¹² abitúbwĩra, kugĩra dutāhũre icatumye umwāna yĩtwa izína kānāká ni ngombwā tumenyé ivyāri bĩhānzé abavyēyi ico gihe n'ibihe yavũkiyemwó.

Uturorero¹³ :

1. KAVĒJURU | kuva + ijuru | : baryĩta umwāna bāri bārĩndiriye bakabúra. Kubēra réro baba bāratévyé kumurōnka kēnshi baca bamwĩta iryo zína ;
2. KAVĀMAHĀNGA | kuva + amahānga | : bakũnda kuryĩta umwāna yavũtsé bigōranye, umuvyēyi aba yágize ingōrane mu kumwĩbāruka. Abónetse réro bafata kó avũyé kure, mu mahānga ;
3. MINYÚRANO (cānké MANYURÁNE) : bakũnda kuryĩta umwāna yavũtsé mu gihe sé abá yāpfũye. Rivũyé mu rivúga « kunyúrana » ni ukuvúga guhúshāna, bisigũra kó yabá ahúshānye na sé.
4. ....

Amazína mēnshi y'úruháro na cānecāne ay'ábantu ava mu mavúga. Aríko turáfise kãndi amazína yĩrēbānga, ataho akomõtse ; hari kãndi n'āmazína amwāmwé agizwé n'āmajāmba abiri cānké arēngá.

Uturorero :

---

¹⁰ « Pour comprendre les noms propres, il est indispensable de les analyser afin d'en dégager les éléments constitutifs. »
RODEGEM F.M., *op.cit.*, p16

¹¹ MINANI A., *op.cit.*, p84

¹² « Pour comprendre la raison du choix du nom, il faut connaître les préoccupations des parents, les tendances générales des individus, les circonstances de la naissance auxquelles souvent les noms font allusion. »
RODEGEM F.M., *op.cit.*, p10

¹³ NTAHOMBAYE P., *Des Noms et des hommes, aspects psychologiques et sociologiques du nom individuel au Burundi*, Karthala, 1983, p125-128.

1) Ayirebānga : Ntāre, Mōsozi, Mutāga, ...

2) Ayakómōtse ku mavúga (amazína y'ínkómōko) :

- * Mwāmbutsa rikomōtse mu rivúga « kwāmbuka »
- * Musavyi rikomōtse mu rivúga « gusaba »

3) Amazína agizwé n'ámajāmbō abirí cānké arēngá :

- * Rwērekanabirēnge (irivúga + izína)
kwērekana ibirēnge
- * Micómibí (izína + ingéreka)
Imicó mibí
- * Tíroryínká (Izína + nyunzi + izína)
Itíro ryā inká

4) Amazína agizwé n'ámūngāne :

- * Ntibirāngwá rikomōtse mu ryūngāne = (ibīntu) nti birāngwá.
- * Ndereyimāna= ndereye Imāna .

Mu mazína y'úruháro na cānecāne ay'ábāntu inyītāngizo y'izína n'inyītāngizo rukózi zirafise uruhára runíni. RODEGEM F.M.¹⁴ aratúbwīra kó izo nyītāngizo arí zo zitumá dūtāndukānya insígūro y'āyo mazína. Aratúbwīra kāndi kó amazína y'úruháro atīgéra agíra integūza aríko rimwé na rímwe iyó arí izína ry'úrunáni, integūza yībónekeza mw'tjāmbō ryā kábiri rigizé iryo zína¹⁵:

Ak: Rukórikibí | Ru - kor - a | i - ki - bi |
Iny.Ruk Its. Ag. int. iny. its.

Aradúha uturorero tw'inyītāngizo mu mazína y'úruháro ku rupápuro rwā 17:

- Umugwi wa 7: ki – (iyi ní rukakamīsha): ak: Kijānja | ki – Jānja |afise ikigānza kiníni

-ki- y'úmugwi wa 7 irērekana kāndi amazína y'ígihúgu, y'úrurími cānké y'ímicó:

¹⁴ « Le rôle des préfixes nominaux et verbaux est important dans les noms propres. Bien de nuances affectives ou objectives sont exprimées grâce à eux. Il en est de même pour les infixes. Les allusions qu'ils permettent de faire sont évidents pour tous »

RODEGEM F.M., op.cit., p17

¹⁵ « Les noms propres n'ont jamais d'augment; parfois le préfixe verbal lui-même est éliidé (Girukwishaka, Igirukwishaka), pour souligner dans la conversation qu'il s'agit d'un nom propre. Toutefois, dans les formes complexes, l'augment du second terme demeure : exemple : Rukorikibi |# Ru – kor – a # – i – ki – bi# | »

Iny. Its. Ag. Int. Iny. Its.

RODEGEM F.M., op.cit., p17

Ut: Kiradëndereza (igihúgu)

Inákizũngu : bãshobora kuryíta umwâna yavûtse ku mûzo w'âbazũngu.

- Umugwi wa 11 - ru – irashóbora kwêrekana (urwânko): Ruzôbavakó
- Umugwi wa 11 - ru – irashóbora kwêrekana kãndi (urupfú) : Ntirunēná

Mũ nyúbako y'amazína y'úruháro, harihó udutêrá dukũndá kwĩbonekeza, utwo natwó tukêrekana nyené kwítwa iryo zína uwó arí we (igitsína).

Uturoro:

-Sê- : kêrekana igitsína gabó : Sêbabíri, Sêkibí, Sêmapfá

-Iná-: kêrekana igitsína goré: Inábabíri, Inámujãndi, Inámapfá, Inángoróre

Aríko ako gatêrá hari igihe kêrekana nyené ibĩntu, gútyo n'âbagabo barítwa iryo zína :

Ak :Inankoni= nyen'ínkoni

b. Amazína y'áhãntu

Nk'úkó RODEGEM F.M.¹⁶ (1965) abivúga, amazína y'áhãntu araryôshe kwĩhwêza kukó ntahĩndúka mu rurími kãndi atwêreka nêzá ivyĩyumvĩro vy'ábãntu bãyatôye.

NTAHOMBAYE P.¹⁷ (1983) aramwũngãnira ati: « amazína y'áhãntu atwêreka imvo abãyatôye bãri báfise ».

Biragaragara rêró kó amazína y'áhãntu atiyadukije, yatôwe n'ábãntu kãndi bãba báfise imvo cãnké intũmbêro, arí na có gitúma arí ngirakamaro kumenya icãtumye intârá n'ímihĩngo yítwa uku cãnké kuríya.

Nk'úkó BIGIRUMWAMI J.¹⁸ abitúbwĩra, izína ryöse ry'áhãntu rirafise insígũro. Ivyĩgwa rêró vy'iyó nsígũro ngo vyôshĩngira cãne ku kugéne ayó mazína akorêshwa hãba mũ mvugó isãanzwé cãnké mu mayãgwa nk'ímiganí, imyĩbutsa, cãnké mu mazína y'úbuhizi.

---

¹⁶ « Lest noms de lieux sont intéressant à étudier parce qu'ils sont parmi les formes les plus stables d'une langue, mais également parce qu'ils sont révélateurs d'une mentalité. Ils supposent un sérieux esprit d'observation et une imagination vivace.

RODEGEM F.M., *op.cit.* p105.

¹⁷ « (...) Les toponymes attestent une motivation profonde de la part du donneur »

NTAHOMBAYE P., *op.cit.* p16

Mbëga amazína y'întârá n'îmihîngo yavûye hêhé? Yatôrwa na bândé ? Ni igikí cātuma báyatōra ? Mbëga umuntu wëse yarí affise uburênganzira bwó gufáta intârá kânâká akayítōrera izína ?

Kurí ivyó bibázo, RODEGEM F.M.¹⁹(1965) aratúbwîra kó amazína y'întârá n'îmihîngo yavûye ku migênderanire irí hagáti y'úmuntu n'întârá. Arôngera akatúbwîra kó amazína y'áhântu yōbá yávûye ku bitërwa bihaméra, ibikórwa biharängürirwa cänké izína ry'úmuryāngo wahágerēreye.

Uturorero :

Kirimiro | ki – rim – ir – o | : ni intârá barimá cāne

Sōnga : aha bãfatiye kũ mero y'ũwo musózi baca bawîta Sōnga | song – a | kukó usōngóye cāne.

1° Inyúbako

Amazína y'áhântu nk'úkó vyāmá vyîbonekeza yāma arôngōwe n'îndôngōrazína: ku, mu, i, ... Iyó rēró hitāngije izo nyîtangizo cänké utwo ducé, ijwí rivugá ritāngúrira iryo zína ntiryîbonekeza.

Uturorero : i : i Vyānda, i Ngōzi, i Bujūmbura ;

mu: mu Bukêye, i Nyakararo, Mu Mugāmba

ku: kũ Ndáva, ku Rugomero

RODEGEM²⁰(1965) aratúbwîra kó izo ndôngōrazína z'íkíbānza zishîngíye gusa kw'îkórêshwa ryāzo aríko kó izína rimwé rishobóra kurôngōrwa n'îndôngōrazína y'íkíbānza bívānye n'ũyu cänké uríya azikorêsheje.

Uturorero atāngá: Ngīye mu Bukêye

---

¹⁸ « Chaque nom a un contenu sémique. L'étude sémantique des noms des lieux se basera sur leur emploi dans divers types de discours, tels que « le langage quotidien » et les textes de création littéraire : « amazína y'úbuhizi, imigáni, imyîbutsa »

BIGIRUMWAMI J. op.cit., p141

¹⁹ « (...) Ils illustrent le contact intime entre l'homme et le milieu. Les noms de lieux ont probablement été créés d'après le site qu'ils occupent, d'après les produits qu'on y cultive ou les espèces végétales qui y poussent spontanément, d'après les activités qu'on y exerce, ou encore d'après le nom de la famille ou de la tribu qui y est établie. »

RODEGEM F. M., op.cit., p109

²⁰«L'emploi de ces locatifs est surtout fondés sur l'usage mais ces nuances peuvent être rendues en se servant de l'un ou de l'autre, non pas indifféremment (mais à bon escient).

Exemple : Ngīye mu Bukêye, Ngīye i Bukêye. Ngīye ku Bukêye (Faux)

RODEGEM F. M., op.cit. p107.

Ngīye | Bukêye (ni ukuvúga mu micûngararo y'âho)

Ngīye ~~ku~~ Bukêye (iki ntikivugíka)

Hari udutêra « NYA », « RYA », ... twībónekeza mu nyúbako y'ámazína y'imihîngo n'întârá tukêrekana bëne aho hântu cânké ibirângwa aho hântu.

Uturorero :

I Nyabibuye | Nya – bibuye | : ahântu harí ibibuye vyĩnshi cāne

I Nyâmbého | Nya – mbého | : ahântu hakanye cāne, harí imbeho nyĩnshi

(Mu) Ryānsoro | Rya # Nsoro | : ni itōngo ryā Nsoro.²¹

Nk'úkó twābibōnye ku mazína y'ábāntu, n'ámazína y'întârá n'imihîngo arashóbora kugirwa n'ámajambo abiri cânké arēngá (amazína y'úrunáni) :

Ut. : i Bwābarangwe | irivúga + izína |

Bwāmbara ingwe | bu – āmbar – a | (i) – n – gwe |

Mugōngo-Mānga | izina + izina | Mugōngo | Mānga | : aya ni amazína y'áhantu habiri hātēranijwe.

Siguvyāye | irivúga + irivúga | Sig – a # (u) – vyar – ye |

2° Insígūro

Amazína y'întârá n'imihîngo ntiyiyadukije. Abaründi bāri báfise icó bāfatírákó cânké imvo zātuma bīta intârá kānāká iri zina cânké rírīya. RODEGEM F.M.²² (1965) arabítubwīra nēzá. Agíra ati:

²¹ RODEGEM F. M., *op.cit.*, p106.

²² « Les noms des lieux sont nés de la nécessité où se trouvaient les habitants de distinguer les endroits, de les désigner, de les reconnaître, de préciser la nature du lieu, son emplacement. Ils ont donc avant tout un caractère utilitaire. L'imagination s'est exercée à travers un nom adéquat pour désigner les différents sites de la région où l'on vit. Il fallait que la relation entre la « signifiant » et le « signifié » soit efficace, d'où le caractère réaliste de la majorité des toponymes. »

RODEGEM F.M., *op.cit.*, p105.

« Amazína y'áhantu yabâyehó kubêra ivyîpfûzo vy'ábantu vyó gutândukânya ahantu, kuhîbuka nó kwêrekana ukó hamezé n'îyó haherêreye. Abantu rêró bãriyumviriye gutôra ayó mazína kugíra ngo batândúkânye intârá n'îmihîngo bãbamwó. »

Ivyâtumye rêró intârá n'îmihîngo yîtwa amazína ifisé ubu ni vyînshi :

1. Hari amazína yava ku kâhise k'âho hantu
2. Hari ayafâtira ku bîntu birângwá aho hantu
3. Amazína y'îbiyâga n'înzûzi na yó mênshi yafâtira kû mero y'âmâzi cánké y'âho hantu.

Akâhise rêró k'áhantu kâratúma báhatôrera izína rihabêreye. RODEGEM F.M.²³ aratúbwîra intârá aho hâmbéré yatwârwa n'úmwaami w'úmuhutú yîtwa NSORO. Iyo ntârá rêró bãcîye báyîta RYÂNSORO | RYÂ – NSORO | ni ukuvúga intârá ya NSORO, ivyó rêró birahâmbâye câne kukó bitumá túmenya akâhise k'âho hâmbere, tukamenya abantu bahâmbâye bãgîye bágira icó bamazé mu Burúndi.

Aratúbwîra kândi kó mu Burúndi hariho imisózi yagîye iratêrwakó ibigabiro vy'ábâmi gútyo bakayitôrera amazína ayibêreye, mberé yarayagúmanye gushika ubu: KIGABIRO, NGABIRO. Ngo abâmi bãri báfise ibibânza bögeramwó, aho hantu hîtwa ku KÔGABĂMI | ka – ôg – a | a- ba – âmi |. ...

Amazína y'înzûzi n'îbiyâga yafâtira kû mero y'âmâzi cánké y'âho hantu. NTAHOMBAYE P.²⁴ aradúha uturorero:

1. Mu Mashûha: aho amâzi yâho aba ashûshe ni ukuvúga mu mâzi ashûshé (mû ntârá ya Búrurî)
2. Nyâmbého: aha bãhîse uku kubêra amâzi yâho akanyé.

Hari kândi n'amazína ashîngíra ku bîntu birângwá aho hantu. N'âha NTAHOMBAYE P.²⁵ aradúha uturorero:

1. Ruvubú: bãhîse gútyo kubêra urwó rûzi rubamwó imvúbu;

²³ « Le domaine jadis habité par le roi hutu Nsoro a probablement gardé son nom RYANSORO. Il y avait dans le pays de nombreux pied-à-terre royaux ; on trouve encore des collines appelés KIGABIRO, NGABIRO, GABIRO. L'avant cour du palais BIZIMBA est également un nom de lieu qui laisse supposer une résidence royale. Les voies avaient des emplacements de prédilection où ils allaient prendre leur bain KOGABAMI »

²⁴ NTAHOMBAYE P., *op.cit*, p16

²⁵ NTAHOMBAYE P., *op.cit*, p16

2. Butáre: báhise gútyo kubêra isí y'áho hantu irímwo ubutáre (i Butáre ni mu Rutana mu Kumosó; mu Gatáre, i Bitáre);
3. Mw'ī Sáre: báhise gútyo kukó murí iyo ntárá harí yo amabuye yērā bītá « amasáre ». Ayo mabuye rēró arabóneka cāne murí iyo ntárá.

Amazína y'áhantu turabóna kó afisé iyó yakómōtse n'ícó asigûra, vyūmvíkana kó abarūndi bāri incābwēnge, bīyumvīra cāne.

MWOROHA E.²⁶(1987) ni wé atubwīra nēzá kó izína ry'áhantu ryērékana ivy'áho hantu, abahábāye, abāhagerēreye cānké ubutūnzi bw'áho hantu, kó murí rusāngi ryērékana ukugéne abantu baboná ibibákīkije.

II. 4. Inzira y'iyi kazīndūzi n'úbuhīnga bwākorēshejwe mu kuyāndika

Iyi kazīndūzi irimwó amazína y'úruháro makúrumákuru (ni ukuvúga ayó twāsānze mu bitabu vyīnshi kāndi bēneyó bāgize icó batērereye mu kwūbaka igihúgu) yērēkeye ingoma y'Úburūndi kuva mū kīnjana cā 15 gushika mu ntāngo y'íkīnjana cā 20 (1920). Ayó mazína rēró n'áyó twātōrorokanije mu bitabu bitāndúkānye bivugá akāhise k'Úburūndi n'ímico kāmá y'Ábarūndi turahéza tuyarobānuramwó makúrumákuru na cānecāne ayagáruka kēnshi mu bitabu bitāndúkānye.

Iyi kazīndūzi rēró igizwe n'āmazína y'úruháro gusa. Kubêra kó bēnshi mu batōhōji b'ākāhise k'Úburūndi batāgīye barashírakó utumenyētso twērékana ingéne iryo zína rivugwá, twācīye twīsūnga umutōhōji NTAHOKAJA mu buhīnga bwīwé bwó kwātura amajāmbó kukó twābōnye arí ngōmbwá ngo umūntu yērékane ingéne ijāmbó risomwá.

Iyi kazīndūzi y'āmazína y'úruháro yatūngānijwe mu búryo bukuríkira :

- 1 Twātānze iryo zína nyéne ukó twārirōnse mu bitabu. Iyó ritaríko utumenyētso twērékana ingéne rivugwá turadúshirakó twīsūnze ubuhīnga bwā NTAHOKAJA J.B.
Uturotero : NTÁRE, i Nkóma;
- 2 Twāratānze insígūro ncāmuganí ni ukuvúga ibivúgwa vyōse vyērēkeye iryo zína, ingéne vyāshikirijwe n'ābatōhōji batāndúkānye ;

²⁶ « Le toponyme évoque l'histoire de la colline, parfois celle de son peuplement et de son occupation, et révèle les grandes caractéristiques de la colline : la diversité du relief, la variété de la flore, les différentes activités économiques et d'une façon générale le regard des habitants sur l'environnement. »

MWOROHA E., *Histoire du Burundi des Origines à la fin du 19ème S.*, 1987, p39.

3 Kubêra kó harí amazína twásânze adôndôrwa ugutândukānye, hari amwâmwé rêró twāgīye tūgirira umwīhwêzo, tugira icó nātwe dushíkiriye ku ruhānde rwācu.

Mw'itūngānywa ry'iyi kazīndūzi twārīsūnze umwānditsi DUBOIS J.²⁷ n'ábó bari kumwé ahó bavugá kó kazīndūzi ndôndôzi isabá gukúrikiza urukuríkirane rw'inyugúti rwôróhereza abasomyi n'ábatôhōji.

Mū ntūmbêro yó kwôrohereza abazôkorêsha iyi kazīndūzi, amazína yôse twāyatôndetse twīsūnze urutônde rufatīye kū nyugúti itāngúrira izína kukó atarí kazīndūzi y'úrurimi aríko arí kazīndūzi ndôndôzi. Mu kuyátôndeka twārayavāngavānze nūbwó tūzī kó amazína y'úruháro arí imigwi myīnshi:

- Ay'ábāntu ;
- Ay'ibīntu :
  - * Ahāntu (intārá n'ímihīngo) ;
  - * Ay'inzūzi n'ibiyāga ;
  - * Ay'ibikôkó ;
  - * Ay'ibīntu.

Iyó rêró izína rigizwé n'ámajāmbó abiri cānké arēngá, twāfatiye ku nyungúti itāngúrira izína ryā mbere .

Uturorero :

- Ntáre Rushatsi
- Mutāga Sēnyamwīzá

Murí iyi kazīndūzi rêró, kubêra kó amatôhōza yavūye mu bitabu bivugá akāhise k'Úburūndi, vyīnshi na vyó bikaba vyāndītse mū ndimi mvāmahānga, twāgīye turashikiriza ivyāvuzwe kw'izína ryôse ukó bēnevýó babishikírīje, iyó birí mū ndimi mvāmahānga tukagerageza kubihīndura mu kirūndi mu kwīsūnga ivyāndītse; gútyo rêró ntitwāvvyīyitiriye ni bwó dutāngá umutôhōji yabívuze n'ígítabu cīwé.

---

²⁷ « Le dictionnaire encyclopédique est astreint à la règle de l'ordre alphabétique le plus commode pour la recherche, il découpe, segmente les énoncés ; mais il faut en même temps que le lecteur puisse replacer le développement qu'il lit dans un champ plus vaste, si non dans une théorie. »
DUBOIS J. et *alii*, Dictionnaire de la linguistique, p6.

IKIGABÁNE CĀ GÁTATU : INZÊGO Z'ÍGIHÚGU N'ÁMAZÍNA Y'ÚRUHÁRO

III. 1. Inzêgo z'ígihúgu : Ingéne Uburūndi bwāri bŭtūngānijwe

1° Amāmūko y'ingoma y'Úburūndi

Ikibázo c'întāngo y'ingoma y'Úburūndi cārahānze abatōhōji b'ákāhise ahó mberé bigarāgara kó batavuga kumwé ku gihe yatānguriyekó.

MWOROHA E. (1987)²⁸ avuga kó ingoma y'Úburūndi yōbá yātānguye mu kīnjana cā 17.

MUKURI M.²⁹ na wé avuga kó intwāro ishīngīye kŭ ngoma yōbá yātānguye mu kīnjana ca 14 ishīnga imizi nēzá mu kīnjana cā 17.

VANSINA J. (1972)³⁰ wé avuga kó hābāyehó NTÁRE wa kēra mu buserukó hagāti y'íkīnjana cā 16 imbere y'úkó NTÁRE Rushatsi azá avūye i Nkóma mŭ mpéra z'íkīnjana cā 17 aca ashīnga ingoma y'Úburūndi.

NTAHOKAJA J.B.³¹(1978) avuga kó ingoma y'Úburūndi isá n'îy'í Rwānda, n'îz'í Bugāndá na Búnyoró na Gitārá zōbá zātānguye mu myāka ya 1300 cānké 1400.

---

²⁸ MWOROHA E., *op.cit.*, 1987, p144.

²⁹ MUKURI M., *op.cit.*, p15

³⁰ VANSINA J., *op.cit.*, p196-197.

³¹ NTAHOKAJA J.B., *op.cit.*, p113

Aha turatānga urutōnde rw'ábāmi bāgānje Uburūndi n'īmyāka bābāye kū ngoma.

BOYAYO et BUTARE(1970) baduha urutōnde rukuríkira :

Mu myāka y'1500	{	1. Ntāre I Rushatsi Cāmarantāma
		2. Mwēzi I Barīndamūnká
		3. Mutāga I
		4. Mwāmbutsa I
Mu myāka y'1600	{	5. Ntāre II Rubogora
		6. Mwēzi II
		7. Mutāga II
		8. Mwāmbutsa II
Mu myāka y'1700	{	9. Ntāre III Kivīmīra
		10. Mwēzi III Kavūyimbo
		11. Mutāga III Sēbitūngwa
		12. Mwāmbutsa III Nyarushāmba
Mu myāka y'1800	{	13. Ntāre Rutāgānzwá(± 1790-±1852)
Mu myāka y'1900	{	14. Mwēzi Gisābo (±1852 ±1908)
		15. Mutāga Mbīkije (±1908 ±1915)
		16. Mwāmbutsa IV Bangiricēnge (±1915 ±1966)
		17. Ntāre Ndizēye (1966)

MWOROHA E. (1987: 144) na wé aduha urutōnde rukuríkira :

Ntāre Rushatsi	: mū mpéra y'ikinjana cā 17
Mwēzi I Ndagushīmiye	: mu kīnjana cā 18
Mutāga I Sēnyamwīzá	: mu kīnjana cā 18
Mwāmbutsa I Mbariza	: mu kīnjana cā 18
Ntāre Rugāmba	: 1796-1850
Mwēzi Gisābo	: 1850-1908
Mutāga Mbīkije	: 1908-1915

Mwāmbutsa II Bangiricēnge : 1915-1966

Ntare Ndizēye : 1966

Kurí izo ntōnde zibiri, ntitwōshōka túvuga ngo urutōnde rw'úkuri ni uru cānké rúriya kukó umwé wēse yarí afise icó yabíkūyekó bívānye n'ámatōhōza yīwé. Abatōhōji b'ákāhise ntibahūriza ku gitígiri c'ábāmi bāgānje Uburūndi; harí abavúga kó hābāyehó ibihetangabo biné vy'ábāmi banēbāne ni ukuvúga abāmi cúmi na bátāndātu (16) n'ábavúga kó hābāyehó ibihetangabo bibiri vy'ábāmi banēbané ni ukuvúga abāmi umunāni (8). Aríko túbigiriye umwīhwēzo ufatiye ku vyó twāsomye, urutōnde rwā kábiri (ibihetangabo bibiri) rwōba arí rwo mū ngereranyo kukó abatōhōji (VANSINA J. 1961, CHRETIEN J.P et MWOROHA E. 1970, SMETS G., GORJU J. 1926) bāfatiye ku bitígiri vy'ingānzō z'ábāmi ahó mberé bābājije n'ábatāngankurú nka Barajēnguye Francois uwacūnga ingānzō ya MWÊZI Gisābo yabājijwe na CHRETIEN J.P na MWOROHA E. mu 1967 akēmeza kó azí ingānzō indwi. Ku bātānze urutōnde rwā mbere (ibihetangabo biné) na bó (nka KAGAME A. 1978) afatíra kū ngereranyo n'ábāmi b'Úrwānda, ntā masōko yānditse n'ámatōhōza yagízwe akwīyé dufísé abivugá mberé n'ábāmi bēnshi bó murí urwo rutōnde ntā kāhise kābo twārōnse. Aha twōvuga nka MWÊZI I Barīndamūnká, NTÁRE II Rubogora, NTÁRE III Sēmugānzashāmba, MWĀMBUTSA III Nyarushāmba, ...

Kubēra kó batabihūrizakó, twōsaba kó hōbonéka ababāndānya bátōhōza kugíra ngo tumenyé igitígiri nyēzína c'ábāmi bāgānje Uburūndi.

MWOROHA³²(1987) aratúbwīra iyó ijāmbō « ingoma » ryavūye: « Umwāmi (abāmi mu bwīnshi) arí we yashīnze ingoma (ingoma, ijāmbō risigūra kāndi « ubwāmi ») mu Burūndi yakóra mu búryo budasānzwé buhūzá cāne ivy'íntwāro n'ívy'úgusēnga. Ijāmbō umwāmi | umu –āmi | rēro ni iryā kēra kāndi rivūye mu rivúga « kwāma » | ku – āma | ni ukuvúga kurwīra. »

Nūbwó rēro abatōhōji b'ákāhise batavugá kumwé igihe ingoma y'Úburūndi yatānguriyekó, baravúga kó yōbá yātānguranye n'úmwāmi NTÁRE Rushatsi aríko ntibamuhá amāmūko asá nk'úkó twābivuzé mū ntāngamārārá.

---

³² « Le Mwami (les Bami au pluriel) qui instaure le « tambour » (ingoma, terme désignant aussi le « royaume ») de la dynastie du Burundi agissait dans un contexte culturel particulier qui associait étroitement un rôle politique et une fonction religieuse, celle de médium entre le peuple et des forces surnaturelles. Le mot | umu – aami | reflète bien cette vision du monde ancienne puisqu'il est apparenté au verbe « kwama » |ku – aama | « être fécond » » MWOROHA E., *op.cit.*, p105.

Ivyerekeye amâmũko y'ingoma y'Úburũndi ni vyĩnshi nũbwó bitavugwá kumwé n'ábatõhõji. Ariko ivyó tumazé gusoma birêrekana kó ingoma y'Úburũndi yabâyehó kãndi yõbá yátãnguranye n'úmwaĩmi wã mbere NTÁRE Rushatsi.

Umwãmi rëró yarí umwãmi w'Úburũndi bwõse. Ariko ntiyatwãra wënyené n'ũbwó arí we yarí kw'ĩsõnga ry'ígihúgu, hãrihó abãndi bãmufasha, igihúgu rëró cãri gífise ingéne gitũngãnijwe.

2° Ingéne Uburũndi bwãri butũngãnijwe

NTAHOKAJA J.B.³³ aratúbwĩra ingéne Uburũndi bwãri butũngãnijwe búmaze gutégekwa n'úmwaĩmi :

« Uburũndi bwãtegekwa n'úmwaĩmi agaserukirwa n'umugánwa; umugánwa akavugirwa n'ábatwãre ; umutwãre agashikirwa mu bãntu n'umuhámagazi. Umuhámagazi yarí ijĩsho ry'umutwãre, umutwãre ijĩsho ry'umugánwa, umugánwa ijĩsho ry'úmwaĩmi».

Ingoma y'Úburũndi yarí itũngãnijwe hãba mu vy'ĩntwãro cãnké mu bĩndi bisáta vy'úbuzima bw'ígihúgu. Ibi rëró, abatõhõji batarí baké bãrabidõndõye mu bitabú vyãbo báfatiye ku vyãvũye mu matõhõza yãbo. MWOROHA E.³⁴(1977) aratúbwĩra ingéne inzêgo zãri zítũngãniye kó umwãmi arí we yagába gihúgu. Aratúbwĩra kó hávũye umwãmi hãca hãza abagánwa. Abó na bó ngo bãri abó mu muryãngo w'úmwaĩmi, mberé NTAHOKAJA J.B.³⁵(1978) wé avuga kó umugánwa yarí umwãna w'úmwaĩmi bakamwĩta inda y'ingoma. Murí abó, hãrimwó abagánwa bakurú bãtwãra intãrá nínĩnĩni hamwé n'ábagánwa batõyí bãtwãra intãrá ntõtótó. Umugánwa rëró ngo yarí afise ingabo ndetsé arwãniye uwũndi mugánwa akamútsĩnda, yamútwãra ingabo n'ígihúgu akacõmekaka kurí rwĩwé. Uwu yarágaba, akanyaga, agakómõra inká n'ámatõngo y'ingabo .

MWOROHA E.³⁶(1987) arabítubwĩra ati :

« Umugánwa yarí afise ubushóbozi bũngána n'ũbw'úmwaĩmi, hãba mu vy'úbutũnzi, mu butũngãne nó mu vy'ĩntwãro, yarí afise ubushóbozi bwó kugerera nó gusohora umũntu, bwó guhana abarênze

³³ NTAHOKAJA J.B., *Imigēnzō y'íkírũndi*, U.B, Bujumbura, 1978,urupapuro rwã 113.

³⁴ MWOROHA E., *op.cit.*, p132-191.

³⁵ NTAHOKAJA J.B., *op.cit.*, p118.

³⁶ « Dans sa région, un Muganwa disposait en tant que chef de pouvoirs immenses, équivalents à ceux du Mwami dans ces propres domaines, da nature à la fois économique, judiciaire et militaire. Il exerçait un contrôle éminent du droit foncier : droit installer (kugerera) des fidèles et d'expulser (gusohora) des insoumis (pour des cas de sorcellerie, d'agression contre le chef lui-même ou contre des initiés de Kiranga pour la rupture d'interdits familiaux graves, pour avoir semé du sorgho avant l'umuganuro »

MWOROHA E., *op.cit.*, p218.

imiziro bâba abatwäre cānké ibishëgu vyā Kirānga, bâba abarēnze umuziro wó gutēra amasaká imbere y'úmuganuro. »

Iruhānde y'ābo bagánwa bó mū nda y'ingoma, hāri inkebé n'ābīshikirá.

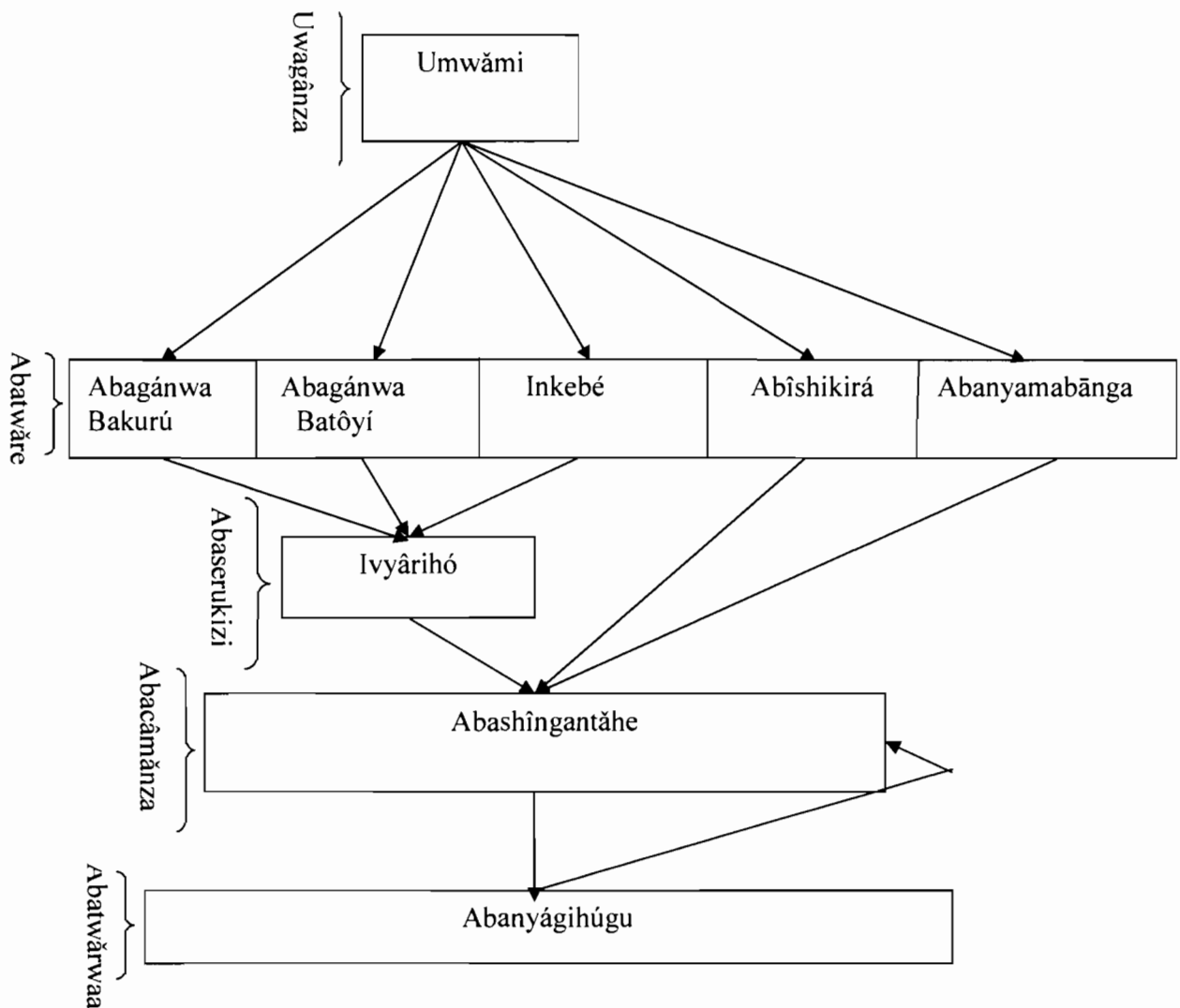
Abāndi bāri ku rugero rumwé n'ābagánwa , inkebé n'ābīshikirá ni umugwi w'ābanyamabānga (abajējwe amabānga y'ingoma n'ivy'úkwēmera) [Abaganúza, abīru, ...].

Hāvūye abó bagánwa n'ābanyamabānga, hákurikira ivyārihó, aba bātōrwa n'ābagánwa n'abatwäre kugíra ngo barōngōre udutūmba (kamwé cānké tubiri).

Hāca hákurikira abashīngantāhe, aba ni bó bāca imanza. Uruhāra rwābo rwāri urwó gutūnganiriza abāntu ku mitūmba.

Inyuma ya böse hāza « abanyāgihúgu » .

MWOROHA(1987) aradúha ishusho itwēreka ingéne Uburūndi bwāri bütūngāniye :

3° Intähe mu gihe c'ingoma y'Uburundi

Këra abantu bāratūnganirizwa. Ntā wūzi nēzá inkómōko y'intähe mu Burundi ariko harihó amayāgwa anyurānye (imigáni n'ibitito, imyibutsa) avugá inkómōko y'intähe n'ābashīngantähe mu Burundi. Aha twōtānga akarorero k'umugáni wa NGOMA YA SÁCĚGA (rāba ku rupāpuro rwā 40).

Abashīngantähe bāri bāfise uruhāra mu gucá imānza nó mu gutūngāniriza abantu. Aríko, nk'úkó SIMONS³⁷(1944) abitúbwīra, uguhana uwó icāha cāgīriye vyārabwa n'umwāmi, abatwāre n'ivyārihó aríko abo ntibāfata ingīngo kēnsi ubwābo. Abashīngantähe ní bó bābūmviriza bakabatōrera ibihano n'ivyīru batāngá. Bati « kananira abagabo ntiyīmye », abarūndi bāmye bátāta, iyó bananiwé bāca bābishira mu bashīngantähe bakabātūngāniriza.

Umuntu rēró ntiyiyadukiza ngo ni umushīngantähe, nk'úkó NTAHOKAJA J.B (1978)³⁸

abitúbwīra : « umushīngantähe ni umugabo yahāwe intähe y'ugucá imānza. Bātira umugabo akuzé afise imyāka 25 n'iyirēnga ntibātōra umwāna, ntibātōra umugoré. (...) Bāramwūmviriza ngo būmwé kó avugāna ingīngo, kó ubwēnge bwīwé butazīndwá, kó ashirúka amazīnda, kó arí n'umutíma,...
(...) »

SIMONS E.³⁹ (1944) atubwīra kó SĚNTÁRE zārutana, ndetsé n'ivyāha n'imānza vyārutana. Agira ati :

1. « Hārihó urubānza rwó ku muhana rwācībwa n'ābashīngantähe bó mu miryāngo y'ābatāse ; urwó rubānza rēró ntirwātūwāza umukázo. Uru rēró ntirwāri rūzwi i bwāmi ;
2. Urubānza rwó ku mugina : Sēntāre y'ūrwo rubānza yari igizwe n'ābashīngantähe hamwé n'ivyārihó. Aba bāca imānza ntōntó : ubusúma, abātāse. Iyó arí imvo zikoméye cānké zērēkeye ivy'intwāro, bitūra Sēntāre y'i butwāre ;
3. Sēntāre y'í Butwāre yarōngōrwa n'umugānwa cānké umutwāre cānké igasasamwó abashīngantähe bātōwe n'ābó. Urwo rubānza rwāri rúhāmbāye cāne rwārāba ibīntu bikoméye (nk'úbwīcanyī n'ibīndi);
4. Hārihó ubwā nyuma Sēntāre y'í bwāmi, yari hējuru ya zōse; vyāba vyārēngeye abagānwa bagaca bābijāna i bwāmi mu bashīngantähe bó ku rurīmbi (ahó bācīra imānza i bwāmi). »

³⁷ « Le droit de punir n'appartenait au roi, aux chefs et aux sous-chefs. Néanmoins, il était rare que le roi et les grands chefs interviennent personnellement. C'était les bashingantahe (conseillers) qui entendaient les parties et les témoins, proposer les arrangements, fixaient les sommes à payer. »

Eugène Simons, *Coutumes et institutions des Barundi*, Revue juridique du Congo Belge, Elisabethville, 1944, p115.

³⁸ NTAHOKAJA, J.B., *op.cit.*, p136

³⁹ SIMONS E., *op.cit.*, p127

Ibānga ryó gucá imanza rwāri uruhērekane. Urubanza rwāhēra mu muryāngo, iyó arí ibikómeye bārūnguruza gushika i bwāmi. NTAHOKAJA J.B (1978)⁴⁰ aratúbwira ingéne urubanza rúshitse i bwāmi ushīma cānké ugáya atā rīndi yungururizo ryāri hó:

« Ababūranyi bágaye urubanza bāvuga bati dushīmye abagabó na rwó urubanza nti turushīmye. Bakabarekura ngo shēngere, bakaja i butwāre, rúnaniranye bakaja i bugánwa, rwānanirana bakarushēngeza mu rurĩmbi i bwāmi. Aho hó bābanza kubatsibīsha icó umwūmwé azôtānga kāndi akarahirira kó níyabá abēsha azôtānga inyána n'íkimasá c'ābagabo. Hari ahó umubūranyi yabá yāhaye abagabo ishūri y'ígiture, ni vyó bīta gutānga ipfufú. Ni hó mwūmvá ngo hari abāca izā ngōndāgōnde. Urucīwe i bwāmi ntirwāgira ayāndi mūngururizo. Sēntāre y'í bwāmi yitwa Nziriherá. »

Intāhe rēro yarí ifise ikibanza kinīni mu Burūndi bwā kēra mberé MWOROHA E.(1977)⁴¹atubwira kó ijāmbó « umushīngantāhe » risigūra abāntu bashīngá intāhe; bakabīta ukó kubēra inkoni bakubīta hāsī mu gucá imanza arí yo bītá « intāhe », iyo nkoni rēro ntiyahābwa uwó arí we wēse. Abashīngantāhe bāri būbashwe mberé bāri bágize inkīngi ikoméye mu vy'īntwāro z'ígihūgu. Abashīngantāhe rēro barakenewe kugira ngo barēngānure abāntu tukavyūmvira mu migāni ivugá ingéne ubushīngantāhe bwāje :

1. Umuganí wa Sámāndarí ajá i bwāmi gusaba imbogá : uwu muganí uvuga ingéne Samāndari yadēndereje amwāmi ngo yamwīvye utunyabutōngo icó kinyomá kigafata. Intūmbēro ya Samāndari yarí iyó kwēreka umwāmi kó bikenéwe gucīra urubanza abāntu imbere yó kubīca kukó bavugá kó urīnze ashēngezwa i bwāmi yāgirizwa kumēnja bāca bāmwīca atārīnzé gusāmba.
Mu gihe cā Sámāndari, abagabo bārihó n'intāhe yarí isānzwe irí ho aríko gusa ico gihe i bwāmi ntibāca imanza hákurikijwe ubutūngāne bw'intāhe.

⁴⁰ NTAHOKAJA J.B., *op.cit.*, urupapuro rwā 140

⁴¹ (...) Ce terme veut dire « ceux qui plantent la baguette ». On les désignait aussi à cause d'un petit bâton (Intāhe) qu'ils frappaient sur le sol lorsqu'ils arbitraient les litiges des habitants de la colline ; (...). Ces autorités arbitrales constituaient donc un pilier fondamental du système politique burundais. »
MWOROHA E., *op.cit.*, 1977, p171.

4° Ingabo z'ígihúgu mu gihe c'íngoma y'Úburúndi

Umwāmi yarí afise ingabo ku kirimba bīta « intōre ». MWOROHA⁴² (1977) arabítúbwīra nēzá : « Intōre (abātōwe) bāri abarwānyi bāba ku kirimba c'úmwāmi. Abó rēro bāmbara insāto z'íngwe zinyutsé. »

Mu gihe c'ámahóro, bāriyereka. Aba rēro bāri bákomeye ni bó bārwānya abānsi bátēye igihúgu (umwāmi) cānké bagasubiza inyuma abasumá. Bāri bāfise umukurú w'ābo (umukurú w'íngabo), uwu yarí umuhanūzi w'íngabo zó ku kirimba c'úmwāmi. »

Núbwó rēro kū ngoma y'Úburúndi atā bigwānīsho bicīrá umuriro vyārihó, intārá z'úmwāmi n'iz'ābagánwa zārarābwa n'intōre. Izo ntōre rēro ngo zāshobora kuva mu miryāngo yēgéreye ikirimba cānké mu batwāre cānké abakīri bató bavūyé mu mihīngo myīnshi y'ígihúgu. I bwāmi rēro turūmva kó cāri igihúgu cātāhwa n'ābāntu. Aba rēro nk'úkó MWOROHA E. (1977)⁴³ abítúbwīra ngo ntibārābwā na kāmwe. Avuga kó túretse kuhīgira ubuhīnga bwó kugwāna núbwó kwīyereka, intōre zāratōrwamwó abakevyi, abakāmyi, ... »

NTAHOKAJA J.B.⁴⁴ (1978) aratúbwīra kó izo ntōre zāri imicé myīnshi kāndi umucé umwūmwé warí ufise intwāzangabo zāwo. Agīra ati : « Intōre zāri ibicé kwīnshi kimwé kikagira intwāzangabo yāco ikīndi iyāco. Intōre za Mwēzi zāri Abadāsīgāna bītwa *Abahévyi*, kurí Mutāga bītwa *Abaríbukiré*, kurí Mwāmbutsa bītwa *Amasúka*. Intōre z'úmugánwa na zó nyéne zārītāzīra utūzīna tw'úbuhizi, nko kwā Karabōna abāntu bó mu Mirāngo bīyita *Intērana*, ab'í Nyāntāmbwe bīyita *Amasúka*, abó mu Birwāna bīyita *Abarwāna* (...) ».

Nk'úkó twābivuzé, Uburúndi bwā kēra ntā bigwānīsho bicīrá umuriro bwāri búfise aríko bārivuna umwānsi. MWOROHA E.⁴⁵(1977) aratúbwīra kó ibigwānīsho vy'úmurúndi wa kēra vyāri: amacúmu,

---

⁴² Les ntore (les élus) étaient des guerriers permanents vivant à la cour du roi. Cette catégorie était particulièrement bien soignée. Ils portaient des peaux de léopard ou de serval. En temps de paix, les ntore étaient surtout des danseurs. Ils constituaient une sorte de police utilisée pour briser les rebellions localisés ou réprimer les vols. Ils avaient un chef suprême, umukuru w'íngabo, qui était le conseiller militaire royal.
MWOROHA E., *op.cit.*, 1977 p178.

⁴³ « (...) Tout en s'exerçant aux techniques de la guerre et à l'art de la danse, ils pouvaient briguer différents avantages : fonction des bakevyi, bakāmyi, ... »
MWOROHA E., *op.cit.*, p178

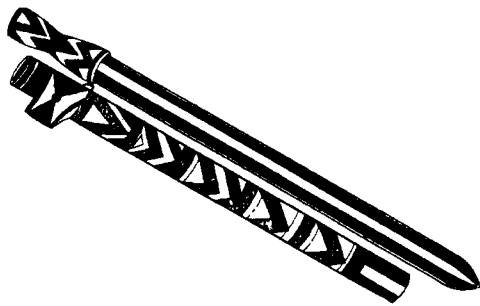
⁴⁴ NTAHOKAJA J.B., *op.cit.*, p120.

⁴⁵ «Le départ à la guerre était chaque fois précédé par la consommation du «kanywabahizi» (boisson des valeureux), bière préparée spécialement en cette circonstance ». MWOROHA, E., *op.cit.*, p196.

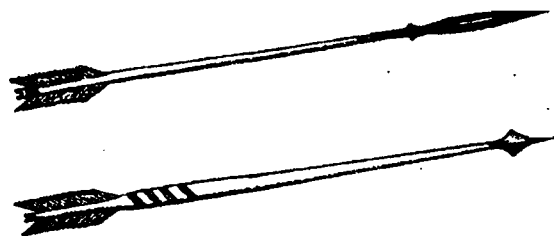
inkôta, ikimîto, ubuhiri n'inkînzo. Aratúbwîra kândi kó umunyághúgu wése w'úmuründi yari afise ibirwânîsho vyîwé. Iyó Uburündi butewé n'íkîndi gihúgu biháná imbíbe, umuryāngo wése warátānga ikirwânîsho. Imbere yó kujá ku rugāmba, bãbānza kunywá akayogá kātegûriwe urwó rubānza kítwa « akanywābahizi ». Hārihó abāndi barwānyi bitwa « abanyāmitaná » ni bó bëgeranya imyāmpi hamwé n'ábāndi bitwa « abaziragihakwe » bãkorēsha ubuhīnga nsígabwēnge mu kwāambariza ingabo ntizíkomereke⁴⁶. Aratúbwîra kândi kó bāvūye ku rugāmba bãca bārya ibimasá. Abāba bāgize ubwōba bãhābwa ibitigú vy'ícó kimasá bakabaha imvūzo mū mpūzu. Abātorotse na bó bãbaca igikōnjo bagaca bīrukanwa arí bwo abaründi bāri báfise indahiro ngo « Ndagacībwa igikōnjo » (isigūra ndakamēnja).

Ivyo kwívuna rēro vyāri vyūbashwe mu Buründi, ndetsé ryāri itéká ku baründi. MWOROHA E.⁴⁷ atubwira kó kujá kugwāna ryāri itégeko kurí buri mūntu mberé kāri n'ákaryó kó guhūza abakurú n'ábató, abatwāre n'ábanyághúgu.

Ng'āyá amashusho y'ibigwānîsho bimwēbimwé vy'úmuründi wó ku ngoma y'Úburündi⁴⁸ :

Inkôta

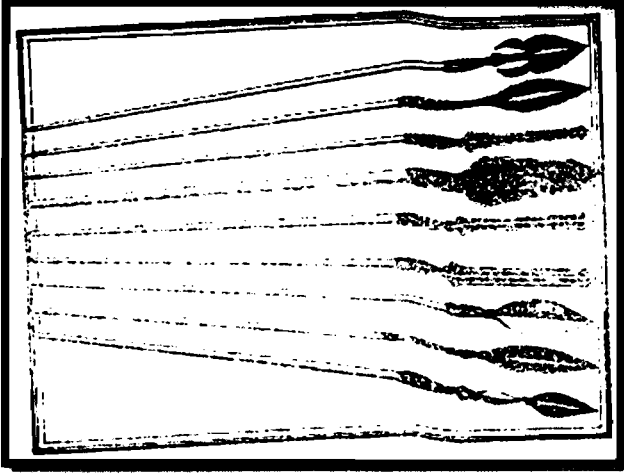
Imyāmpi

⁴⁶« Il y avait d'autres combattants qui tenaient les carquois (abanyamitana), des ramasseurs des flèches ; ainsi que les (baziragihakwe) qui empêchaient magiquement les guerriers de se blesser. Le retour à la guerre était fêté par la consommation de taureaux et d'abondantes libations. Les peureux étaient condamnés à manger le foie et on versait la lie de la bière sur leurs habits. Quant aux déserteurs, ils avaient le poignet coupé et se voyaient chassés de leurs propriétés. Les Barundi avaient une grande réputation pour la désertion, c'est pourquoi un des jurons préférés des vieux « ndagacībwa igikōnjo » (autrement dit que je sois déserteur).

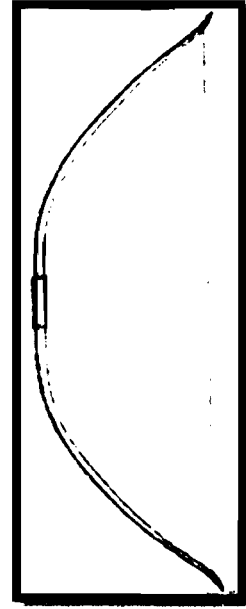
MWOROHA E., 1977, p197

⁴⁷ibidem

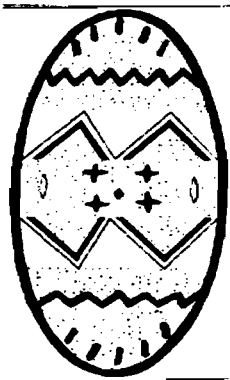
⁴⁸ BOYAYO A. et BUTARE Th., Abrégé d'histoire du Burundi, Bujumbura, 1970

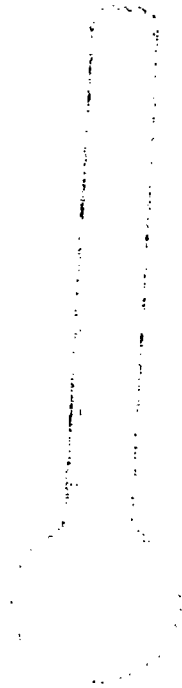
Amacúmu

Umuheto

Inkīnzo

Ubuhiri

Ikimīto

Nûbwó rēró igihúgu cāri kígabuye, uwarí kw'ísōnga ry'ígihúgu arí we « umwāmi » yarí nyené ubushóbozi, bāmwīta « nyené inká », « nyené imirimá ». Uwo yarí afise ububāsha bwó gutānga amatōngo arí vyo bīta « kugerēra » nó kunyaga arí vyo bīta « gusohora ». Ivyó ní vyo vyērekana kó arí we nyené isí, nyené ubutūnzi bwōse.

Aríko, nāhó umwāmi arí we yagāba akagānza isí, hari ivyó atāri yīshoboje wē nyéne arí vyo vy'úgusēnga n'ivy'úbupfumú. Ibi vyārābwa n'ābanyamabānga, aba bāri bāhāmbāye cāne mu buzima bw'ígihúgu.

5° Abanyamabānga

Abatōhōji batarí baké baratúbwīra kó ivy'úkwēmera n'ibisígabwēnge vyārābwa n'ābanyamabānga gusa. Aba ní bo bāri bāfise ibānga ry'íngoma, ni bó bāri bāzi ishīngiro ry'íngoma y'Úburūndi. Umwāmi rēró ntā ngīngo n'īmwe yafāta atābānjé kubagīsha ināma.

MWOROHA⁴⁹(1977) agira ati : « (...) ayó mabānga na yó si ayāndi ni amatégekó ubuzima bw'ígihúgu bwāri búshīngiyekó ».

Abanyamabānga rēró bāri imicé itatu⁵⁰ :

1. Abāri bājējwe amabānga y'íngoma (abaganúza, abanyānge) ;
2. Abapfumu n'ābāri bājējwe ivyó kubāndwa ;
3. Abārāba imigirwá y'í bwāmi gusa : imigirwá ijānyé n'íngoma, imigirwá ijānyé n'ibikókó bimwēbimwé, imigirwá ijānyé n'úmucānwa.

a) Abāri bājējwe amabānga y'íngoma

Abaganúza ni bó bāri bakurú. Bāri bājējwe gutégūra umūsi mukurú w'úmuganuro, uwo na wó ukaba wāri uhāmbāye cāne mu buzima bw'ígihúgu. Bāri bāfise ivyībare vyābo i Nkóma, i Magāmba, i

⁴⁹ « (...) Ces secrets n'étaient autres que les règles sur lesquelles se fondait la vie de l'Etat »
MWOROHA E., op.cit., 1977, p180.

⁵⁰ « On pouvait distinguer trois groupes principaux de ces ritualistes :

1. Les dépositaires des secrets d'Etat (Baganuza, Banyange) ;
2. Les devins et dignitaires royaux en rapport avec le culte national de Kirānga ;
3. Les responsables des cultes exclusivement royaux : Le culte des tambours, le culte lié à certains animaux, le culte du feu et des marais d'Umuganuro »

MWOROHA E., op.cit. 1977, p150.

Kirwa n'í Burūnga. Ni bó bōnyéne bāri bāzi imigirwá n'úbuhinga bujānyé nó guhîmbāza umuganuro n'îyîmikwa ry'úmwāmi mushāsha⁵¹.

MWOROHA E.⁵² (1987) aratúbwīra bakurúbákuru: « Abaganúza bakurúbákuru bāri ab'î Nkóma (uwítwa Ntare y'î Nkóma), ab'í Kirwa (Nzobe na Inankoni) n'áb'î Magāmba bāzana amasaká yó gutégūza umuganuro.

Abanyānge n'ábîru na bó bāri bājējwe ivyó gufuba abāmi n'ábāmikazi, baracūnga n'ingāngo zābo .
MWOROHA E.⁵³(1987) aratúbwīra kó igihúgu c'ábîru cāri gihāmbāye cāne, yāba umwāmi, bāba abatwāre bakurú ntā n'ūmwe yashóbora kuhînjira ; abîru ní bo bāhatwāra bakahagānza.

b) Abāri bājējwe amabānga ya Kirānga

CHRETIEN J.P. (1970) asubírwanwó na MWOROHA E. (1977) atubwīra kó Kirānga yarí afise ikibānza kiníni kāndi yūbahwa. Yarí umwāna w'úmwāmi mberé yarí nk'úwūndi mwāmi mu Burūndi, yarágaba inká kāndi yafátwa nk'úwukīngira Uburūndi. Aratúbwīra kó umwāmi atābāndwa kukó yarí mukúru wa Kirānga ngo ntā mwāmi asabá uwūndi.

Ibānga ryo kubāndwa rēro ryāri rihāmbāye mberé ryārasónerwa mu Burūndi bwöse. Iyó migirwá yahágaríkirwa n'úmupfānabānga yítwa Mukā Kirānga. Uwu rēro nk'úkó MWOROHA E.(1977) ku rupapuro rwā 156 abitúbwīra yafátwa nk'íkimazi, yabá arí inkumí yatōrwa mu muryāngo w'Ábashūbi agasubirizwa ukó ingoma zihīndútse. NTAHOKAJA J.B.⁵⁴ (1978) aratúbwīra ivyó kubāndwa nó gutérekēra mu Burūndi. Avuga kó kēra bāsēnga Kirānga. Mu kubāndwa bātāngura gutérekēra, bāmaze gutérekēra bakavumereza umwāmi. Uwó mwāmi bāvumereza yarí Kirānga.

Dúhēreye kurí ivyó vyó gutérekēra, atubwīra kó abarūndi bāmye bēmera kó umuntu adapfā ngo aheré, ni na có gitúma bāterekēra ngo umuzímu w'ábó bābuze ntūbahūmire, bārawisēmbereza kukó ushāvuye wōbagiríra nābí bagaca bāvuhūmuza mu kuwúterekēra.

---

⁵¹ Ibidem.

⁵² « Les principaux étaient les baganuzas de Nkoma (celui appelé Ntare de Nkoma), de Kirwa (Nzobe et Inankoni) et de Magamba, fournisseurs du sorgho rituel. »

MWOROHA E., *op.cit.*, 1987, p214.

⁵³ MWOROHA E., *op.cit.*, 1987, p152.

⁵⁴ NTAHOKAJA J.B., *op.cit.*, urupapuro rwa 153-158.

Mu kubāndwa na hó nyéne ngo hába hári intēzi bagōmbá kumarīra cānké yabá arí inēza bagōmbá kwígina; nk'úmuntu yarwāye cāne hā nyuma agakíra yarágira umūnsi mukurú w'úkurāza Kirānga ngo amukēngurukire.

Ivyo kubāndwa nó gutérekēra ntāwībidōndōra ngo abimáre murí uno mucé w'ígikorwá. Nk'úkó NSABIMANA T.⁵⁵ abivugá, Kirānga ni wé yarōngōra ivyó gusēnga kāndi yarí yūbashwe. ZUURE B.⁵⁶(1929) na wé avuga kó abarūndi bāha ikibānza kiníni umugírwa wó kubāndwa nó gutérekēra.

NTAHOKAJA J.B.⁵⁷(1978) aratúbwīra kó mu banyamabānga kāndi harímwo abapfumú. Aba bāri abahinga bāri bājējwe gukīngira amagará y'úmwāmi, ay'ábó mū nda y'íngoma ndetsé bākīngira igihúgu cōse. Bātōrwa n'úmwāmi mu miryāngo y'Ábahutú b'Ábajīji n'iy'Ábahimá (Abasigí n'Ábagára).

Kū ngoma ya cāmi, Uburūndi bwāri bütūngānijwe bishimīshije nk'úkó twābibōnye. Ahó rēro twācīye ku masōnga kukó ntāwō'ōidōndōra ngo abimáre mu kigabáne kimwé kanátsīnda abābitōhōjekó ni bēnshi. Inzēgo z'ígihúgu rēro zāmyehó vyūmvíkana kó « akāhise gategūra kazōzá » nāhó ubu bitamezé nk'āho hāmbere, umūntu arabirahuramwó ibishóbora kumúfasha. Abarūndi turabōnye kó bāfashānya gutūngānya igihúgu. Umūntu wēse mu gisáta yarímwo yarí afītiye akamaro igihúgu.

---

⁵⁵ « Au point de vue religieux, Kirānga est au centre de toute activité »
NSABIMANA T., *La royauté sacrée et le culte initiative de Kubandwa*, p70.

⁵⁶ « Les barundi attachaient une grande importance sur le culte de Kubandwa ainsi que celui des ancêtres »
ZUURE B. *op.cit.*, 1929 ; p18.

⁵⁷NTAHOKAJA, *op.cit.*, urupapuro rwā118

III.2. Amazína y'úruháro yěrékeye ingoma y'Úburūndi

Amazína y'úruháro yěrékeye ingoma y'Úburūndi ari ubwōko butāndúkānye :

- Hari ayěrekeye amabānga yó gutérekēra ibimazi vy'Úburūndi ;
- Hari ayěrekeye ibimazi.

a) Ayěrekeye amabānga: Kū ngoma y'Úburūndi hārihó abítwa izína ry'ibānga bajějwé nk'úkó NTAHOMBAYE P.⁵⁸(1983) abitúbwīra:

-MUKĀ KARYĒNDA : |Mukā – Karyēnda| Ni umwāmikazi wa Karyēnda (iyi na yó nk'úkó abatōhōji batarí baké babivugá ikaba yári ingoma y'úbwāmi yěrekana ingānji) yatōrwa mu muryāngo w'Ábajiji. Mukā Karyēnda rēro yari afise ibānga rijānyé n'īyo ngoma:

- Yarāyisīga amavúta yōsheje isēnga n'ibimōta nēzá kugíra ntībūngwe;
- Yarāyikúyakuya n'inkuyo kugíra ntiyūme⁵⁹.

Iyó umwāmi yatānzé, Mukā Karyēnda n'ábatéramyi b'i Buryēnda (ahó Karyēnda yabá), bārayikīngira ngo ntiyībwe. Kw'īyímikwa ry'úmwāmi mushāsha na hó, ngo Mukā Karyēnda yōba yāraryāmana n'úmwāmi⁶⁰. Uwo rēro yarīnda apfá atārōngówe, yítwa umupfānabānga⁶¹.

-MUKĀ KIRĀNGA | Mukā – Kirānga | (umwāmikazi wa Kirānga)⁶²: Ni umwīgeme yatōrwa ngo abé umwāmikazi wa Kirānga. Yatégerezwa kubá umwīgeme yakúranye ubwītōnzi, yarīnda ápfa atábīriwe kāndi atámenyé ibānga (na wé nyéne yari umupfānabānga). Ku mūsi w'úmuganuro, yabá akīkijwe n'ibishēgu abó bakīrirwa baravyína; yāmbara ingeyo y'úmutána, zāri inshāto zihūnzwé amayugi.

-MUKĀSĀTO | mukā – (i)- sáto | : Ni izína ry'ibānga kukó uwu ni wé yatérekēra isáto. Uwā nyuma yarāngūye iryo bānga bāmutāzīra JURU RY'Í KAGŌNGO kukó yabá i Kagōngo. Yatōwe mu Bashūbi b'i Kagōngo. Ashítse, umwāmi yamútēreráko impūzu nshāsha bakagira ngo umwāmi aramurōngoye⁶³. Bāca bānurūngikana ingoma n'ingabé akaja kubá mu kigabiro c'i Kagōngo mu

⁵⁸NTAHOMBAYE P., op.cit. p50

⁵⁹Ibidem

⁶⁰Ibidem

⁶¹Ibidem

⁶²NTAHOMBAYE P., op.cit., p51

⁶³Ibidem

kibira cā Bihiribígōnzi (isáto), na wé nyéne yarínda apfá atábíriwe. Bāmwīta igiterékērwa c'ísáto, umwāmikazi w'ímizímu.

- MUTWĒNZI /mu - twēng-i-i/: Yarí nka mushíkí w'úmwāmi mw'ībānga, yarí afíse uruhára rukoméye ku muganuro, yatwēngera ubucá (inyényēri yó mu mutwēnzi yērékana kó bukēyé). Na wé nyéne yarágera imbavu n'úmwāmi, iyó akūkúrutse, umwāmi yarámuhá intárá, akamúha umugabo bātegerezwa kuvāna bávyāranye abāna batatu kukó cārazíra kó avyāra umwāna wa káne, uwó yítwa umugararíji⁶⁴.

- INAMUKÓMACÔTO |ina| mu – kóm – a | i – ki – ôto |: yakómeza umucānwa ku mūsi w'úmuganuro⁶⁵.

- INABATARAMUKA /ina – ba – taram – uk- a/: Ni wé yāmira inkúba, abōnye umurávyo yáca avúga ati: « gobera, shōnga »⁶⁶. Ni wé kāndi yasūzuma imvúra kugíra ntiyōnone ibīntu⁶⁷. Yāmūka mu muryāngo w'Ábahimá b'Ábavējuru.

- MUJA W'Í BWĀMI : Uyu yarí afíse ikibūnda kāndi yīgēnza nk'imbwā; yahēngēra abāntu bākoranye ku muganuro akabátaramura mu kuva hāsí akabasōbamwó⁶⁸.

- NYĀNGEMĀNYA / nyā- n- gem – an – i- a/: Yarí umunyabīntu, ni wé yarāba indyá n'inyōbwa ku muganuro,

- MITÁRĀMBO : Ni wé yarí ajējwe isuku ry'úmwāmi, yarārāba kó ingeyo (ivyāambarwa) z'úmwāmi zitūngānje, akarāba kó umwāmi yāmbáye nēzá.

Iruhānde y'āyo, harihó amazína ané y'ubwāmi (yērekana ibānga ry'úbwāmi) atwēreka ingéne bāgīye bākurikirana kū ngoma.

NTAHOMBAYE P.⁶⁹ Arayáduhá :

1° NTÁRE: | (i) – n – táre |: iri ni izína ry'ībānga ryāhābwa umwāmi wā mbere mu rukuríkirane rw'ámazína ané y'ábāmi bāgānje Uburūndí.

⁶⁴ NTAHOMBAYE P., *op.cit.*, p51.

⁶⁵ MWOROHA E., *op.cit.*, p12.

⁶⁶ NTAHOMBAYE P., *op.cit.*, p52.

⁶⁷ *Ibidem*

⁶⁸ *Ibidem*

⁶⁹ NTAHOMBAYE P., *op.cit.*, p47-48

2° MWÊZI : |Mu – êzi | : ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwāmi wa 2 mu rukurikirane rw'ámazína ané y'ábāmi bāgānje Uburūndi, abāmwāmukáko na bó ni abēzi. Yará mwīzá nk'úkwēzi. Aha rēró bāgereranya ubwīza bwīwé n'úkwēzi.⁷⁰

3° MUTĀGA : |Mu – tâga | : ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwāmi wa 3 mu rukurikirane rw'ámazína ané y'ábāmi bāgānje Uburūndi. Uyu rēró ngo yōba yāvūtse ku mutāga, ngo yása nēza cāne nk'izūba ryó ku mutāga.

4° MWĀMBUTSA : | Mu – āmbuk – i – a | : ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwāmi wa 4 mu rukurikirane rw'ámazína ané y'ábāmi bāgānje Uburūndi. Iryo zína rivūye mu rivúga « kwāmbutsa » risigūra « kujabutsa », « kwāmbuka » bisigūra kujabuka umwōnga.

Abāmi rēró bāri bāfise amazína y'úbutwāri aríko nk'úkó NTAHOMBAYE abitúbwīra, iruhānde yāyo barabōngerako ayāndi: NTÁRE Rushatsi, MWÊZI Gisābo , MUTĀGA Mbīkije, MWĀMBUTSA Mbariza, ...Ayó na yó nyéne yaragíra icó avūyekó nk'úkó bidōndōrwa murí iyi kazīndūzi. Harí ubwó bābīta NTÁRE I , NTÁRE II , ... kugíra bamenyé ukwó babatāndukānya bívānye n'úwurí kū ngoma.

b) Ayērekeye ibimazi

- KARYĒNDA /ka- ryēnda/ : Ni izína ry'ingoma y'íkimazi c'Úburūndi. Yará ingoma y'úbwāmi mu Burūndi, ni yó yará ikimenyētso c'īntwāro ishīngíye kū ngoma kāndi yará yūbashwe (RODEGEM 1971 :222 , NTAHOMBAYE 1983 : 83).

- RUKĪNZO /ru- kīng-i-o/ : Ni izína ry'ingoma y'íkimazi y'úmwāmi ikaba yērekana ububāsha bw'úmwāmi. Yagēndanira umwāmi iyó aroyé hōse, warí nk'úmugēnzó (BOYAYO A. et BUTARE Th. 1970).

- SĒMASÁKA: Yará ingabé. Iyi rēró ntiyarí isānzwe, ntāwashóbora kuyīca, ntāwaryá inyama zāyo ndetsé ntāwakūrakó ubwōya bwāyo. Yītwa kāndi « Kimazi »; yará ifise imiziro n'ímihāmuro kāndi yarūbahwa cāne. Igárutse mu ruhōngore rwāyo yākīrwa n'impūndu, abāza kurāba umwāmi bagahūra n'īyo ngabé bāca bāhagarara imbere yāyo bakayiramutsa bākoma amashí bānayitāzīra.
(BAHENDUZI M. 1991: 156)

⁷⁰ NTAHOMBAYE P., *op.cit.*, p54.

- MUHABŪRA /mu- habur- a/ : N'iyi ni ingabé yagēndanira umwāmi iyó aroyé hōse (GAHAMA J. 1983: 364).

- ISĪNZO NYABARIMA : Isinzo nyabarima ni yó itwārá ibīndi vyūma kukó ishobóra kubitema. Ku mūsi w'umuganuro, ivyó vyūma vyātōndēshwa imberé y'úruhānga rwā Karyēnda n'ābagānwa bāyo.

Amazína y'úruhāro arí yo twīgá murí iyi kazīndūzi yācu arí imigwi myīnshi kāndi yatōwe n'abāntu bāfise icó bayakūyekó. Bā sōkúru rēro birabóneka kó bāri bāzi kwīhwēza nēza ibibákikije. Mberé RODEGEM F.M.⁷¹(1965) arabítubwira nēza kó amazína y'úruhāro atiyadukije, yatōrwa bívānye n'ivyīyumvīro vy'ābāntu n'imibērehó yābo.

Nūbwó rēro dukoréra ku mazína y'úruhāro, harihó amazína y'urusāngi tutōkwīrēngagiza kukó adufāsha gutāhūra nēza ingoma y'Úburūndi:

1. Umwāmi : Rivūye mu rivúga « kwāma » kukó bavugá kó yavūkana imbúto kāndi arí we yarí « nyené inká », « nyené imiríma ». Uyu rēro nūbwó arí we yarí hējuru ya böse, ntiyatwāra wē nyéne, hārihó abāmufasha mw'ītūngānywa ry'ígihúgu: Abagānwa, ivyārihó n'ābanyamabānga. Umwāmi ntiyarí asānzwe, ukudāsāngwá kwīwé vyībonekeza mu buzima bwīwé bwā mīsi yöse. Ibihimba vy'umubiri vyīwé vyārasónerwa, bākorēsha imvúgo ihinyānyuye mu kubívuga : inda yīwé yītwa « igisābo », amēnyo yītwa « ingóro », amāso yīwé yītwa « inyōnga » (BAHENDUZI M., 1991: 14). Umwāmi ni wé yagāba isí yöse y'í Burūndi, ni wé yagāba abarūndi böse n'īnká zöse z'í Burūndi. Abarūndi bāmwūbaha nk'Imāna.

2. Umuganuro : Ni izína rivūyé mu rivúga « kuganura »(ku-ganur-a) ni ukuvúga guhimbāza umūsi mukúru w'úkubíba amasáka (arí wo muganuro). Kuganura rēro gufise insígūro zibiri « kuryá umwāka » cānké « kuryá isúgi », izo mvúgo rēro zākorēshwa mu kuvúga ihimbāzwa ry'umūsi mukúru w'umuganuro (BAHENDUZI M., 1991: 17; RODEGEM F.M, 1971: 208).

Umuganuro rēro warí umūsi w'úkó umwāmi yākīra isúgi cānké kuryá umwāka; ni umūsi mukúru ahó umwāmi w'í Burūndi yahēzagira imbúto zirimwá mu Burūndi. Kurí uwo mūsi, Abarūndi bāsaba Imāna ngo ikoméze umwāmi, ikīngīre Uburūndi ivyāgo n'īndwāno z'ābānsi; Imāna zāba zēze

---

⁷¹ « Le choix des noms propres rundi n'est pas laissé à l'arbitrage. Les procédés de formation des noms propres obéissent en général à des impératifs coutumiers à certaines structures mentales (...) »
RODEGEM F.M., op.cit., p2.

(RODEGEM F.M.1971 :208). Abáwutegūra bítwa abaganúza. Umuganuro kári akaryó kó guhûrira hamwé ku bântu bó mu gihúgu cöse kumwé n'ábanyamabānga.

3. Abaganúza : Abaganúza ni abātegūra umûsi mukúru w'úmuganuro; bári Abahútu bó mu muryāngo w'Ábajiji, bāmūka ku musózi wa Mpīnga (MWOROHA E., 1977: 150 ; RODEGEM F.M, 1971: 242). Aba rēro bāba mu vyībare vy'ámabānga vy'î NKÓMA, KIRWA na BURŪNGA, ní bo bōnyené bári bāzi imigírwa n'úbuhīnga bākorēsha mu guhīmbāza umûsi w'úmuganuro (MWOROHA E., 1977:150). Ku mwāka ku mwāka, mū mpéra z'úkwēzi kwā Kigarama, abaganúza bāragána i Murāmvyva kugíra bahīmbāze umuganuro. Hagáti y'úmuganuro n'úwūndi, icābarāza ishīngá kwári ugutégūra imiríma ibibwamwó amasáka y'úwūndi muganuro. Abaganúza bārītūngānya bó nyéne kāndi umwāmi yarábakūnda. Mu mīsi y'úmuganuro, ni bó bári nk'ábakúru, ingoma zāravúzwa mu vyībare vyābo. Abaganúza bakúru bári bané: uwā mbere yarı NTÁRE Y' Í NKÓMA (uwā nyuma yarāngūye iryo bānga yítwa MAHĚMBE), uwa kábiri NZÓBE Y' Í KIRWA (uwā nyuma yítwa Gapaya), uwa gátatu yarı MWĀMBUTSA W'Í MAGĀMBA (uwā nyuma yítwa Tīnya), uwa káne INANKONI (uwā nyuma yítwa Kēbeya).

4. Ingabé : Rivūye mu rivúga « ku-gab-a » (umugabé, umugabo). Iryo zína risigūra inká y'ígiterékērwa ifisé ibára ryírábura ifisé uruhānde rw'ibára ryērā. Ingabé nkúru zāri zibiri: MUHABŪRA na SĚMASÁKA. Zātāngwa n'ímiryāngo y'ÁBAHÍMA b'ÁBACŌNDORE (RODEGEM F.M, 1971: 246 ; SIMONS E., 1944: 69). Hari n'ízīndi ngābe zítwa Ndamwīgine, Gitsīndiye na Ntārúbibe.

5. Ingoma : Ijāmba « ingoma » rifise insígūro nyīnshi zitāndúkānye. Risigūra ingoma bavuzá (bakaná mu gití bagafukīsha urusāto), ubwāmi cānké ingānji.

Amatēka y'Úburūndi yarı ashīngiye kū ngoma y'úbwāmi yítwa KARYĚNDA yarı ikimenyētso c'ingānji mberé intwāro ubwāyo yítwa « ingoma y'Úburūndi ».

Mū mvúgo ya mīsi yöse bārakórēsha ijāmba ingoma ryērēkana ingānji :

- kubá kū ngoma gisigūra kugānza
- inda y'ingoma
- ingoma yagúkānze irahirira ugahūnga
- ukó bazivugije ni kó bazitāmba ni ukuvúga uko ibīntu bihīndútse uramenyēra

- ingoma nzīzá ni iyigúkijije
- ingoma ntizīmá kumwé (BAHENDUZI M., 1991: 79-81)

6. Icĩbare : Icĩbare (ivyĩbare mu bwĩnshi) rivũye mu rivũga –kwĩbara- ni ukuvũga kugĩra uburẽnganzira bukwĩyé ku kĩntu (NSANZE A., 1980: 7). Kũ ngoma y'Úburũndi ivyĩbare vyāgẽnda bĩsũmbasũmbana : icĩbare c'ũmwāmi, icĩbare c'ũmutwāre, icĩbare c'ũmugánwa. Icĩbare c'ũmwāmi cāba arĩ icĩwé wẽnyené kugĩra yĩkẽnure (NSANZE A., 1980: 9).

Ayo mazĩna rėró kumwé n'áyāndi tutĩrĩwe turadũndõra adufasha gutėgėra amazĩna y'ũruháro amwāmwé agizé kazĩndũzi yācu ni bwó rėró twāyāndika mũ ndóme nkũru akaba yaradũndõwe mu kigabáne cā kazĩndũzi nyėzĩna.

III.3. Ibihe bikũrubĩkuru vyārānze ingoma y'Úburũndi bwā kėra

Ingoma y'Úburũndi yõbá yātānguye yātānguye mu kĩnjana cā XV gushika mu 1920 irafise ibihe bikũrubĩkuru vyāyirānze nk'ũkó abatõhõji batarĩ baké bāgĩye baravyāndika (MWOROHA E., 1987, VANSINA J., 1972, GHISLAIN J. 1970, BOYAYO A. na BUTARE Th., 1970,...). Arĩko ivyo bihe ni ibigėreranywa kukó bõse ntibabivugá kumwé :

- a) Mũ kĩnjana cā XV: Imbere y'ũmũzo w'ingoma y'Úburũndi, hārabāyehó umũntu yĩtwa **Ntwėro** mu bumanuko hagatĩ y'ĩnzũzi Murėmbwe, Wāgá, Ruvyirõnza na Jĩjĩ. Uwu yavyāye abāna babiri **Jabwe** na **Nsoro**. Jabwe ngo yõbá arĩwe yavyāye umwāmi NTÁRE Rushatsi ku mugoré wa Nsoro (rāba murĩ kazĩndũzi nyėzĩna ukó vyāgẽnze : kurĩ Nsoro na Jabwe),
- b) Mu kĩnjana cā XVI : Ingoma y'Úburũndi yõba yātānguye imbere cānké inyuma gatõyĩ y'ĩkĩnjana cā XVI. Yashĩnzwe na **NTÁRE Rushatsi** arĩ we mwāmi wā mbere w'Úburũndi. Uyu rėró yacĩye afātanya intārā zāri zītāndukānye zātwarwa n'ábāmi bāsa n'ábakurũ b'ĩmiryāngo (Abajĩji b'ĩ **Nkóma**, Abahānza bó mu **Butũsi**); yaráfatanije kāndi ibihũgu vyāgabwa n'ábāmi batāndukānye, igihũgu cāgabwa na Ntwėro n'icāgabwa n'ũwĩtwa **NTÁRE Karemėra** yāmũka mu **Bugesera** ico gihe cāri igihũgu kinĩni cĩgaba kikigānza, cāri gĩfise umwāmi n'ingoma. Ntare Rushatsi yacĩye atānguza **umuganuro** n'iyĩndi migĩrwa ijānye n'ingoma; ngo n'ũmugĩrwa wó **kubāndwa** watānguranye na wé kukó nk'ũkó MWOROHA E., 1987: 110 abivũga mu vyó yakũye mu kinyāmakũru *Rusĩza Amarėmbe* cā Pio Canonica

1940, Ntáre Rushatsi na **Kirānga** bāshikiye rimwé i Nkóma (rāba Kirānga murí kazīndūzi nyēzína).

- c) Mu kīnjana cā XVII: Amasôko y'í Rwānda nk'úkó bivúgwa na MWOROHA E., 1987: 115 ngo avuga kó mu gicé cā mbere c'íkīnjana cā 17 ingoma y'Úbugesera yagānzwa na **NTÁRE Kibogora** yarı abāngabānganywe na **RUGĀNZU Ndôri** umwāmi w'Úrwānda hamwé na **MUTĀGA Sēnyamwīzá** Abanyarwānda bīta **MUTĀGA Nyamúbi** yarı abāngabānganywe na **MUTĀRA Sēmugéshi** w'Úrwānda umuhūngu wa **RUGĀNZU Ndôri**.
- d) Mu mpéra y'íkīnjana cā XVIII: Ni hó umwāmi akoméye **NTÁRE Rugāmba** yīma. Ni wé Uburūndi bukēshá imbíbe bufisé ubu. Yarāguye igihúgu cāne yīgarurira igihúgu c'Úbugesera, intārá y'**Ímbo** yagábwa n'Ábashí n'Ábafurēro, **Ubuyogoma** n'Úbugúfi. Yarárwāna intāmbara agatakó akazítsinda eka ngo yarı azí gutūngānya nēzá igihúgu kū mpānde zōse.
- e) Mu kīnjana cā XIX: Iyímikwa ryā **MWĒZI Gisābo** (1850-1908) n'āhó hāri urwīmo hagāti ya wé na mwēnewābo **Twārereye** avugwá kó yōbá arí we yarı samuragwa w'íngoma. Mwēzi amáze gukúra yakómeje akīngira imbíbe z'Úburūndi. Ico gihe rēró Uburūndi bwārānzwe n'íbīntu vyīnshi : hāratēye intāmbara y'Ábēzi (abāmūka kurí Mwēzi) n'Ábatāre (abāmūka kurí **Ndīvyāriye**) yamáze igihe kitarí gitó; hārādutse akarānda (uruzūba, inzara, ingwāra z'ínká...) mberé kū ngoma yīwé ni hó Abadāgi bāshwāye Uburūndi barahāngana na **MWĒZI Gisābo** ahó yahāvūye yēmera amasēzerano na bó.
- f) Mū ntāngo z'íkīnjana cā XX: Iyímikwa ryā **MUTĀGA Mbíkije** yagānje imyāka indwi gusa (1908-1915), yahágarikiwe mu butó bwīwé n'úmwāmikazi **Ririkumutíma** na bēnewābo **Nduwūmwe** na **Ntārugéra** ahava asubirirwa na **MWĀMBUTSA Bāngiricēnge** (1915).

(BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970; MWOROHA E., 1987; VANSINA J., 1972 ;...)

Ivyo bihe rēró dutānzé ni vyó twābōnye bikúrubíkuru vyārānze ingoma y'Úburūndi (1400 - 1920) twīsūnze akāhise kāvyo. **Imbíbe** Uburūndi bufisé ubu turabóna kó tuzikēsha ingoma y'Úburūndi vyūmvíkana kó akāhise gategūra kazōzá. Turabóna kāndi kó urwīmo n'íbīza birího ubu n'āho hāmbere vyāshika.

IKIGABÁNE CĀ KÁNE : URUHÁRA RW'ÁMAZÍNA Y'ÚRUHÁRO MU KUMENYĚSHA AKĀHISE K'ÚBURŪNDI

AkĀhise k'ÚburŪndi kŭbakiye ku masôko mĕnshi hárímwó n'ámazína y'úruháro atumá túmenya ahāntu, ibīntu, abāntu bāgize icó batĕréreye mu kwŭbaka UburŪndi. Aha rĕró twŏvuga kó amazína y'úruháro arí mu bitúma tumenya akĀhise k'ÚburŪndi n'ímico y'ÁbarŪndi. Aratwĕreka kāndi ivyŷyumvĭro, imibĕrehó yābo ndetsé n'úkuntu bāri bāzi kwĭhwĕza nĕzá ibibákĭkije. Nk'úkó MICOMIBI A.⁷² abivugá, izína mu BurŪndi ni ubúryo bwó gahānahāna ivyŷyumvĭro.

IV.1. Ikibānza c'ámazína y'úruháro mu kĀhise n'ímico y'ábarŪndi

Amazína y'úruháro na cānecāne ay'ábāntu n'āy'ímihingo arafise ikibānza kiníni cāne mu kĀhise n'ímico y'ábarŪndi. Bārayamáze bati : « Hapfa umuntu ntihapfá izína » ; n'iyó umuntu yĭtāvye Imāna ntibibuzá kó izína ryĭwĕ rigumá rĭtwĭbutsa icó yamáze mu buzima bwĭwĕ. Aha twŏvuga nk'ábāmi bāgānje UburŪndi, abanyāmbānga,... Amazína yābo ni yó atumenyĕsha icó bāmariye UburŪndi. RODEGEM F. M.⁷³(1965) aratŭbwĭra ingĕne nk'ábarŪndi b'āho hāmbere bŭbaha izína ryā muntu : « Rimwĕ na rĭmwe umwāna yarāhābwa izína ryā sĕkuru cānkĕ sĕkuruza yāpfŷye kĕra . Aha rĕró ngo umuzĭmu wa sĕkuruza warāheza ughá amahóro uwo mwāna. » Ku rupápuro rwā 57 aratŭbwĭra kó mu micó y'ábarŪndi cāzira kuvúga izína ry'úmuhĭsi ngo wŏsĭmbura abĭwĕ bākĭrĭhó cānkĕ ngo umuzĭmu wĭwĕ wŏbakŭrĭkirana.

Amazína y'úruháro rĕró arafise uruhára runíni mu kumenyĕsha akĀhise :

* Nkó mu bikŕwa vy'ímico kāmá, harihó amazína amenyĕsha akĀhise na cānecāne ingoma y'ÚburŪndi:

1° Kuvúza ingoma:

-Abatĭmbo: Bāri abāntu bāri bāfise ibānga ryó kuvúza ingoma. Bātŕwa mu Bashŭbi bakaba bāri bājĕjwe gukana ingoma nó kuzĭvuza ku kirĭmba c'úmwāmi ku mŭsi w'úmuganuro (BAHENDUZI M. 1991: 81-82).

⁷² « Le nom est un moyen de communication dans la société burundaise, parce qu'il est un des moyens d'étudier une langue, d'en chercher la structure, de présenter les motivations qui le caractérisent ».

MICOMIBI A., Essai sur la signification des noms propres, perspectives axées sur le Burundi, p2.

⁷³ « Parfois, on donne à un enfant le nom de son aïeul décédé depuis longtemps. Il revit ainsi dans son petit enfant et laissera en paix celui qui porte son nom. »

RODEGEM F.M., op.cit., p56

-Higiro: Ni icibare c'ingoma kirí mū ntárá ya Gítega kikaba kíramutswa ingoma Inakigabiro, NTÁRE Rugamba réro yaráhatêye ibigabiro igihe umugarariji NTIBIRĀNGWÁ ahatsindiwe mbére iryo zína «Higiro» ngo ni hó ryāvūye (BAHENDUZI M., 1991: 83; MWOROHA E., 1987: 111).

Ayāndi mazína ajānyé n'ingoma: Jurwe, Gishōra (ivyĩbare vy'ingoma), Karyēnda (ingoma y'igiterékērwa c'Úburūndi, ingoma y'úbwāmi itigera ivúzwa na rímwe), Rukīnzo (ingoma y'íkimazi y'úmwāmi yamúgēndanira iyó aroyé hōse, yavúzwa mu gitōndo nó ku mugórōba), ...

2° Gucá imānza

Mu micó kāmá y'ábarūndi intāhe yarí ikoméye cāne. Yarámutswa abagabo, na bó bagatūngāniriza abāntu. Iyó harí ingōrane, abāntu bīrukira abagabo ngo babatūngānirize.

Harihó amazína atubwīra ivy'íntāhe mu Burūndi:

-Samāndari (rāba mu miganí ku rupapuro rwā 41)

-Ngoma ya Sácēga (rāba mu miganí ku rupapuro rwā 41)

3° Gusēnga Kirānga

Abarūndi bagira bati: «Uburūndi butūnzwe n'Ímāna aríko buramutswa umwāmi n'ábagabo». Ivy'úgusēnga Kirānga vyārūbahwa cāne n'ábarūndi bōse nk'úkó twābivúze. Abarūndi réro bārabāndwa cāne, bakītūra Kirānga murí uwo mugírwa.

Harihó amazína atubwīra ivy'úkubāndwa mu Burūndi:

Kirānga, Muká Kirānga, Rubāambo (rāba murí kazīndūzi nyēzína), Tára, Ngāra, Muzazi (ivyĩbare vyā Muká Kirānga), Mu Vyérwá vyā Ngōzi,....

IV. 2. Amayāgwa

Harí amayāgwa mēnshi avugá ivyērekeye ingoma y'Úburūndi. Aha twōvuga nk'ímyĩbutsa, imigání, ibitito, indírīmbo, inānga,... zitwēreka nēzá abāgize icó batērēreye mu kwūbaka Uburūndi. Ayó mayāgwa réro arakenéye umwīhwēzo kukó birakenewe kó tumenyá icātumye báca umugáni kānāká, umwībutsa, ... ; nakare ngo « umugáni ugana akarího» kāndi ngo « umugáni ntúvá ku gíti uva ku mūntu ».

a) **Imyĩbutsa**

VANSINA J.⁷⁴ agira ati : « Umwĩbutsa ntiwāmá uvúga ivy'ákāhise. Niyó urorá ku kĩntu c'ákāhise, ni ngōmbwá usigũrwe. »

Aha aradúha akarorero k'úmwĩbutsa : « Biracĩtse nk'ĩvyo í Nkõndo ».

Atubwĩra kó uwó mwĩbutsa usigũrwa ugutāndukānye n'ábó yagĩzekó amatōhōza :

- Ngabiye avuga kó arí Macōnco yatsĩndiwe i Nkõndo;
- Masasu na wé avuga kó arí Nasāngo na Bítōngore ;
- Ibĩndi na vyó bivugá kó arí Twārereye yahátsĩndiwe.

VANSINA J. (1972) aratúbwĩra kó bigōye gutégēra ukugéne imigáni yavũtse kāndi kó arí amayāgwa akūnzé gukórēshwa. Aradúha uturorero tw'ĩmyĩbutsa ku rupapuro rwā 170-175:

1° Gira Ntáre na Ruhĩnda ig:húgu ntikiramútswa abāmi babiri: aha bāgōmba kuvúga kó hatĩma abāmi babiri (NTÁRE Rushatsi yari umwāmi w'Úburũndi, Ruhĩnda na wé yari umugarariji yashāka kwĩgira Ntáre);

2° Umwāmi ntátērā uwũndi: ibi ngo NTÁRE yabĩbwĩye Kirānga kukó NTÁRE Rushatsi yari umwāmi w'Úburũndi, Kirānga na wé yari umuhũngu w'úmwāmi; aha rēró ngo yamúbwĩra kó atōmutēra kukó arí nk'úmwāmi.

3° NTÁRE na Mbíbe ni umwé
Ntā NTÁRE na Mbíbe; } Aha umwānditsi avuga kó bāvuzé kó Mbíbe yabāye umwāmi imbere ya NTÁRE, rēró biragōye kubátāndukānya.

4° Uríbēsha nka Bihĩnda, we yĩbēshe
ibānga ku Murwa w'úmwāmi ;
Urabēsha nka Bihĩnda } Aha umwānditsi atubwĩra kó umutāngankúru yavuzé ko Bihĩnda yabēshe agĩye i bwāmi arí ho bākūye uwo mwĩbutsa

⁷⁴ « Le proverbe, dicton ou mot ailé n'est nécessairement un repositoire d'histoire. Même quand il fait allusion à un fait historique, il faut l'expliquer. »

VANSINA J., La légende du passé. p169

5° Umwāmi ntāgwá mw'ísāngānya: uwó mugáni urorá kurí MWĀMBUTSA wā mbere (aha bāteze MWĀMBUTSA wā mbere agīye kwōga mu kōgabāmi, na hó bāri bāshīnzeyó amacúmu aríko uwo mwāmi ntiyashōtse ajayó, hābānjejó umukevyi wīwé máze aba arí we apfá);

Imyĩbutsa irorá ku kāhise ni myĩnshi kukó abarūndi bārakūnda kubara ivyābāye mu migáni, ayó mayāgwa rēró abarūndi bārayashíkirimwó ivyiyumvīro n'úbumenyi bwābo. Murí iyo myĩbutsa kāndi harimwó amazina atarí maké yērēkana akāhise k'Úburūndi.

b) Imigáni

Twāvúze kó abarūndi bāri bāzi kuyāga. Akāhise rēró turakūmvira nó mu migáni itāndúkānye.

1° Ngoma ya Sácěga (uwu avugwa mu migáni aríko ntāwuvúga igihe yabēreyehó)

Hābāye umuntu akītwa Ngoma ya Sácěga, yagīye i bwāmi kurārīra inká, umwāmi amubwīra ngo ni ugēndé undōnderere agāti kumíyekó amababi, vyōngeye undōnderere inká muntu icá ku bāntu baríko bararima bagahāgarara, undōnderere n'ínkoni itagirá intége n'ínshīshi y'úrurfú, n'úmugózi uhāmbīra amāzi n'úmugwa ukūká amāzi. Arahéza Ngoma ya Sácěga aragēnda arabwīye ab'íwābo ati jehó Ngoma ya Sácěga ndagōwe (...).

Uyo mugáni uratwēreka ingéne ngoma ya Sácěga yarēnganijwe n'úmwāmi mu kumútuma ivyó atarí burōnké.

2° Samāndari ajá gusaba imbóga i bwāmi (uwu avugwa mu migáni aríko ntāwuvúga kó yabāyehó)

Samāndarí yagīye i bwāmi gusaba utubóga, umwāmi aramúha utunyabutōngo n'ágakóno aca amwēreka n'áhó azitēka. Ng'ūyó Samāndarí arazíkubise inkóno irūzura, umwāmi na wé arí aho abóna. Azigema ku zīko aracānīra, abōnye inkóno ikūkiwe asaba umwāmi kó yōmurābira kukó yarí akúbitye ahāntu. Aho rēró Samāndari yacīye amúdēndereza kó yamurīriye imbogá kukó zāri zāhōtse. Umwāmi amunega inká icúmi ngo ahoré kumúbēshera arānka ahava amuha ububāndé butānu bwōse bwūzúye inká. Aho rēró Samāndari yarí afise intūmbēro yó kubēshera umwāmi kugíra ngo amwēreke

kó ahorá adêndereza abântu mu kubîca atábânjé kubarâbira urubanza gútyo ntâbe acícira abântu ubúsa atâ kâbi bafisé.⁷⁵

Uyo mugáni rêró uratwêreka amâmûko y'întâhe mu Burûndi, ahó gutûngâniriza abântu vyâvûye .

3° Umugáni w'úmugarariji Rwêrekanabirênge (ni umugarariji yajé kû ngoma ya NTÁRE Rushatsi)

Rwêrekanabirênge yîgize umwâmi atári wé. Aja inâma n'âbó bãri báherêranye, na wé yará umuntu w'úmurúshwa yagôwe. Aja mw'îbuye akâma arí umuhîmbirí. Yagênda akîkûrira imyûmbati, ibijûmbu ahó birí akaryá. Akabura ingéne arí buserúke. Abúze ingéne arí buserúke rêró, ni kwó kubwîra abó babâná baherêranye nk'âbó bîtwa imihîmbirí ngo: « Murazôze bashâhu nâtwe tuzé twîgirire Uburûndi ». Barahéjeje rêró bamuhâmbiríra mu kirago. Na wé yôgeje utuguru twîwé twâbâye inyânge. Bagahéza rêró bakâma bábona ibirênge. Bakaja rêró baramúyerêrana bamucâna ngâho ngo : « Ni mukomé amashí ng'ûyú umwâmi arâje » ni wé rêró yîtwa Rwêrekanabirênge, ni wé yajé kurwânya NTÁRE⁷⁶.

Uyo mugáni kumwé n'iyîndi tutîrîwe turadôndôra iratwêreka kó kû ngoma y'Úburûndi hârihó abagarariji bãgômba gukûra abâmi kû ngoma kugíra ngo batwâre igihúgu, hari iyîndi migáni nk'íya NTIBIRÂNGWÁ (Umugarariji yajé yîgira NTÁRE kû ngoma ya NTÁRE Rushatsi), Muzazi (umugarariji kû ngoma ya MWÊZI Gisâbo)⁷⁷, ...

Imiganí ivugá akâhise k'Úburûndi ni myînshi câne ntâwôyidôndôra ngo ayimâre murí inó ngîngo y'íkigabáne; hari mberé iyivúga amâmûko y'úmwâmi wâ mbere NTÁRE Rushatsi ahó usângá bátamuhá amâmûko asá : harí iyivugá kó NTÁRE wa mberé Rushatsi yavûye i Rwânda, iyindi kó yavûye i Buha, ...

IV. 3. Ibikórêsho (ibîntu vyâhîngurwa n'ábântu)

Abarûndi bãmye bâzi kwîbêshahó. Harí rêró ibikórêsho vyâbafasha mu buzima bwâbo bwâ mîsi yöse, ibi na vyó bãravyîhîngûrira bó nyéne. Bâri bâzi kujîsha (ibiseke, inkôko, ibirago, ...), kubâza (ingoma,

⁷⁵ NTAHOKAJA J.B., *Imiganí n'ibitito*, U.B. Bujumbura, 1976.

⁷⁶ NDORICIMPA L. et GUILLET C., *L'arbre-mémoire, traditions orales du Burundi*, Karthala, Paris, 1984, p64.

⁷⁷ NDORICIMPA L. et GUILLET C., *op cit*, p64.

inkĩnzo, ...), gukóma impūzu z'ibitĩ bĩyambarira. Turāzi kó umuganuro warĩ umũnsi mukúru uhāmbāye mu Burūndi. NTAHOKAJA J.B.⁷⁸(1978) aratúbwĩra ibikórēsho bākorēsha ku muganuro :

1° Nyarurago : Nyarurago ni indāva nĩni irĩmwo nka zĩtatu cānké ziné zisomékeranye. Zijĩshwa i Burāmbi – Buremēra mū ntārā ya Rumōnge. Ku muganuro, Nyarurago zāba nyĩnshi. I Buryēnda hāri imwé y'úmwāmi, iyĩndi ya Karyēnda, iyĩndi ya Kirānga, iyĩndi y'úmugabékazi n'ĩncoréke z'úmuganuro n'iyĩndi y'úgukĩngiriza umwĩnjirwa w'ĩ Buryēnda. Izĩndi zāshĩngurwamwó amakōmbe n'ibĩndi bikórēsho vy'úmuganuro nk'ingeyo zā Kirānga, Amasĩnzo Nyabarima, amacúmu n'úbuhihi.

2° Rwāmo na Rwēro: Izi ni ingabo cānké inkĩnzo z'úmwāmi. Rwāmo yajĩshwa mū ntsĩnga, Rwēro yabāzwa mu gitĩ c'úmurĩnzi.

3° Amakōmbe: ni ibikórēsho vy'úmuganuro nk'ĩntútu zā Kirānga n'āmasēra yĩwé, ingeyo zā Kirānga, amacúmu ané y'úbwāmi, ubuhiri bw'ĩcūma, inkōta y'ámashāmi atatu rimwé rirarámye rirāba hējuru, abiri aratēndeye nk'ingóbe, ntagirā urwūbati. Umutāna w'úmwāmi washĩngura imyāmpi y'úmwāmi warĩ ucĩye amagárwe.

4° Isĩnzo Nyabarima

Isĩnzo Nyabarima ni yó itwārā ibĩndi vyūma kukó ishobóra kubĩtema. Ku mũsi w'úmuganuro, ivyó vyūma vyātōndēshwa imberé y'úruhānga rwā Karyēnda n'ābagānwa bāyo.

5° Ingeyo

Ingeyo ni ivyāambarwa vy'úmwāmi. Ingeyo z'úmuganuro zāri zĩkozwe mū nsāto z'ĩmparage zinyutsé cāne, zōroshe rwóse. Zāri zihūnzé ubushēnza bwĩzá burēbure, ubwēra n'úbwĩrabura. Umwābaro wó hēpfó wĩtwa ipfūndo, uwó hējuru wĩtwa umutamana. Ingeyo zā Kirānga zāri impūzu z'ĩnzóbe. Ku mutwé Kirānga yāmbara intútu ikozwe mu rusāto rw'ĩnkomo.

Ivyo bikórēsho vyóse vyāhĩngūrwa n'ābāntu. Vyūmvíkana kó abarūndi bāmye bāzi kwĩbēshahó. Bāmye bāzi ubuhĩnga kukó mu bĩti, mū nsāto, mu vyūma bimwēbimwé barahĩngūramwó ibikórēsho ngirakamaro. Mu bĩti bārabāzamwó ingoma: Karyēnda yabājwe mu gitĩ c'úmurāma, Rukĩnzo ibāzwa

---

⁷⁸ NTAHOKAJA J.B., op.cit., p130-131

mu gíti c'úmuvúgāngoma.⁷⁹ Izo rēro zāri ingoma nkúru kú ngoma y'Úburūndi. Aríko n'ūbu ingoma zibāndānya zikanwa.

Uburūndi rēro cāri igihúgu cīkwīye kāndi gitēyé igomwe, kirimwó abahīnga bāzī kwībēshahó, bāzī gutūngānya ubuzima bwābo.

Murí kíno gicé cā mbere kirōngōra iyi kazīndūzi, twāvúze ibitári biké vyērékeye akāhise, imicó n'āmatéká y'Úburūndi. Ntitwāsise inyuma inyúbako n'úruhára rw'āmazína y'úruháro (abāntu, ibīntu) mu kumenyēsha akāhise k' Úburūndi. Ibi rēro ni vyó bidushikānye kw'ītūngānywa ry'iyi kazīndūzi.

---

⁷⁹ NTAHOKAJA J.B., op.cit., p129

IKIGABÁNE CĀ GATĀNU: KAZĪNDŪZI Y'ÁMAZÍNA Y'ÚRUHÁRO YÓ MU BURŪNDI BWÓ KŪ NGOMA Y'ÁBĀMI

Nk'úkó twābivúze mu buhinga bw'ítōhōza, amazína y'úruháro agizé iyi kazīndūzi yatōrorokanijwe mu bitabu vy'ábāndi batōhōji hárímwó abābitōhōje imbónankúboné. Ni có gitúma rēró izína ryōse usāngá rífise mu tuzítizo ubusumiro twārikūyemwó. Kubêra kó iyi atarí kazīndūzi y'úrurími aríko arí kazīndūzi ndōndōzi y'ákāhise, twābānje kudōndōra iryo zína iryó arí ryo (umuryāngo, umusózi, icĩbare, umwāmi, umugánwa,...) n'ivyo vyōse birivúgwakó tugaca twêrekana abatōhōji bāgize icó barishikírijekó.

Iyi kazīndūzi rēró igizwe n'ámazína y'úruháro yērēkeye ingoma y'Úburūndi kuva mu kīnjana cā XV gushika mu ntāngo y'íkīnjana cā XX (1920); aríko amazína agizé iyi kazīndūzi si amazína yōse, twākoreye ku mazína amwāmwe (ayagáruka mu bitabu vyīnshi kāndi bēneyó bāgize icó batērereye mu kwūbaka igihúgu) kū mvo y'úmwānya n'úburyó. Amazína y'úruháro yērēkeye iyo ngoma ni mēnshi cāne ntāwōyatōrorokanya ngo ayamaré murí iki gikórwa.

Mw'ītūngānywa ry'iyi kazīndūzi, amazína yōse twāyatōndetse dúkurikije inyugúti yā mbere mu rutōnde rw'inyugúti z'íkírūndi. Iryo rēró twābigize kubêra kó atarí kazīndūzi y'úrurími, tutarōndera insígūro y'izína gusa aríko twārōndera ivyo vyōse birivúgwakó (akāhise kāryo).

Izína ry'úruháro risānzwe rídōndōye murí kazīndūzi ryāza riragaruka hagáti mū ndōndōro y'írīndi, twāryāndika mū nyugúti nkúru. Ibifise utunyényeri na vyó ni ivyó twāgiriye umwīhwēzo.

Ingīngo y'iyi kazīndūzi itūngānijwe uku gukuríkira:

Izína: (1) Icó arí co: - umusózi;

-umwāmi;

-umugánwa;

-urūzi;

-ingoma;

-ingabé; ...

(2) Akāhise kāco;

(3) Amatēká, imicó n'ákarānga;

(4) Amayāgwa bi'ānyé;

(5) Amasōko.

Abagára [àḐàgàrà]:

Ni umuryāngo wó mu bwôko bw'ÁBAHIMÁ warí ujêjwe ibānga ryo gupfúmurira umuganuro, abo bapfúmu b'úmuganuro bāragāragura amara y'ínkóko n'íbimása bārāba kó Imāna yēreye Uburūndi.

Abó murí uwo muryāngo ni bó bāgena igihe umuganuro uzôbêrakó, ni na bó bābūra uwuzôsúbirira umwāmi kū ngoma.

(BAHENDUZI M., 1991: 122, MWOROHA E., 1987: 216)

Abahānza [àḐàhāndzà]:

Ni umuryāngo mwīza wó mu bwôko bw'ÁBAHÚTU, ni umwé mu yatôrwamwó abārāba isuku ry'íkirimba, bāratānga abahīgi n'íncoréke zó ku kirimba (RODEGEM F.M., 1967: 89).

Umwāmi wā mbere NTÁRE Rushatsi ngo yôba yāmūka murí uwo muryāngo; umuryāngo w'Ábahānza warāshikana imibīndi y'úbūki ku kirimba kuva kēra gusūmba abāndi kukó bāri abêgetsī. Ibi bivugwa n'úmutāngánkúru Būnguza yavyīganiye (BAHENDUZI M.1991:107) :

«Twēbwé Abahānza Bahīza, igihe umwāmi wā mbere yīmikwa mw'īshāmba twāri kumwé, ni bā sōkuru bābīnyigāniye. Bātubwīye kó ikiguri c'īnzúki cāhwīkiriye umwāmi NTÁRE Rushatsi igihe yabá mw'īshāmba. Abahānza Bahīza rēró bābana na NTÁRE Rushatsi bārakīngiye umwāmi mu gufāta izo nzúki. Bākorēsheje ibití bakūyé murí iryo shāmba bārajīshe igitíba gitōyi bāshizemwó izo nzúki bāfashé. Ubūki bw'izo nzúki ní bwo bwāfashije NTÁRE kubahó mu gihe yarı murí iryo shāmba. Kubēra ivyo umwāmi yacīye agómwa Abahānza Bahīza abaha ububāsha bwó kubá abôrôzi b'īnzúki kugíra bazé baramushikanira ubūki. N'ūko rēró umuryāngo w'Ábahānza watānguye uwo mwūga».

(NSANZE A., 2001: 175-176); WEINSTEIN W., 1970: 63; RODEGEM F.M., 1967: 89).

Abahíma [àḐàhímà]:

Ni ubwôko bw'ábarūndi bugizwé n'ímiryāngo irēngá 30.

Abahíma ngo bārakēbana n'ÁBATŪTSI b'Ábanyaruguru; ngo cārazíra mberé kó umwāmi cānké umugánwa yabíra umugoré w'Úmuhímakazi;

(BAHENDUZI M., 1991: 121; RODEGEM F.M., 1970)

Abahîrwá [àḂàhîrgwá]:

Ni umuryāngo w'ÁBAHIMÁ; uwo muryāngo ni wó watānga incūngu ku mūsi w'úkwîmika umwāmi. Iyo ncūngu yatāngwa ku mūzo w'úmwāmi mushāsha. Yatégerewza kubá arí umugabo mwízá, bāramwĩmbira ikinógo gikwĩránye n'ĩmbagá zĩwé akaba arí ho inká zijá gushōkera; bāranyōteza inká z'í bwāmi máze zigahita zirahonyora uwo mūntu ahó aryāmyé mu kinógo gushika amaráso yĩwé atukúze uwo mwōnga. Kěnsi bāramubóreza kugíra ngo ntāje kubábara cāne. Uwā nyuma yatānzwekó incūngu yĩtwa Ntamōbwá mu kwîmika MWĀMBUTSA Bāngiricēnge.

(RODEGEM F.M., 1965: 90, MWOROHA E., 1987, SIMONS E., 1944)

Abahútu [àḂàhútù]:

Ni bumwé mu bwōko bw'ábarūndi.

Kū ngoma y'Úburūndi, Abahútu ní bo bāri báfise amabānga y'íngoma (abaganúza, abĩru, abapfúmu, abapfānabānga); ayo na yó akaba arí amabānga yarí ahāmbāye cāne.

(NSANZE A., 2001: 5-184)

* Ivyo rēro bikatwēreka kó ukó abatōhōji VAN D.B. (1903) na MEYER H. (1984) bavugá kó Abahútu bāri bācinyijwe n'ÁBATŪTSI; bāri abasavyi, abarimyi, abasuku b'ÁBATŪTSI atarí vyo kukó ntibāgira kubá babí nó gushīngwa amabānga akoméye kū ngoma y'Úburūndi, si bó kāndi bārima bōnyené kukó Abatūtsi bó mū ntārá zōse bāri bátūnzwe n'úkurima hamwé n'úkwōrōra. Imiryāngo kāndi itarí miké y'Ábahútu yarōrōra inká.

Abajĩji [àḂàzĩzĩ]:

Ni umuryāngo w'ábāntu bāmūka i Bujĩji (rāba ikáratá y'8); ni bamwé mu bātōrwamwó abapfúmu b'úmwāmi n'ábācūnga ingāngo z'ábāmi.

ABAJĪJI ngo bōba arí bo bābāye ivyāboná vyā mbere vy'úmūzo w'íngoma y'ÚBURŪNDI. Ivyo bikabonekera mu mayāgwa avugá kó umwāmi wā mbere NTÁRE Rushatsi yōbá yákuriye i NKÓMA (igihúgu c'ÁBAJĪJI) kāndi aho ngo ni hó hāshīngiwe ubwā mbere ingoma y'Úburūndi. Abajĩji b'ĩ NKOMA n'í KIRWA bāri báfise itēká ryó gutūnga nó kuvuza ingoma.

- (rāba NTÁRE Rushātsi)

- (rāba Nkóma)

(BAHENDUZI M., 1991: 47; NTAHOMBAYE P., 1965: 90)

Abanyákaráma [àḂàḂàkàrámà]:

Ni umuryāngo wāmūka kurí Karáma (Sėkuruza wābo).

Uwo muryāngo ni wó abāmi bātōramwó abageni, bābatōra mu Batūtsikazi b'Ábanyákaráma bítwa « Abanyákaráma mfyúfyú »

(RODEGEM F. M., 1965: 91)

Abanyānge [àḂàḂàángè]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa abāri bājējwe ifubwa ry'ábagabékazi nó gucūnga ingāngo zābo.

Bāba i Mpotsa mu bumanuko bw'ívyibare vy'ábāmi i Murāmvya (murí Komīne Rusaká). Umunyānge ngo ntiyigera ajá ku kirimba kukó bíbaza kó yōhava atúma umugabékazi apfá agahava aséma n'ábó mu miryāngo y'ábāmi. Abanyānge bāri báfise ingoma Bishikizo n'Ínkiranya zāsohoka gaké iyó bikenéwe. Cārazíra kó Abanyānge bābīra umuhutúkazi. Hágize uwubírēngakó yacá acībwa mu muryāngo.

(GAHAMA A., 1979: 10- 25-39)

Abanyuka [àḂàḂàúkà]:

Ni umwé mu miryāngo yarı ijējwe gutérekēra isáto.

Iyó umuntu yahūgāniwe, uwugwāye imisózi, ibinyóro,... yirukira Abanyuka bāterekēra Bigōnzi. Aba rēro bāri báfise ibānga ryó kuvūra ubukāngwe. N'ábavúzi b'íngoma bāba i BĀNGA bítwa Abanyuka.

(RODEGEM F.M., 1971: 21- 211-212; RODEGEM F.M., 1965: 91; BAHENDUZI M., 1991: 82)

Abashūbi [àḂà ḂúḂi]:

Ni umuryāngo w'ábāmūka i Bushūbi, igihúgu kirí mu burārūko bushīrá ubuseruko bw'Úburūndi (rāba ikáratá y'10).

MUKĀ KIRĀNGA yatōrwa mu bigeme bó murí uwo muryāngo. Ni na wó watōrwamwó umwāmikazi wa KARYĒNDA (MUKĀ-KARYĒNDA). Abo babiri (Mukā-Karyēnda na Múka-Kirānga) bāri báfise igikórwa gihāmbāye ku muganuro.

(RODEGEM F. M., 1965: 94, SIMONS E., 1944: 40)

Abatimbo [àḂàḂàḂàtīmbo]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa abāvuzā ingoma. Bātōrwa mu Bashūbi bakaba bāri bājējwe kuvúza ingoma ku kirimba c'úmwāmi ku mūsi w'úmuganuro (BAHENDUZI M., 1991: 81-82). Rivūye mu rivúga « gutīmba » ni ukuvúga kuvúza ingoma mberé ingoma y'Úbugāndá yítwa « Tīmba » (MWOROHA E., 1977).

Abatūtsi [àḂàtùùtsi]:

Ni bumwé mu bwôko bw'Ábarūndi abānditse ku Burūndi bavugá kó bāri bátūnzwe n'úbwôrôzi. Aba bāri kubiri: hāri Abatūtsi b'Ábanyaruguru n'Ábatūtsi Bahíma. Kěra bārazíririza cāne, Umutūtsi w'úmnyaruguru ntiyôsavye umugeni mu Bahíma, n'ínká yābo hari imiryāngo itāyitūnga; Kū ngoma y'ÚBURŪNDI, Abatūtsi b'Ábanyaruguru ni bó bātōrwamwó abāmikazi, abagabékazi, abakámyi, incoréke .... Ngo bārōrōra cāne inká.

(NSANZE A., 2001: 5 -106, RODEGEM F.M., 1965: 75, NTAHOKAJA J.B., 1978: 10).

*Túrāvyē ubwôko bw'Ábatūtsi ukó buvugwá na MEYER M. (1984) na VAN D.B (1903) birimwó agaháze kukó bó bavuga kó Abatūtsi bāgānza ABAHÚTU, bāri abatūnzi, bāri abashitsi, bāri abôrôzi b'ínká. Ariko ntibôrōra inká böse kāndi ntibôrōra gusa nó kurima bāraríma. Ntibōgānje kāndi ABAHUTÚ kukó Abahútu ni bó bāri bājējwe amabānga akoméye kū ngoma y'Úburūndi.

Abatwá [àḂàtwá]:

Ni bumwé mu bwôko bw'Ábarūndi aho hāmbere bāri bábēshejwehó n'úguhíga kāndi bāri abahínga mu kubūmba inkóno.

Mū ntárá bāgerēramwó, bāba abahígi b'ábagánwa, ni bó bāzana ibigáburira imbwá zābo. Mu migirwá y'íngoma y'Úburūndi, ni bó bārōngōra uruhígi rw'úmuganuro.

*Biragaragara rēró kó abatwá n'úbwó bīnūbwa bāri báfítiye akamaro íghúgu.

(NSANZE A., 2001: 5-106-137; BAHENDUZI M., 1991: 122; RODEGEM F.M., 1965: 75)

Abavúmu [àḂàvúmú]:

Ni umwé mu miryāngo ihāmbāye y'ÁBAHUTÚ. Warí mu miryāngo yashíkanira umwāmi imibīndi y'úbūki. Abavúmu rēró kumwé n'Ábarima, Abayēngero n'ÁBAHÂNZA yarí imiryāngo yarí mu vyībare vyāsabwa gushikana imibīndi y'úbūki. Abavúmu bāri bēnshi ni na bó bāgerēra mu cibare kiníni cāne gusūmba iyīndi miryāngo.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 83-180)

(WEINSTEIN W., 1976: 67) avuga kó umuryāngo w'Ábavúmu wīshikira rwöse ku mwāmi gusūmvyā iyīndi miryāngo.

Abîru [àBîrù]:

Ni umuryāngo w'Ábahutú warí ujêjwe ifubwa ry'ábāmi nó gucūnga ingānzo zābo; umwîru Sêkêre (1773) yarı umwé mu barīnzi b'ingānzo, yarı ajêjwe ingānzo ya MÚTĀGA Sênyamwīzá, Barajênguye (1910) nawé yarı ajêjwe iya MWÊZI Gisābo.

Aba rēró bāba kū NKĪKO-MUGĀMBA (mu burārūko bushīrá uburēngero bw'ígihúgu), ku rubíbe rw'ÚBURŪNDI n'ÚRWANDA.

Bāguma mū ntārā yābo, ntibigera bābonana na rimwé n'úmwāmi akíri muzima. Bāja ku kirimba mu gihe c'íkigāndāro c'úmwāmi gusa. Bārabahá inká, ibiseke vy'ámasáka n'úbufu kugíra barerúre ikizíga c'úmwāmi, bārashóbora kwānka kumúrerura iyó bābahāye bikēyí gushika bávyōngereje bigakwira ivyo bīpfūza.

(RODEGEM F.M., 1965: 94; MWOROHA E., 1977: 152; SIMONS E., 1944: 223; MWOROHA E., 1987: 131).

Bānga [Bààngà]:

Ni icĩbare c'ingoma kirí mū bumanuko bw'ıntārā ya Kayānza murí Komīne Matōngo (rāba ikaratá ya káne mū nyōngerá).

Murí ico cĩbare c'ingoma hāri yó ingoma yítwa Nyabúhoro (rāba mu nyongerá ishusho y'10). Murí ico cĩbare ngo hāba ABANYUKA bó kwā Kinyuka. Cāri icĩbare cūbāshwe mberé hāri hátēyeyó n'íkigabiro (rāba mu mashusho iya 3 níya 4).

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 28-96-104-248; RODEGEM F.M., 1971: 243)

Bāngura [Bààngùrà] (±1890 - ±1910):

Ni umugánwa w'úmwēzi, umuhūngu wa MWÊZI Gisābo n'úmwāmikazi RIRIKUMUTÍMA. Ni mwēnewābo na MÚTĀGA Mbíkije (1908-1915), ni wé yahāvūye amwīca kubêra ukutūmvikana kwākomōtse kurí Bāngura ngo yōbá yáryāmanye n'úmwāmikazi wa MÚTĀGA Mbíkije yítwa NGEZAHĀYO nyina wa MWĀMBUTSA Bāngiricēnge.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 64; NSANZE A., 1980: 57, MWOROHA E., 1987: 224)

Barahemana [Bàràhēmànà] (±1910- ±1930): Ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Juru ry 'í Kagōngo.

- (rāba Juru ry 'í Kagōngo)

Barānyanka P [Bàràápànkà] (±1890- ±1973):

Ni umugánwa yāmúka kurí NTÁRE Rugāmba, ni mwēne Sêruvāga mwēne Mudári mwēne Birori mwēne NTÁRE Rugāmba (rāba igití ndōndamvyāro kigirá 7).

Kuva Abadāgi bāshīnze icīcaro cābo i Gitéga mu 1912, Barānyanka yarágīye mw’ishūre ryūgururiwe abahūngu bamwēbamwé b’Ábatāre. Mū nyuma yahāvuye arūngikwa gutwāra intārá yó kū Nkíko y’Úmugāmba mu Burārūko (amajā mu Kayānza), ukwo kwāri nk’úguhābwa ipéte n’úmugánwa mukúru. Yarágeraje guhūza (gusubiza hamwé) intārá zāri zāraremērewe (zārigaruriwe) na KIRIMA.

Mu 1921, yarágenwe mū nāma y’úburezi kumwé na NDÚWŪMWE na Karabōna. Ntiyigeze agúmūka nk’ábāndi bagánwa b’Ábatāre kū ngoma y’úmwāmi MWÉZI Gisābo.

Intārá yīwé yarí mu burēngero bwā Ngōzi yagúmye yāguka; nkó mu 1927 igihe bashizéhó imisózi ya Ndora. Itárikí ya 23/1934 hārādutse imigūmūko mu burēngero bw’īyo ntārá ya Bárānyanka yarí itēwe n’úmupfumu yītwa INÁMUJĀNDI; mu 1951 yarāshikirije ijāmba i GITÉGA ahó yavúzekó umwāmi wā mbere yītwa Sêmutūtsi; ukwo kwāri ukugíra abēshúze bimwé mu vyāvugwa kó NTÁRE Rushatsi yari umuhútu wó mu BAHĀNZA.

(GHISLAIN J.1970: 13-15; NDORICIMPA L.et GUILLET C.1984: 53-54; VANSINA J.1972: 224)

*Ivy’úkó Nduwūmwe yavúze kó umwāmi wā mbere yītwa Sêmutūtsi; kugíra abēshúze bimwé mu vyāvugwa kó NTÁRE Rushatsi yari umuhútu wó mu BAHĀNZA twōvuga kó atarí vyo kukó abāmi b’í Burūndi bāri Abahútu, gusa bābīra abāmikazi b’Ábatūtsikazi.

Bihiribígōnzi [BìhìrìBìgòòndzi]:

Ni izína ry’ísáto y’ígiterékērwa c’í bwāmi.

Yarí isáto yūbahwa cāne n’ábāmi. Iyo sáto yītwa kāndi Bigōnzi cānké Bigorovyímirīzo nk’úkó Bakaréke uwānyuma yīmitse umwāmi yavyígāniye MWOROHA (1977: 162). Iyo sáto yarí ifise ingóro yāyo mu cībare c’í KAGŌNGO. Yarābwa na Juru ry’í Kagōngo (Mukāsáto, Mukā Bigōnzi) niwé yarí umwāmikazi wāyo.

- (rāba Juru ry’í Kagōngo)

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 179; BAHENDUZI M., 1991 : 150; NSANZE A., 2001: 16; CHRETEN J.P., 1993: 18)

Birori [Bìròrì] (±1800 - ±1860):

Ni umugánwa, umuhũngu wa NTÁRE Rugãmba n'úmwámikazi Nziramibãngo.

Uwu rëró, mū ntãngo y'íkĩnjana cã 19, igihe umwãmi NTÁRE Rugãmba yãgura igihúgu, Birori ni wé yahãwe intárã y'ÚBUTŪTSI. Aríko ABATŪTSI bãri bẽnshi murí iyo ntárã bãrãnse kumwẽmera. BIRORI rëro yatégeka UBUTŪTSI bwã sé n'Úburagãne. Yarãrazwe kãndi amatõngo amwãmwé hãmfí ya Gítega. Uwo mugánwa yarágize uruhãra rudasãnzwé mu kĩnjana cã 19 (mū ntãngo y'íngoma ya Mwêzi) mu vy'íntwãro n'ígísoda .Yatwãra ubumanuko bushĩrá uburẽngero bw'ígihúgu. Yari afise abahũngu Mudári, Sêbavyeyi na Bitemanyi bãgumye bátwãra intárã z'Úbutũtsi, Uburagãne n'Ímbo bahava bazãkwa na Sêbudãndi umuhũngu wa MWÊZI Gisãbo.

(VANSINA J., 1972: 185; MWOROHA E., 1987: 156-233; NSANZE A., 2001: 101)

Bukêye [Bùkèjè]:

Ni umwé mu mirwa mikúru yahĩmbãrizwamwó umuganuro. Uwo murwa uri mū ntãra ya Murãmvyã; Mu Bukêye rëró ni hó hãhĩmbãrijwe umuganuro wã nyuma mu 1929. Ivyẽrekeye guhítamwó icĩbare cãhĩmbãrizwamwó umuganuro ntibĩzwí nẽzã, vyãvãna n'úmwámikazi yahãba cãnké n'ãbapfúmu b'umuganuro. NTÁRE rëró yakũnda mu Bukêye, MWÃMBUTSA Bãngiricẽnge yakũnda mu Bukêye n'í MURÃMVYA yajã i MBUYE gaké agĩye gutẽmbẽra.

(BAHENDUZI 1991: 129; NDORICIMPA et GUILLET 1984:164)

Burũnga [Bùrũngà]:

Ni izina ry'icĩbare c'umuganuro (rãba ikaratã yã 1 n'iy'7). Ico cĩbare ni kimwé mu vyãrãngwamwó abatĩmbo. Ibĩndi ni Kidãsha, Musãvé, Higiro, Gishõra, Mugerã, Bãnga,...

Cãrãbwa n'úmutãmakazi « Muhĩmbare » (GUILLET C.et NDAYISHINGUJE P., 1987: 243) mū mpéra z'íkĩnjana cã 19 nó mū ntãngo y'icã 20.

Uburũnga rëró ni urugó rw'ÁBATĨMBO rwãri kũ nkõmbe z'úbubãmfu bwã Rúvyirõnza.

(GUILLET C. et NDAYISHINGUJE P., 1987: 243; MWOROHA E., 1987: 214)

Fũmbije [fũùmbyè] (±1820-1840):

Ni umutwãre w'umugarariji yabõnetse mu gicé cã mbere c'íkĩnjana cã 19 kũ ngoma ya NTÁRE Rugãmba.

Yatwãra Ubwêru hamwé n'ígicé c'Úbugesera inyuma yãhó Nsoro Nyabarega anyikíye. Yarãgararije umwãmi NTÁRE Rugãmba; umwãmi aramútumakó ku kirĩmba arãnka kwĩtaba gushika mberé ahó

yĩcá abatumwe n'umwami. Hari rero umugabo wo mu Kumosó yatumwe n'umwami kwa FUMBIJE aca amuha umurĩnga, awambaye ku kuboko guca gutangura kuvyimba, gukecagurika ahava arapfa. (MWOROHA E., 1987: 154-155; GUILLET C. et NDAYISHINGUJE P., 1987:30-185; VANSINA J., 1972: 25-26).

Gikonge [gikòngè]:

Ni icibare c'umuganúza w'i NKOMA kirĩ mũ ntára ya Muramvya, muri Komine Bukeye muisi y'umusózi wa Sága (raba ikaratá ya 1 n'iya 5).

Muri ico cibare ni hó ingoma y'ubwami KARYENDA yabá. Gikonge hamwe na Gitovu ni ivyibare abaganúza baringiriramo umuganuro igihe wabá uhimbazwa mu BUKÉYE, Humuré na KIGANDA. Iyo abaganúza bagiyé ku kirimba, umwami yabakira nk'abami, iyakirwa ryabo ryategurirwa i Gikonge.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 164; MWOROHA E., 1977: 153)

Gishora [gishòrà]:

Ni icibare c'ingoma kirĩ mũ ntára ya Gitega muri komine ya Giheta (raba ikaratá igirá 10).

Muri ico cibare, hari yo ingoma z'ibimazi Rucitame na Murimirwa; hari yo kandi n'ingabé Gatsindiye na Ntarubibe. Muri ico cibare umwami MWÊZI Gisabo yarahungiyeye igihe Abadagi bamuhiga.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 86)

Higiro [higirò]:

Ni icibare c'ingoma kirĩ mũ ntára ya Gitega kikaba kiramutswa ingoma Inakigabiro (raba ikaratá igirá 10 n'ishusho y'9).

NTÁRE Rushatsi rero yarahatye ibigabiro igihe umugarariri NTIBIRANGWÁ ahatsindiwe mbere iryo zina «Higiro» ngo ni hó ryavuye. Icibare co mwĩ Higiro cari gifise ingo zitatu: Higiro, Júrwe na Bukirasazi. Urugó rw'i Bukirasazi rwahawe RWÁSHA umuhungu umwe mu bahungu ba NTÁRE Rugamba; ha nyuma ruhava ruhabwa NTÁRUGÉRA umuhungu wa MWÊZI Gisabo. Júrwe cari icibare c'ingoma cegukira Abashaka. Ku ngoma y'umwami MWÊZI Gisabo, ico cibare carangwamwo ubutunzi bwĩnshi (amasaka, uburo, amateke), carangwamwo kandi ingabekazi n'ingabé zatangwa n'umwami. Muri ico cibare, hari ingoma yitwa «Inakigabiro» yari yubashwe, yaryama ku rurĩmbi hamwe n'ingendanyi zayo. Hari yo kandi ingabé zitwa Macumuyintwarangabo na Ntibakimuhahaza. (BAHENDUZI M., 1991: 83; RODEGEM F.M., 1970: 160; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 101-105-106-108; MWOROHA E., 1987: 111)

Inabataramuka [inàḂàtāràmùkà]:

Ni izína ry'ibānga ryāhābwa uwarí ajêjwe gutāramura inkúba.

Yāmuka mu muryāngo w'Ábavējuru akaba yári umuhezá w'îmvúra n'înkúba. Ni wé yári ajêjwe kwîrukana inkúba. Igihe cöse irabije yacá ayîrukana n'ígítí c'ûmwāmirankúba agira ati: « Gobera, shōnga ». Uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Inabataramuka yitwa Inakibûnda (± 1900 - ±1930).

(BAHENDUZI M., 1991: 151-152; RODEGEM F.M., 1971: 232)

Inákibûnda [inàkìḂúùndà] (±1910-1930):

Ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Inabataramuka, yári Umuvējuru.

- (rāba Inabataramuka)

Inámukómacôto [inámùkómàtʰóòtò]:

Ni izína ry'ibānga. Rigizwe n'ámajāmba abiri, «gukóma» «icôto» bisigûra gucāna umuriro. yári umuhutúkazi wó mu Babāga (abó mu muryāngo w'Ábashûbi).

Uwu yári ajêjwe kuzígama umuriro w'í bwāmi nk'ûkó izína ryîwé ribivúga kukó wagúma wāka; uwo mucānwa bāwucānirakó uwündi ukó umwāka utāshé bagaca bāwuha abanyágihúgu ku muganuro. Ku muganuro rēró, uwo muriro wahābwa abagánwa na bó bagaca bāwuha abanyágihúgu; yári ajêjwe kândi isuku ryó ku kirimba. Uwā nyuma yabāye Inámukómacôto yitwa Ntākiyica yarōngowe na Ndáyiziga wó mu Bahútu b'Ábayēngero.

(GAHAMA J., 1983: 358; BAHENDUZI M., 1991: 151; MWOROHA E., 1977:162; RODEGEM F.M., 1971: 232; NTAHOMBAYE P., 1983: 12)

Inankoni [inànkòni]:

Ni umwé mu baganúza yári afise inkoni, yarāshobora gukúbita umwāmi mu gihe yānsé kuryá umutsíma w'ámasáka ku muganuro kukó wabá urúra.

Na wé nyéne yári umwé mu banyamabānga bakoméye b'úmuganuro. Yabá i Kirwa akaba yári aháfise imitumba myinshi nka Mikôré, Gatáre, Rukíga, Munyínya, Kējári, Remēra na Búkwāvu (rāba ikáratá ya 2). Umwāmi yānsé gufūngura umutsíma, Inankoni yarámutêra ubwôba n'înkoni yîwé. Uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Inankoni yitwa Gapaya (±1900-1930).

(NDORICIMPA L.et GUILLET C., 1984: 153 ; MWOROHA E., 1977: 151; RODEGEM F.M., 1971: 239)

Jabwe [ʒàbgwɛ̃] (±1600 - ±1700):

Ngo yarı umuhungu wa Ntwêro yabá kũ Ntũnda yagênzũra ubumanuko bw'Úmugãmba, kuva ku musózi Mukĩke gushika kurí Wágá.

Ngo abapfũmu bãri bãrabũye kó azôvyâra umwãmi ku mugóre wa NSORO. Ukó yamuvyãye ni uku: Ngo JABWE yagĩye guhĩga hã nyuma imvũra iragwa bibatuma bája kwũgama mu rugó kwã NSORO. Kubêra abó bãri kumwé bãmurereka, ngo vyãrãnse kó aryãmana na múramuwé. JABWE arĩsamãza yĩbagirirahó imbwá yĩwé y'ĩmpĩgi gũtyo aba arõnse imvo zó kugaruka wê nyené kurãngũra ivyó abapfũmu bãri bãrabũye; aryãmana n'úmugóre wa NSORO gũtyo havũka umwãmi NTÁRE Rushatsi. Ngo yahávũye yĩcwa n'úwitwa sé, umwãmi NTÁRE Rushatsi, mũ ntãmbara yabêreye hãfi ya Wágá; ngo yõba yáhãmbwe i Mbĩzi.

- (rãba NTÁRE Rushatsi)

- (rãba kãndi Nsoro)

(GUILLET C. et NDAYISHINGUJE P., 1984: 30-187; RODEGEM F.M, 1970: 198; MWOROHA E., 1987: 10; VANSINA J., 1972: 106)

Juru ry'í Kagõngo [ʒũrũ rɔjĩ kãgõngõ]:

Ni izĩna ry'iritãzĩrano ryãhãwe umwĩgeme yarı mw'ĩbãnga ryã MUKÁSÁTO wã nyuma yĩtwa BARAHEMANA (±1900-1930), yatwãra icĩbare c'í Kagõngo.

Uwu yarãba isãto yarı yũbashwe cãne yĩtwa BIHIRIBÍGÕNZI. Yarãyisĩga kãndi yarãshobora kwĩzĩngĩra ku biberu vyĩwé; bãmwĩta umwãmikazi w'isãto. Yarı umupfãnabãnga atãrõngorwa, yabá mu cĩbare c'ibãnga ryĩwé; ntiyĩgera ahĩnduka ku mũzo w'úmwãmi mushãsha. Ku muganuro, Juru ry'í Kagõngo arĩwe kãndi yĩtwa MUKÁSÁTO yazãna umubĩndi w'ũrwãrwã umwãmi agaca amũha impũzu z'ĩbitĩ. Arĩko, mu migĩrwa y'úmuganuro, icó yarı ajêjwe ntigitõmõrwa nêzá. Yashĩka ku kirĩmba c'úmwãmi imĩsi cúmi imbere y'úmuganuro agashikira mukazu kãri inyuma y'ĩkigó c'úmwãmi. Uwã nyuma yabãye MUKÁSÁTO yĩtwa « Barahemana », bãca bãmütãzĩra Juru ry'í Kagõngo kukó yabá i Kagõngo, yarı umukõbwa wa Munyuko wó mu muryãngo w'Ábashũbi. Yahévyé amabãnga yĩwé mu gihe MWÃMBUTSA yajã kubá i GITÉGA.

(BAHENDUZI M., 1991: 150-151; NSANZE A., 2001: 16-88; MWOROHA E., 1977: 161-162; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984 : 180)

- (rãba Bihiribĩgõnzi)

Kabwá [kʰàbgwá] (±1899 -1903):

Ni umuhútu wó mu BAHÂNZA yabá i GIKÔNGE, ni wé yarı umutéramyi wa KARYĒNDA yayírārīra mu gihe c'ıntāmbara y'ábarūndi n'ábadāgi (1899 na 1903).

Afáshijwe na mugēnzi wé Ntahoruburá, bārasīga KARYĒNDA ingōndo n'íbũmba. Ku muganuro, inyuma y'úmutāga, umwāmi arí kumwé n'úmushikirangoma mukúru w'úmuganuro hamwé na NYÉNUMUGĀMBA, bārajá gufášha Kabwá kwāmbika KARYĒNDA imitānga n'ínsĩmbi nó gusúbiramwó zā NYARURAGO. N'íngabé SĒMASÁKA na MUHABŪRA bārazāmbika nk'ũko nyéne.

(BAHENDUZI M., 1991: 159; MWOROHA E., 1987; NDAYISHINGUJE P., 1978: 11 ; NSANZE A., 2001).

Karyēnda [kʰàryjè̀̀ndà]:

Ni izína ry'íngoma y'ígiterékērwa c'ÚBURŪNDI; yarı ingoma y'úbwāmi, ni yó yarı ikimazi c'Úburūndi.

Karyēnda yabājwe mu gití cītwa « umuráma », ngo mu kuyibāza ntibíciye ico gití bācĩmbanye n'ímizi yāco. Nyā mizi yĩtwa « amabēre ya Karyēnda », ngo ni yó bābājemwó abagēndanyi batāndātu bā Karyēnda (Mutsibo, Rutēnga, ...) bĩtwa « abagánwa bā Karyēnda ». Ngo vyōba vyāragōranye cāne kuyĩmba bāsānze mu mizi hĩzĩngĩyeyó inzóka yĩtwa « inkóma ». Ni hó uwayíkũra yĩhāye akāmo ati : « Ewe Karyēnda ugōye iyenda (igobōtora) ! Umwāmi yatégerewa kuyirĩnda abānsi ngo ntibáyĩbe. Iyó yatēwé cānké afisé urwĩmo mu gihúgu cĩwé, yajá mu ruhānga rwā Karyēnda ati : « Karyēnda, turagōwe ! Karyēnda ikavumēra nawé umwāmi agahūnga, agatégeka ngo bahūngĩshe Karyēnda ». Umwāmi iyó atānzé, umushikirangoma yarāza kubíkira Karyēnda ati : « Karyēnda, umwāmi yatānze ! » Umushikirangoma yacá ajá nó kubwĩra MUKĀ-KARYĒNDA n'ábatéramyi b'í Buryēnda ati : « Murazigama KARYĒNDA, murarārīra Karyēnda ».

N'úbwó tūzĩ kó Karyēnda yarābwa na Mukā-Karyēnda wēnyené, GAHAMA (1983 :360) wé avuga kó yarı ifise abāyirāba babiri : NTÁRE Y' Í NKÓMA na MUKĀ-KARYĒNDA kāndi ngo ntibāmena ibānga kukó bāca bāpfa; kubēra atā warí arékuriwe kubóna Karyēnda, ku muganuro yērekanwa bāyifutse Nyarurago n'ámababi y'íbití vy'úmumāndá. Iyo ngoma ntíyigera isúbirizwa, ntíyigera ivá mū ngoro yāyo atári ku mūsi mukúru w'úmuganuro aríko ntíyajá mu migírwa y'íyímikwa ry'úmwāmi. (GAHAMA J.M 1983: 360; BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 13; NTAHOMBAYE P., 1983: 83; NDAYISHINGUJE P., 1978: 12; BAHENDUZI M., 1991: 141-142; NDORICIMPA L. et GUILLET

C., 1984: 164; GHISLAIN J., 1970: 90; RODEGEM F.M, 1971: 222-224; RUGOMANA J., Ndongezi y'Uburundi 1959 cité in GAHAMA J. 1983 :360; RODEGEM F.M., 1971:222-224; MWOROHA E., 1977: 160)

- (rāba MUKÂ-KARYĒNDA)

Kibāngo [kʰìbààngò] (±1893- ±1900):

Ni umugūmūtsi yatēye Uburūndi kū ngoma ya MWĒZI Gisābo; ngo yōba yāmūka mu Bushí arí bwo ngo yōbá yarí séwābo na KIRIMA;

Yarí afise ubushóbozi budasānzwe mu gukóra ibitāngāro nó mu gutēra ubwōba. Bāri bāmutāzīriye Makāza. Yashítse kū Nkíko mu 1893 inyuma gató y'ákarānda kári kátēye ibitūngwa, yarí afise inkōho zitarí nké; yarígaruriye ikiyāya c'Ímbo imbere yó gushika mu kibira; yarírukanye Kijogōri (umugánwa, umuhūngu wa MWĒZI Gisābo) mu vyībare vyīwé; yarátānye mu mitwé n'úmugánwa Nangōngo umuhūngu wa MWĒZI Gisābo ahó Nangōngo ngo yōbá yárahásize ubuzima; aríko abahūngu n' ábakūnzi b'ūwo mugánwa bāramuhōye: Kibāngo yacīye ahīndirwa mu kibira, ngo yōba yázimānganiye mu ntārá yā Buye mu 1898-1899 igihe hashitsé umusúbirizi wīwé KIRIMA.

(MWOROHA E., 1987: 236)

Kibūrwá [kʰìbùùrgwá] (± 1860-1908):

Uwu yarí umupfúmu mukúru w'úmwaami MWĒZI Gisābo, yāmūka i Nkóma. Yarí afise abagóre mirōngo itatu (30) bikaba vyērekana kó atūnzé. Yatwāra intārá y'Uburagāne.

(MWOROHA E., 1977: 158; MWOROHA E., 1987: 216)

Kigānda [kʰìgàándà] :

Ni umwé mu mirwa mikúru y'úmuganuro, uwo murwa uri mu ntārá ya Murāmvyā (rāba ikáratá y' 7 mū nyóngerá);

I Kigānda rēró, ahítwa i Nkōndo ni hó hābēreye urwīmo hagáti ya TWĀREREYE na MWĒZI Gisābo. MWĒZI Gisābo kāndi yagíraniye amasēzerano n'Ábadāgi i Kigānda mu 1903.

(MWOROHA E., 1987 :208 ; NSANZE A., 1980)

- (rāba Twārereye)

- (rāba Nkōndo)

Kirānga [kʰìrààngà] :

Ni izína ry'ibānga ryāhāwe uwashinze ukubāndwa mu Burūndi.

Havugwa kó Kirānga yōba yátānguranye n'ingoma y'Úburūndi ari bwo imiganí yó mu Burūndi ivugá kó yōba yáshikiye rimwé na NTÁRE Rushatsi i NKÓMA. Iyindi migani ivuga kó Kirānga yōba yázananye mu Bushi ajabuka ikiyága Tānganika aca aja i Ngāra: mū ntárá ya Mwāro iyindi kó yōbá afitaniye isāno na Ryāngōmbe w'Úrwānda,...Náhó rēro atābadōndōra nēzá ukubahó kwā Kirānga, arāzwi mu gihúgu cōse mberé hari n'áhantu hamwītīrīrwa kāndi hūbāshwe : mu Vyērwa vyā Ngōzi, i Ngāra mu Kibūmbu, Mu gasūmo kā Mwāro ku Kayōkwe. Kirānga yari yīyunze n'ābarūndi nk'úmuhūza hagati y'ābāntu n'Īmāna kugira ngo abafāshe mū ngōrane bāgira (ingwāra, gukūbitwa n'īnkūba, kuvyāra amahāsa,...). Ni wé yazānye umugírwa wó kubāndwa kukó ngo abāntu bārarwāra ingwāra zabā sēkuruza (bīta intēzi) kāndi ngo ntā kīndi cāzivūra atāri ukubāndwa; ni wé bāpfukamira mu mugírwa wó kubāndwa. Yīcaye kū ntēbe yīwé, uwubāndwa ngo yarāpfukama imbere yīwé agakóma amashí, hā nyuma akavúga ivyó asabá būkē bukē : amagāra y'ābāna, ubukomezi, gukíra, ... Ni wé bitūra kugira ngo bāmbārize abāpfūye, kugira ngo barōnké umwīmbu, bakiré indwāra cānké bakiré umwāku. Ukubāndwa kwātegūrwa n'ibishēgu; ibishēgu cānké amasēra ya Kirānga ngo bārasūmbana: hāri inzāna cānké Nyakēre, n'úbushēgu butōbutó (RODEGEM F.M., 1987: 228-229). Abīsūmbuye bitwa impfūndike. Abakúru rwōse n'īnkóro. Mū nkóro zā Kirānga umukúru cāne ni Rubāmbu umukwé wa Kirānga, ni wé yari indemēsharúgāmba. Ni wé yagāba izindi nkóro n'impfūndike na bwā Nyakēre;

Kirānga si umūntu nk'ūko bamwé babikēka; iyó abá umūntu, abá afise umuryāngo, baba bāravúze sé na nyina, aba yārasize abāna n'ūbwōko bwīwé. Ubwōko bwā Kirānga ni ukubāndwa; Kirānga ngo yari nk'úwūndi mwāmi mu Burūndi, ngo yafátwa nka múkuru w'úmwāmi ari kū ngoma, agabá inká agakīngira abarūndi böse. Umwāmi ntīyabāndwa aríko ku kirīmba hārihó MUKÁ KIRĀNGA. Ku muganuro, ni wé yasūbirira Kirānga imbere y'úmwāmi. Umwāmi n'āhó atābāndwa, umugabékazi, ābāmikazi n'ābagānwa bārashóbora kubāndwa. Abāndi batābāndwa n'ābapfūmu kukó bagira bati «amabānga abiri ntabāngikana, ngo umwāmi na wé ntagirá ubwāmi bubiri»;

Kirānga bāmutāzīra Bihēko Bizima, yari afise n'útūndi dutāzīrano :

- Birēnge (yari abāngutse)
- Muyaga (yarányika, ntāwamūbona);
- Gicūmbi mu gicúgu (yarāhwīkīra umūntu mu gicúgu, mw'Ījoro hagati);
- Kirūmwēru (yarāvumēra);

- Sêbihêko (yatânga abâna, yatúma hába irôndôka);

- Nyūndo ya Birēnge, Bwîrukiro,... (RODEGEM F.M, 1973: 335).

(RODEGEM F.M, 1971: 233-229-231-233; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 124;
RODEGEM F.M, 1971: 251; RODEGEM F.M, 1971: 225-227; BAHENDUZI M., 1991: 149;
MWOROHA E., 1977: 157; VANSINA J., 1972: 270-348)

Harihó umuganí utwêreka ingéne ibānga ryó kubāndwa ryāsonerwa:

Hābāye umūnsi umwé umwāmi Ntáre Rushatsi yahíga na Kirānga. Umwāmi yabwīye Kirānga
ati:

- Je túrwānye nōgutsīnda.

Kirānga amwīshura ati:

-Ndagútīnya gusa, aríko túrwānye hó, nije nōgutsīnda. Umwāmi avyūmvīse atumakó ingabo
zīwé, zīshitse i bwāmi, umwāmi yabwīye Kirānga ati:

-Ingo dushírekó.

Kirānga aravumēra, ati:

-Je nōguhugura! Abarāho böse barabāndwa, eka ubāndwa wēse atábāza Kirānga. Bati:

-Uwo mugesera ari hēhé tukamuhugura?

Ico kivi Kirānga yarí ahāngije ku mwāmikazi. Umwāmi asigara ajúmarariwe yīshwe n'úbwōba.

Kirānga ati:

-Ntubōnyé rēró?

Umwāmi ati:

-Nimusígého ndabōnye (RODEGEM F.M., 1971:227).

Kirima [k^hìrìmà] (±1890-±1919) :

Ni umugarariji yarwānije umwāmi MWÊZI Gisābo mū mpéra y'íkīnjana cā 19 agōmba kwīgarurira
ingoma y'Úburūndi.

Kirima yashítse mu Burūndi kū ngoma y'úmwāmi MWÊZI Gisābo igihe Uburūndi bwāri bwūgarijwe
n'ákarānda; ivyo vyōse abanyághúgu bābisuka ku mwāmi kukó arí we bāri bázēyekó amahóro
n'úkurōndōka. Ivyo bihe bigōyé Úburūndi bwārimwó vyātumye abanyághúgu bākīra Kirima nk'úwūje
kubákiza ivyo vyāgo. Kirima rēró ngo yarágōmvyeye kwīgāna umuganuro arābiye ku kugéne wagírwa
kurí MWÊZI Gisābo. Ngo yarí afise ingoma n'ingabé aríko ntivyāshusha nēzá n'ívyā Mwēzi. Ku
kirimba, Kirima yarí afise ingoma yīta Rukīnzo n'íyīndi yīta Gishikizo zārābwa n'umuryāngo wītwa
Abadúrūmbe. Yarí afise ingabé Rusānga yamúherekeza imísi yōse. Ngo mu gutégūra imigirwá,

abaganúza bakúru bábikora bári abahũngu nyēzína bā Kirima arí bo Kajibwāmi na Rwāsha. Yaráhānganye na MWÊZI aríko ngo ntivyári vyôroshe kukó Kirima yarı atēye ubwôba nk'úkó amatāzīrano bāmuhāye avyērekana : «Kitīnywa, Kilima-Myāmpi cānké Kirima-Umurwānyi». Umwāmi rēro ntiyashóboye kwīrukana uwo mugarariji. Yarıgaruriye kāndi ikiyāya cā Rusizi, intārá ya Ndora n'ígicé kimwé cā Kayānza. Mu 1903, yaráfashije Abadāgi arí kumwé na MACŌNCO kurwānya umwāmi MWÊZI Gisābo, Kirima aca aragerēra mu Bukēye hamwé mu mirwa mikúru y'umwāmi. Mu 1906, yaráhagaritswe n'Ábadāgi ahava arahũnga asigarana igicé c'amatōngo yīwé umuhũngu wīwé Kajibwāmi. Kirima yagarutse mu matōngo yīwé mu 1909 ahava ayākwa n'Ábabirigi mu 1917 aca arahũnga. Yahāvūye apfā mu 1919.

Kubēra kó Kirima yarı akómeye, harihó amazína yaháyagiza ubutwāri bwīwé: «Kilima-Myāmpi wa Múgāmba Muziga wa NTÁRE yazíguye atazôhéra, Bitāho vyā Ntāre yatāshe i Bukirasāzi umucó urasira i Murāmvyā, Rugaza barasá akagerēra bárahira, Muganyirwa w'í Masabo aganyírwa mu gitōndo nikēra akayamara».

(BAHENDUZI M., 1991: 286-287; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984 :40 ; NSANZE A., 1980: 55; GHISLAIN J., 1970: 40).

Kirūndo [kʰĩrũndò]:

Ni izína ry'intārá irí mu Burārũko bw'ígihúgu.

Kū ngoma ya NTÁRE Rugāmba (±1796 - ±1850), iyo ntārá yagūyemwó Abanyarwānda bēnshi. Ngo ukó hĩmyé umwāmi w'Úrwānda, abarūndi bāca bátēra Urwānda bagatúrira ingó hānyuma bakītāhira ngo warí nk'úmugēnzo. Aríko mū ntāngo y'íkĩnjana cā 19, hĩmye umwāmi Yuhi Gahĩndiro w'Úrwānda, yacīye atēgeka ingabo zīwé kwīvuna abarūndi. Bācīye bátāna mu mitwé hāfi y'íkīyāga Cōhōha. Iyo ntāmbara yarı ikómeye cāne kāndi yagūyemwó Abanyarwānda bēnshi; aho hāntu rēro bācīye bāhīta mu «Kirūndo» (kurūnda, ikirūndo) kubēra hāri hārūnze imivyĩmbá myĩnshi.

(MWOROHA E., 1987 :147)

Kirwa [kʰĩrgwà]:

Ni icĩbare c'úmuganuro kirí mū ntārá ya Gítega, Komĩne Gishūbi, Zōne Mugaruro, umusózi wa Mikóre (rāba ikáratá yā 1 n'íy'7).

Cāri gífise uruhára runíni mw'ihĩmbāzwa ry'úmuganuro kukó amwé mu masáka y'úmuganuro (ayahĩngūrwanwó inzogá) yarímwa i Kirwa ku musózi wa YĀNZA. Ico cĩbare cātōwe n'ábaganwa babiri INANKONI na NZÓBE Y'Í KIRWA. Isúgi (isúgi ng'āha ni ivyo vyōse vyākorēshwa ku mūsi

w'úmuganuro: amasáka, ubûki, urutaro, imikēnke, urusyo,...) rēro ryákóra ku mûsi w'úmuganuro ryāvānwa i Nkóma rigashikanwa i Kirwa mû ntāngo z'úkwēzi kwā Nyákānga.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984:150; BAHENDUZI M., 1991: 150; MWOROHA E. , 1987: 214)

Macōnco [màtʃòntʃò] (±1900-1906):

Ni umutwāre w'úmugarariji wó kû ngoma ya MWÊZI Gisābo.

Ni mwēne Kagānza mwēne Sēbuhēngeri mwēne Ndabāzi; yarı umutwāre i Busîmba, MWÊZI Gisābo yarámugómwe aramúshīngira umukóbwa wíwé Kwākwāra, ngo yarámuhāye n'úwūndi yítwa Ntawebashushá. Mancōco rēro nāhó yarı umukwé w'úmwāmi MWÊZI Gisābo, ngo yahāvūye ahīnduka umwānsi wíwé bāpfūye imbwa y'impǐgi yítwa Mushūzo. Macōnco yāgirizwa kó yívye iyo mbwá agaca ahá umwāmi iyitári yó yōbá ishúsha na Mushūzo. Umwāmi amāze kubóna kó yamuhēnze, yacīye atégeka kó yōmusubíza imbwa yíwé Mushūzo y'úkurí ; Macōnco aránka ni kwó gucá yīrukanwa mu miríma yíwé ahó yacīye yīyunga n'Ábadāgi baca bagwānya Mwēzi. Yíshwe n'úmudāgi i Bujūmbura mu 1906 igihe yagōmba guhūnga yívye inkōho.

(GHISLAIN J., 1970: 30; RODEGEM F.M, 1970: 57; RODEGEM F.M, 1971: 249; VANSINA J., 1972: 32-35).

Magāmba [màgàám̀bà]:

Ni icĩbare c'úmuganuro giherēreye amajā i Bukirasāzi mû ntārā ya GÍTEGA ku mutūmba Rugabano. Magāmba rēro cāri icĩbare gifisé uruhára runini cāne ku muganuro. Cāboneka mberé nk'icĩbare gitūnzé ubuzima bw'ingoma y'Úburūndi. I Magāmba ni hó hāva ingoma ya RUKĪNZO yatāngwa n'Ábazīmbura igisáta c'úmuryāngo w'Ábajīji, bāranahákanira n'ízīndi ngoma. RUKĪNZO rēro bāca báyijāna ku kirimba i bwāmi ukó ingoma zihīndútse. Bāca bátwāra iyishāje ikabīkwa iwābo i Magāmba. Icĩbare c'í Magāmba cārahīngūrīrwamwó kāndi impūzu z'ibití n'úmūnyu. Magāmba kāndi hāri mû nzira zācamwó isúgi ivūye i NKÓMA igána i KIRWA nó mu vyĩbare vy'úmuganuro.

Mu cĩbare c'í Magāmba hārabērayó imigírwa y'úkubāndwa yagírīrwa mu gitabo. Aho ní ho hāri ihūriro ry'ábanyāgihúgu b'í Magāmba bājé kugira uwo mugírwa bagaca báherekeza ingoma. Ico cĩbare rēro cāri ic'úmuganúza Mwāmbutsa w'í Magāmba.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984:190; BAHENDUZI M., 1991:83-95- 269; YORI J., 1994: 39)

Mahembe [màhèzèmbè] (±1919-1945):

Ni umuganúza wā nyuma yarı afise ibānga ry'umuganúza mukúru NTÁRE Y'Í NKÓMA ;
Yarı úmutwäre kuva mu 1919, yagânza icibare c'umuganuro c'í NKÓMA; ni wé yarı umuganúza
mukúru w'í NKÓMA kú ngoma ya MÚTĀGA Mbíkije; yarı sēbukwé wa Kēbeya, sé wîwé yitwa
Nyamateke, umugóre wîwé Niyūhîre.

- (rāba Ntare y'í Nkóma)
- (rāba igití ndōndamvyāro cā 9)

(NSANZE A., 2001: 137-156; RODEGEM F.M, 1971 : 243 ; NSANZE A., 2001: 137; RODEGEM
F.M, 1971: 243; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 161-163)

Mbíbe [mbíḂè]:

Ni umuntu avugwá kó yōbá arí we yahāye ingoma umwāmi wā mbere NTÁRE Rushatsi,
abāmwāmukakó bācīye bāgira umuryāngo w'ÁBABÍBE, aba bārāza ku muganuro bārōngōwe na
Nyāambo (Umubíbe), bāri bāfise uruhāra rwó kubíba amasāka y'umuganuro.

Mbíbe kāndi ni izína ry'ingóro yarı ku kirimba, yarı uruhōngore rw'impfizi y'intāma y'igiterékērwa
yitwa Rutēderi yarı ifise uruhāra runíni ku muganuro.

(YORI J., 1994: 40; BAHENDUZI M., 1991: 143; RODEGEM F.M., 1965: 87; GAHAMA J.1983:
358)

Mbuye [mbùjè]:

Ni izína ryā Kómīne irí mu buseruko bw'intārá ya Murāmvya.

Ni umwé kāndi mu mirwa itānu yahîmbārizwamwó umuganuro (rāba ikáratá y'7). Umwāmi MWÊZI
Gisābo yakūnda i Mbuye; uyo murwa warí ukómeye kuva mū ntāngo y'íkīnjana cā 19. Wahāna
urubíbe n'ūmwōnga Kaberéza, umutūmba Musūmba n'inzūzi Cīzanye na Nkokoma mu burārūko;
mu buseruko hāri umwōnga Mugabomure. Mū burēngero wahāna urubíbe n'imirwa mikúru ya
MURĀMVYA na BÚKĒYE, mu buseruko icibare cā Nyabiyogi, mu burārūko washíka mu ntārá ya
NDÚWŪMWE, mu bumanuko icibare cā NTĀRUGÉRA na Inakayēnzi.

(NSANZE A., 1980 : 20; NSANZE A., 2001: 55-81; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 96 ;
MWOROHA E., 1987: 185)

Mpotsa [mp^hòtsà]:

Ni icibare cāshingurwamwó abagabékazi kirí mū ntárá ya Mwáro (rāba ikáratá ya 5 mū nyóngerá); abanyamabānga b'í Mpotsa ni bó bōnyené bāri bāzi imigírwa ijānye n'ishingurwa ry'ābagabékazi.

Dúfatiye ku bivúgwa, ngo nyina wa NTÁRE wā mbere Rushatsi yahāmbwe i Mpotsa aríko abatāngankurú b'í Mpotsa bābwīye umutōhōji (GAHAMA A 1979 :16) kó bībúka ifubwa ry'ābāmikazi bó mu gihetangabo c'ingoma cā nyuma aríko imyāka bāpfīriyekó itāzwí. Ico cibare cā Mpotsa cārarāngwamwó kāndi ibigabiro.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 213 ; GAHAMA A., 1979:13; MWOROHA E., 1977: 13)

Mugāmba [mùgàám̀bà]:

Ni intárá kāmá y'Úburūndi irāngwá n'úbwōrōzi bw'ínká.

Mu Mugāmba wó mu bumanuko hāba abāntu baké cāne; murí ako gacé ngo imiryāngo yaráfasha cāne mw'itūngānywa ry'úbuzima bw'ígihúgu. Mu Mugāmba wó hagátí, ivyibare vyātūngānywa n'imiryāngo na cānecāne icibare cā mbere c'umugánwa Sēbudāndi yahāvūye yēgurira umugoré wīwé Inábarípfa. Abāmi bārakūnda kujá mū ntárá y'Úmugāmba kukó yarāngwamwó inká nyīnshi. Mu burārūko bushírā ubumanuko bw'Úmugāmba; ivyibare vyā MWĒZI Gisābo vyāri ibi: Kinywāmagana, Marāmvyā, BĀNGA, Murāmbi, Kiyēzi, Mutúkurá, Kiyānge, Buhóro, Rukíga, Remēra, Rwēza, NKŌNDO, Shana, KIGĀNDA, Kivyēyi, Ngāra, Gatovu, MBUYE, Ntūnda (rāba ikáratá ya 12).

(MWOROHA E., 1977: 147)

Muhabūra [mùhà̀bù̀urà]:

Ni izína ry'ingabé yagēndanira umwāmi iyó agīyé hōse.

Iyi rēro yarí itāndukānye na SĒMASÁKA. Muhabūra yagēdana na RUKĪNZO bé n'ingabékazi zāyo zāma zījāna n'umwāmi iyó agīyé hōse, yarí ifise ibāra nk'iryā SĒMASÁKA kāndi nayó nyéne yabá i bwāmi. Yatāngwa n'ábūngere bó mu muryāngo w'Ábahimá b'ābacōndore. Yarí ifise ingabékazi zārābwa n'ábōrōzi b'Ábavējuru. Muhabūra ntáco yarí ijējwe ku muganuro; umwūngere wā nyuma wa Muhabūra kū ngoma ya MWĀMBUTSA Bāngiricēnge yitwa «Kijabukwa» (Umucōndore).

Kw'iyimikwa ry'umwāmi, umwāmi bāmutereka ku mugōngo wa Muhabūra bakamwēreka abāntu.

(BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 13; RODEGEM F.M., 1971: 218; GAHAMA J., 1983: 364; NDAYISHINGUJE P., 1978: 17; MWOROHA E., 1977: 160; BAHENDUZI M., 1991: 157; MWOROHA E., 1987: 150)

Muhanama [mùhànàmà] (±1850 - ±1910) :

Yarí umutwäre, umukúru ku murwa w'í bwämi i MBUYE. Yavá mu muryāngo w'ÁBAJÍJI kändi yabá i Kiríka.

Muhanama yarí afise umugwi muníni w'ábāntu yatégeka, iwé ni hó hēgeranirizwa ibīntu, ibīzanywe vyöse yarábirōnkáko igituríre. Yarábānza akarāba kó vyēgeranijwe nēzá, ahéjeje ibituríre vyāca bígaburwa mū nkóno ntōntó nawé akísigariza umubīndi mwízá w'úrwarwá ruryōshé hamwé n'úw'úrwarwá ruvānzé n'úbúki.

(NSANZE A., 2001:177-179)

Muká Karyēnda [mùkàà k^hàryjèèndà]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwāmikazi wa Karyēnda (ingoma y'úbwāmi) yatōrwa mu muryāngo w'ÁBAHĀNZA.

Nk'úkó izína ryīwé rivyērekana, yarí umwāmikazi w'ingoma y'úbwāmi KARYĒNDA, yaráyisíga akayōrōsa ngo ntībūngwe. Yatégerewza kubá arí isúgi, yagúma ku kirímba ahó yarí afise ahábá hītwa mu Masúgi kändi yarí aháfise ivyó agabá yabígabira uwó ashātsé. Yarásubirizwa ukó ingoma zihīndútse, aríko unó asubíríjwe yasúbira iwābo kändi cārazíra kó arōngórwa gushika apfé. Ku muganuro, Mukákaryēnda yarágera imbavu n'úmwāmi arí kú ngoma; yarí afise itéká nk'íry'úmwāmikazi.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984 :171; BAHENDUZI M., 1991: 148; NSANZE A., 2001: 16; MWOROHA E., 1977: 159).

Muká-Kirānga [mùkàà k^hìrààngà]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwāmikazi wa KIRĀNGA.

Yabá arí umwígeme akirí mutó yatōrwa mu muryāngo w'ÁBAHÚTU

b'Ábashūbi. Ngo ni wé yarí nk'úmugoré wa Kirānga kändi yarásubirizwa uko ingoma zihīndútse. Kú ngoma ya MWĒZI, Ndimiye ni wé yarí ajējwe iryo bānga mberé ni na wé yabāye uwā nyuma murí iryo bānga. Muká kirāngá ni wé yarōngōra umugírwa wó kubāndwa ku kirímba. Yatégerewza kugumana iryo bānga gushika apfé, ntiyābīrana n'úwūndi mugabo. Yarí afise kändi ikibānza kiníni mw'ihimbāzwa ry'úmuganuro, yáza murí uwo mūsi mukúru arí kumwé n'ábapfumu isínzí. Mu migírwa y'úmuganuro, ni wé yabāndwa mu kibānza cā KIRĀNGA atābāndwa ku kirímba i bwāmi kukó yarí nk'úwūndi mwāmi mu Burūndi. Bāri bāmuhāye izína « Buzirampūmbi » kukó mu

(1926) bivuga kó yavûtse mu 1840 kukó ngo sé yatanze mu 1850, MWÊZI Gisābo na wé akaba yimitswe afise imyāka icúmi nāhó Twārereye (mwēnewābo yari samúragwá w'ingoma) yānse kumwēmera.

Yimitswé akiri mutó ahagarikirwa na mwēnewābo NDĪVYĀRIYE murí ubwo butó bwīwé; MWÊZI Gisābo rēró amāze gukúra, yarārōndeye uburyó yōkwīrúkúrakó Ndīvyāriye kukó yari umugánwa akoméye cāne. Abífashijwemwó na bēnewābo (Rwāsha na Birori), bārashwīragije Ndīvyāriye n'ābīwé; kuva ubwo hāgumye ukwīhōrahōrana hagāti y'ābāmūka kurí MWÊZI (Abēzi) n'ābāmūka kurí Ndīvyāriye (Abatāre); MWÊZI Gisābo rēró n'ūbwó yatōranye ingoma akiri mutó yatégerazwa gukīngira imbībe nshāsha. Yarābujije abāri bátwāye abāntu mu buja bābakūye murí Afíríka y'Úbuseruko kó barēngāna. Yarāgumije igihúgu igihe cāri kírēmbeywe n'īntēko z'ābadāgi, hāri mū ntāngo z'íkīnjana cā 20. Abadāgi bāshīnze imizi nēzá na nēzá itárikí 6/6/1903 inyuma yāhó MWÊZI Gisābo yēmēye kugiranira amasēzerano nabó i KIGĀNDA.

Ibīza vyātēye kū ngoma yīwé ni vyīnshi: ihóna ry'īnká, itēra ry'īnzige, ubwīrakābiri bwāhagaritse umutíma abanyāgihúgu, imishāmírano hagāti mu gihúgu,....Yahāvūye atānga mu 1908.

- (rāba Twārereye)
- (rāba Nkōndo)
- (rāba Ndīvyāriye)

(MWOROHA E., 1977: 126; MWOROHA E., 1987:207-208; NSANZE A., 2001: 101; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 52-67; VANSINA J., 1972: 208; BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 11)

Mwēzi Ndagushīmiye [mŋéždžì ndàgùšìmìjè] (±1820 - ±1900):

Ni umwāmi avugwá kó yōbá yābāye umusūbirizi wa NTÁRE wā mbere Rushatsi. Ngo ubwā mbere yitwa Ntavugáyāmbona yabāyehó igihe mu RWĀNDA hāt wāra YUHI Mazimpāka (±1700) nó kū ngoma ya KAREMĒRA Rwāka (±1800).

(MWOROHA E., 1987: 125; VANSINA J., 1972: 203)

Ndimiye [ndìmìjè] (±1910 - ±1930):

Ni uwā nyuma yabāye Mukā Kirānga.

-(rāba Mukā Kirānga)

Ndîvyâriye [ndîvjààrijè] (±1800 - ±1850):

Yarî umugánwa w'úmutáre, umuhũngu w'îmfúra wa NTÁRE Rugãmba.

Ndîvyâriye yarî umugánwa akoméye cãne. Yarî afise ibihúgu bibiri vyãbamwó abahũngu bîwé : hamwé mu bumanuko kuva i Gihĩnga gushika mu Butútsi; ahãndi mu Bwêru. Kubêra yarî umuhũngu w'îmfúra wa NTÁRE Rugãmba, yarábãye umurezi wa MWÊZI Gisãbo hagáti y'íkĩnjana cã 19. Mu gupfá kwîwé, bamwé bavuga kó yóbã yaránízwe atãbwa mu Mubarãzi cãnké kó yóbã yárarózwe na mwênwãbo Rwãsha. Abãndi ngo yóbã yaráhũnze icibare cîwé có ku Mugãmba kugíra asubíre mu ntárã yîwé y'Úbwêru. Amáze gupfá, abãna bîwé (Nasãngo na Sêbanani) bãcîye básãngira Úbwêru baca barwãnya abatwãre b'Ábasíne n'Ábavuna. Intãmbara yãbo yagéze mû ntãngo y'íkĩnjana cã 20.

- (rãba MWÊZI Gisãbo)

(MWOROHA E. 1987:155-208; VANSINA J. 1972:155-156).

Nduwũmwe [ndùwùúmɣè] (±1884 - ±1958):

Ni umugánwa, umuhũngu MWÊZI Gisãbo yavyãranye n'úmwãmikazi RIRIKUMUTÍMA akaba umwũzukuru wa NTÁRE Rugãmba n'úmwãmikazi VYãNO .

Umugabékazi RIRIKUMUTÍMA yarámukũnda cãne mberé yîpfũza kó arí we yõsubírira kũ ngoma NTÁRE Rugãmba nãhó bitãkũnze hakíma mwênwãbo MUTÁGA Mbíkije. Amáze gukúra, yarátwãye i Fõta mû ntárã ya MURãMVYA mu bumanuko bwã Kigãnda ahamara imyãka 2 yíga gutwãra bahava baramugomwa atwãra intárã níni y'Úbuyenzi mu 1904; yarárwãniye umugarariji KIRIMA murí iyo ntárã mu gihe c'Ábadãgi.

Yaráhagarikiye umwãmi MWãMBUTSA Bãngiricênge (1915) mu butó bwîwé. Yarî umugánwa mukúru kũ ngoma ya MWãMBUTSA Bãngiricênge. Yarêretse umuzũngu Canonica (Pãtiri mukúru w'ímisiyõni ya Bukêye) imigírwa y'úmuganuro (mu 1927). Imigírwa ijãnyé n'íngoma imáze kuzímãngana cãne ku Babirigi, NDUWŪMWE yarãbatijwe n'ãbazũngu mu 1935 ; yahávũye apfã mu 1958 ngo yarî afise imyãka 74.

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984 : 171-174; NSANZE A., 2001: 303; NGENDANZI F., 1979 :20-25)

Ngoma ya Sácěga [ngòmà jà sátʃžgà] :

Ngoma ya Sácěga ni umuntu avugwá mu migáni kó arí we yóbá yáratánguje urwěgo rw'ábashîngantáhe, yatúmye ubucámánza búkomera kū ngoma y'úmwámi wā mbere.

Mu kwátira murí iryo bānga bāma bíbuka iyó ryávũye mu kuvúga bati: «akíra intáhe yatánzwe na NTÁRE Rushatsi kurí só na sógokúru». Ngoma rěró ngo yóba yábāye umukúru w'ábashîngantáhe böse.

- (rāba umuganí wa Ngoma ya Sácěga mu migáni)

(VANSINA J., 1972: 27-28-29; MWOROHA E., 1987: 209)

Ngōzi [ngòòdzì] :

Ni intárá irí mu burārũko bw'ígihúgu (rāba ikáratá yā 1);

Murí iyo ntárá, hari ahantu hítwá «Mu Vyêrwá vyā Ngōzi bavugá kó hōbá arí ho Kirānga yashíkíye ajé mu Burūndi.

- (rāba Kirānga)

(MWOROHA E., 1987: 111)

Nkíko-Mugāmba [nkʰíikò mùgʰàám̀bà]:

Ni intára irí ku rubíbe rw'Úrwānda n'Úburūndi (Kayānza).

Cári kándi icĩbare c'íngānzo z'ábāmi. Hátwārwa n'Ábĩru arí bo bārāba ingānzo z'ábāmi;

Mū nyuma hígaruriwe na KIRIMA (±1890 - 1920) hahava hahābwa umugánwa Pětéro BARĀNYANKA (1921-1960).

(MWOROHA E., 1977: 12; GHISLAIN J., 1970: 13-15).

Nkóma [nkʰóm̀à]:

Ni icĩbare c'úmuganuro, ni hamwé mu hārimwa amasáka y'úmuganuro; ayo masáka y'í Nkóma ni yó bācūmbamwó umutsíma w'úmuganuro. I Nkóma ni hó umwāmi wā mbere NTÁRE Rushatsi yóbá yáracíye mu kwĩnjira mu Burūndi aca ahatāngāriza ko abāyé umwāmi mu gihe yarí avũye i Buha (rāba ikáratá yā 1 n'íy'7).

Ni hamwé kándi mu hāva abāri bājējwe imigírwa ijānyé n'úmuganuro, kándi ni bó bāzana ivyó kuwútegūza (nk'ísugi); ivyo na vyó bítahabāye uwo mũsi uhāmbāye ntiwashóbora guhĩmbāzwa). Isúgi yarí igízwe n'amasáka makéyí y'úmuganuro, ubũki, urutaro, imikēnke n'íbĩndi bikórēsho vyā

nkénerwá vyó gutégūza umutsíma w'úmŵáka. Ivyo vyöse vyítwa «isúgi» cānké «umŵáka». Icibare c'í Nkóma cāri gíhāmbāye cāne, mbére umukúru wāco yarı afise itāzīrano ry'ábāmi. Aho twōvuga nk'úmuganuza wā nyuma w'î Nkóma «Mahēmbē» yarı afise izína ry'íbānga NTÁRE Y' Í NKÓMA.

(BAHENDUZI M., 1991: 44; MWOROHA E., 1987:108; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 148-149).

Nkōndo [nk^hòóndò]:

Ni umusózi uherēreye murí komīne Kigānda mū ntāra ya Murāmvyā.

I Nkōndo ní ho umwāmi mushāsha yatégerezwa gucá kw'iyimikwa ryíwé akahatēra n'íkigabiro. Kw'īsōnga ry'úwo musózi, yahatēra ibíti bitatu : umumāndá, umuhoróro n'úmutagari. Iyímikwa ry'úmŵāmi ryājana n'íyúbakwa ry'íngó zidasānzwe ku mumanuko wa Rukiga, bagatēra ibigabiro kw'īsōnga ry'úmusózi wa Nkōndo, aho bātāngariza umwāmi mushāsha.

I Nkōndo ní ho kāndi TWĀREREYE yīciwe mū ntāmbara ikoméye yarwānye na bēnewābo NDĪVYĀRIYE, RWĀSHA na BIRORI aba bārŵānira umwāmi MWĒZI Gisābo. Ivyo vyābēreye i Nkōndo vyāsize utugáni: «biracítse nk'ívy'í Nkōndo», «Hari inkurú i Nkōndo zikabura ikizívuga.

- (rāba Twārereye)

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 213; MWOROHA E., 1987: 208)

Nsoro [nsòrò] (±1500 - ±1700):

Ni umuhūngu wa Ntwēro yagérēreye mu Butūtsi, mu Gitānga (amagána mu Ryānsoro), i Gashinyira (amajā i Matána) n'í Matutu (amajā mu Rutana) (MWOROHA E. 1987:106).

Ngo umūsi umwé JABWE (mwēnewābo na Nsoro) yarı guhīga, hā nyuma aja kwūgama mu rugó rw' í Gashinyira ahasānga umugoré wa Nsoro wē nyéne. Ni kó rēro kuhīkika aramwābīra, ngo NTÁRE I Rushati yítwa Bijoga ubwā mbere avūka murí uwo mubónano. Hácīye igihe, uwo mwāna (Bijoga) aja kuramutsa JABWE, uwu aca arānka kumúsubiza Nsoro. Hāhavūye hāduka intāmbara hagāti y'ábavūkana babiri Nsoro na JABWE bāpfa uwo mwāna, Nsoro ní we yatsīnzwe aca azimānganira mu Gitānga, ahāntu hītŵá mu Ryānsoro. Abāmūka kurí NSORO bítwa Abasoro.

(RODEGEM F.M, 1965: 94, MWOROHA E., 1987: 106; NDAYISHINGUJE P. et GUILLET C., 1984: 13-23)

Ntākiyīca [ntààk^hijītjā] (±1910 - ±1930):

Ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Inámukómacôto.

- (rāba Inámukómacôto)

Ntāre Rugāmba [ntārɛ̀ rùgàám̀bà] (±1796 – ±1850):

Ni umwāmi yagānje Uburūndi kuva mū mpéra y'íkīnjana cā 18 gushika hagāti mu kīnjana cā 19. Ubwā mbere yītwa NTÁRE Ruyēnzi ahava yītwa Rugāmba kubēra ubutwāri bwīwé ku rugāmba.

Ingoma yīwé yabāngabānganywe n'iy'ábāmi batatu b'Urwānda: Mibāmbwe Sēntābyo, Yuhi Gahīndiro na Mutara Rwōgéra. Akíri umuyabaga yītwa Ngāmbiri. NTÁRE Rugāmba yabāye umwāmi akoméye cāne kukó ni wé yahāye imbibe igihúgu c'Úburūndi. Yarāguye cāne igihúgu mu kwīgarurira Ubuyogoma, Ubuha, igicé kiníni c'Úbugesera n'Úbwēru; aca aragaruza Ubugufi; arīgarurira n'Ímbo; yarátēye cāne Urwānda arí ho yagáruje imbibe z'Úburūndi. Uburūndi bw'imbere ya 1800 bwāri búfise igicé có hagati gusa: Mugāmba, Buyēnzi, Kirimiro, Butūtsi na Nkóma (rābā ikáratá ya 14).

Mū ntāngo y'ingoma yīwé, igicé kimwé c'ÚBUGESERA cēgukira umwāmi w'Úrwānda Mibāmbwe Sēntābyo. Inyuma y'āho yarátēye Urwānda kabiri kōse, kū ngoma ya Yuhi Gahīndiro na Mutara Rwōgéra. Yarátēye Ubushí mu kiyāya c'Ímbo gushika kū nkōmbe zā Rúsizi. Yarīrukanye umwāmi Ruhaga w'Úbuyogoma gushika mu Kibōndo (murí Tanzaniya y'ūbu).

NTÁRE Rugāmba rērō ngo yōba yárarōngoye umugoré wó mu Bushí yītwa Nyāmvúra, arí na vyó mū nyuma vyātumye KIRIMA azá mu Burūndi ashāka kwīgira umwāmi (hagāti y'1896-1920).

NTÁRE Rugāmba yarí yāshīnze abahūngu bīwé gutwāra intārá nkúrūnkúru yarí yīgaruriye :
NDÍVYĀRIYE Umugāmba wó mu buseruko, RWĀSHA Ubuyogoma, BIRORI Ubutūtsi n'Úburagāne, Busumano igicé c'Úbutūtsi n'Úbunyāmbó. Inyuma y'igicé c'íkīnjana, imbibe yarí yāgaruje zāsa n'ízāmaze kubá ntabāndúka, ingānji yīwé yarí yēmewe. Yarí afise ivyibare vyīnshi i Murāmvya: Bānga, Bikīnga vyā Mbuye, Buhóro bwā Jēnda, Bukēye, Humuré, Kigānda, Kivyēyi, Kiyēnzi, Muzēnga Wa Mbuye, Mugēnda Wa Rēnga, Mugōngo, Murāmvya, Ndago ya Masāngo, Ndāva ya Murāmvya, Ngāra ya Mwāro, Nkōndo, Saga. Kubēra ubusāza n'úburuhé, NTÁRE Rugāmba yacīye ajá kuruhūkira ku rugó rw'í bwāmi i Mugeru. Aho yahābāna n'umugoré w'igicāmvyāro, umwāmikazi Nziramibāngo aríko yahāvūye yābīra VYĀNO nyina wa Bijoga yahāvūye abá umwāmi MWĒZI Gisābo, yatānze Uburūndi búmaze kwāguka incúro kábiri; yīshwe n'íbinyóro mu 1850, yafúbwe i Buruhūkiro háfi y'úrubiye rw'Úrwānda n'Úburūndi.

(NSANZE A., 2001: 5; BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 11; MWOROHA E., 1987: 148-158; MWOROHA E., 1977: 135; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 17).

Ntáre Rushátsi [ntárè rùfàtsì] (±1500 - ±1700):

Ni umwāmi avugwá kó arí we wā mbere w'Úburūndi, ngo ni wé yatānguje ingoma y'úbwāmi mu Burūndi.

Amāmūko yîwé avugwa kwĩnshi kāndi gutāndúkānye :

-yōba yāmūka mw'ĩshāmba (VANSINA J., 1972: 83);

-yōba yákorotse avá mw'ĩjuru (MWOROHA E., 1977: 96);

-yōba yáje avá mu Rwānda cānké mu Buha (MWOROHA E., 1987: 107);

-NTÁRE Rushatsi ngo yōba yávyāwe na JABWE ku mugoré wa mwēnewābo NSORO (abo böse bāri abahūngu bā NTWĒRO). Uwó mwāna rēro yacīye anyégezwa kwā Inásēnge, umugoré w'úmwāmi w'í Buha bīta Ruhaga. NTÁRE Rushátsi akírí múto ngo yakóra ku kirimba kwā Ruhaga nk'úmwūngére asānzwé. Yaráharōnkeye agatāzīrano kā Cāmbarrantāma kubēra urusāto rw'íntāma yāmbara. Aríko ngo hāri ibimenyētso vyērekana kó azōba umwāmi: acīye iruhānde y'ínkóno z'ámata zāca zihugānga; yāma abúguza n'úmwāmi w'Úbuha akamútsīnda. Umwāmi yarákēbwa kurí Cāmbarrantāma nāhó umugoré wīwé yagúma amúhūmuriza. NTÁRE rēro yahāvūye atóroka ikirimba cā Ruhaga ajāna n'ábapfūmu; ashítse mu butwé bw'úmusózi wa NKÓMA, ngo yacīye yīca impfizi yīwé, urusāto arubāmba ku mugina warímwo inzóka y'úbumara yítwa « inkóma ». Iyo nzóka ngo mu kuvá murí uwo mugina, yakúbise umutwé kurí urwo rusāto máze hūmvīkana ijwí ritōyí arí ryo bavugá kó ryāsāmiranye gútyo ingoma y'Úburūndi iba iratānguye. Ngo abāntu bó mu gihúgu baravúza impūndu y'ákanyamunézá n'ívikōko vyó mw'ĩshāmba biratēkāna. Barabāza ingoma y'úmwāmi mu gití kinini c'úmurāma hā nyuma bayāmbikakó urusāto rw'impfizi, ngo ni yó yabāye ingoma « Karyēnda ». Cāmbarrantāma yērekanwa kuva ubwo nk'úmucūnguzi w'Úburūndi, ajé gutwāra igihúgu kw'ízina ryā NTÁRE Rushatsi; yacīye ashīnga umuganuro hamwé n'úrūwēgo rw'ábacāmānza. Yarāshīnze kāndi imirwa mikúru y'úbwāmi aragena n'ívyībare vyūbāshwe.

(BAHENDUZI M., 1991: 12; VANSINA J., 1970: 70; MWOROHA E., 1987: 106-198;

NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 27; NSANZE A., 2001: 125).

Ntáre y'î Nkóma [ntárè jî nkómà]:

Ni izína ry'ibānga ryāhāwe umuganúza yāmūka ku musózi wa NKÓMA.

Ntáre y'î Nkóma rēró yará uwā mbere mu baganúza, yará afise icibare i NKÓMA hamwé n'úrugó i GIKÓNGE. Ico cibare cāri gítūnze, cātegerezwa kuvamwó ibifūngurwa vy'ábāntu bîwé ku mūsi mukúru wó kubiba amasáka. Uwā nyuma yabāye Ntaré y'î Nkóma yítwa Mahēmbé (mu 1919) mwēne Nyamateke mwēne Sīné.

(NSANZE A., 2001: 137-138; BAHENDUZI M., 1991: 44).

Ntārugéra [ntààrùgérà] (±1860 – 1921):

Ni umuhūngu wa MWĒZI Gisābo n'úmwāmikazi w'umunyákarama yítwa Musaníwābo (mu kīnjana cā 19), yabá i Gihīnga kū nkēngēra zā Ruvúbu mu kubóko kw'úkubāmfu.

Yará umugánwa w'íntwāri, ubwā mbere yítwa Sērushānya bahava bamwíta Ntārugéra izína ry'úbuhi ngo yará «Ntārugéra atagerá urugāmba» ngo kukó yāma atsīnda intāmbara yagwāna n'ābagánwa bó mu Bwēru Kanugunu na Mbānzabugabo. Ntārugéra rēró yarágwāniye Abatāre bó mu Bwēru atakó aragaruza iyo ntārá kukó abāyitwāra bigira abīgēnga ntibūbahe ingoma ya MWĒZI Gisābo. Abo ngo ntibāja ku muganuro, ico kikaba cāri ikimenyētso c'úkugūmūka. Ku muganuro, MWĒZI Gisābo ngo atābōnyé Ntārugéra ntiyagánura .

Yaráhagarikiye umwāmi MUTĀGA Mbīkije (±1908-1915) mu butó bwíwé arí kumwé na RIRIKUMUTÍMA hamwé na NDÚWŪMWE. Yarábāye kāndi umuhágarikizi w'úmwāmi MWĀMBUTSA Bāngiricēnge mu butó bwíwé mberé ngo ni wé yamwimitse. Mu 1903, yaráserukiye MWĒZI Gisābo imbere y'Ábadāgi igihe bāshāka kugiriranira amasēzerano. Yahāvūye apfá mu 1921. (MWOROHA E., 1977: 131; NSANZE A., 2001: 180; VANSINA J., 1972; BAHENDUZI M., 1991: 145).

Ntibirāngwá [ntiBìrààngwà] (±1800-±1860):

Ntibirāngwá ni umugarariji yajé kugarariza ingoma ya NTÁRE Rugāmba, yōba yarábāye umutwāre akoméye yarwāniye NTÁRE inyuma gatōyí y'íntāngo y'íngoma yíwé.

Yará umutwāre wó mu muryāngo w'ÁBATŪTSI b'Ábashōka, yatwāra intārá nīni hagāti ya Ruvúbu, Ruvyirōnza na BUYOGOMA mū ntāngo y'íngoma ya NTÁRE Rugāmba. Yajé arí umugūmūtsi, avúga kó arí Ntáre. Yazánanye i NKÓMA acīye i GITÉGA (mu Kirimiro). Yarágaruriye inká z'úmwāmi avúga ati : « jēwé ndi umwāmi, jēwé ndi umwāmi. Navūkiye iyó NTÁRE yavūkiye kāndi

Nyamwêru [ɲàmŋɛ̀rù]:

Ni uwari afise ibāngo ryó kubumba inkóno y'úmuganuro bārikamwó amāzi yó gucumba umutsíma w'úmuganuro.

Nyamwêru rēro yarārōndera abantu bajá kuzana ibumba ryó guhîngūramwó iyo nkóno akabarōnderera ibifūngurwa. Ibití vyó gutúrizza iyo nkóno vyāri ivy'í Nyamuswāga, vyītwá « umugōngore ». Iruhānde y'īyo nkóno, yarábumba iyindi mibindi ibiri iherēkeza iyo nkóno nkurú.

(BAHENDUZI M., 1991: 79).

Nyamwízá [ɲàmŋìdzá]:

Ni ingóro yari ihāmbāye cāne mu vy'întwāro, yashîngura ibirwānīsho vy'í bwāmi; abābirāba bitwa Abanyamitana.

Iyo ngóro yashîngurwamwó kandi insāto z'ibikókó vyīshwé mu gihe c'úkuragura nó mu ruhigi, ní na hó abapfumu b'úmuganuro bāhāmba uruhānde rw'inyama z'ínká n'ínkokó bākorēsheje murí iyo migírwa; bāhahāmba amara y'ínkokó zēzé. Ku muganuro, Imāna zēze, abapfumu bāca bāvuzza impūndu, búno nyéne umwāmi yacá azá mū ngoro kwā Nyámwízá agakīngirwa n'ínkīnzo RWĀMO na RWĒRO; ABAGÁRA bāca bāgaragura amara y'ínkokó bārāba amagāra y'úmwāmi bati: « -Inyānge wā Sīnzo, Inyānge Karima karimá amatōngo y'ābāndi bagabo, Inyānge Rugānguza! ...» Ayo majāmba yari ayó kubwira umwāmi yúkó Imāna zēzé, umwāmi afisé amahóro, Uburūndi buzôtékāna, nihagirá abānsi babutēra azōbatémagura, azōbatsīnda, arimé amatōngo yābo, azōbā Rugānguza, kó azōbanánira bōse. Abapfumu bāsiga impūndu zāsirana mw'īshēngero rirāririye umuganuro bakaja kuruhūka n'úkwiŋgurira inyama z'ibimāsa zātisé.

(RODEGEM F.M, 1971: 215-217; NSANZE A., 2001: 118; BAHENDUZI M., 1991: 127-136; MWOROHA E., 1977 :121).

Nyāngemānya [ɲà̀ng̀m̀á̀ɲà]:

Ni umunyamabānga w'úmuganuro. Ku muganuro, yari umunyabāntu ni wé yazígama indyá n'inyōbwa .

Ukó ingoma zihīndútse, Nyāngemānya yarásubirizwa; yaráfasha abaganúza bakúru mu gutégūra ibifūngurwa vy'úmuganuro. Yabá ahāntu hitwa « Nyabugoro » iruhānde y'í Buryēnda. Atákiri murí iryo bānga yarāshobora kwābirwa. Yatāngwa n'īmiryāngo ikoméye kandi yasúbirirwa n'ūmwe murí bavyārawé; uwā nyuma yarāngūye iryo bānga yitwa Ntīhābōse yari umujiji w'Úmuhútukazi.

(RODEGEM F.M, 1971: 232; NTAHOMBAYE P., 1983: 50; BAHENDUZI M., 1991: 151; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 164).

Nyarurago [ɲàrùràgò]:

Yarí indäva níni yarímwo nka zítatu cānké ziné zisomékeranye. zājīshwa i Burāmbi-Buremēra mū ntāra ya Rumōnge.

Ku muganuro, Nyarurago zāba nyīnshi : i Buryēnda hāri imwé y'úmwāmi, iyīndi ya KARYĒNDA, iyīndi ya KIRĀNGA, iyīndi y'úmugabekazi n'íncoréke z'úmuganuro n'iyīndi y'úgukīngiriza umwīnjīrwá w'í Buryēnda. Izīndi zāshīngurwamwó amakōmbe n'íbīndi bikórēsho vy'úmuganuro nk'íngeyo zā KIRĀNGA, Amasīnzo Nyabarima, amacúmu n'úbuhiri. Ni có cāfuka KARYĒNDA, cājīshwa mu vyātsi vyītwa « imishikirizi » ; kikajīshwa n'ábāntu bó mu muryāngo w'ÁBAHĀNZA. Kurí MWĀMBUTSA Bāngiricēnge, cājīshiwe mu Ruhānza murí komīne Burāmbi. Ku mūsi w'úmuganuro, umwāmi yīcara kurí Nyarurago yīkīnze inkīnzo RWĀMO na RWĒRO.

(RODEGEM F.M, 1971: 215; NTAHOKAJA J.B, 1978: 130; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 184).

Nyenú mugāmba [ɲɛnúmùgàmbà]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa uwasúbirira nyina w'úmwāmi iyó atānzé.

Bāmutōra kukó umwāmi atīma atā mugabékazi aharí kukó bāvuga kó ubwāmi babusāngiye. Umwāmi yarāmwtūra mu migírwa ikoméye. Yatōrwa mu muryāngo w'ūno yashēngéye. Nk'ákarorero, mu 1935, Nyabikāka yarí ajējwe iryo bānga yarí umunyágisáka akaba mwēnewābo na Ngezahāyo umugabékazi w'úmwāmi MUTĀGA Mbīkije.

(NTAHOMBAYE P., 1985: 50; GAHAMA J.M 1983: 358; BAHENDUZI M., 1991: 152; GAHAMA A., 1980)

Nzóbe y'í Kirwa [ndzóbè jí k'irgwà]:

Ni izína ry'íbānga ryāhābwa umwé mu banyamabānga b'úmuganuro akaba yāba mu cībare c'í Kirwa hamwé na Inankoni.

Ni umwé mu banyamabānga b'úmuganuro. Yarí afise urugó rwīwé i Buzóbe. Ku muganuro yarí mu bāzana imibīndi y'úbūki kāndi yarí ajējwe kwēgeranya impfizi zó kubāga hamwé n'ízīndi mfūngurwa akazijāna i Buryēnda hamwé nó gutégūra umutsíma w'úmuganuro. I Kirwa yarí aháfise imitūmba

myĩnshi: Bucāna, Rwĩntāmba, Mujējuru na Muhagaze (rāba ikáratá ya 2). Uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Nzóbe y'í Kirwa yĩtwa Kēbeya (±1910 – ±1930).

(NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 180)

Ririkumutíma [rìrìk'ùmùtímà]:

Ni umwāmikazi w'7 wa MWĒZI Gisābo bāvvyāranye abahũngu batānu: Karabōna, Bishĩnga, NDUWŪMWE, Bāngura na Ngānguzi.

Ririkumutíma rēró yarı afise icizēre kó umwé mu bahũngu bĩwé azôtōrwa ngo ajé kũ ngoma. Aríko yarátāngāye cāne abōnye hátōwe MUTĀGA Mbĩkije, umuhũngu w'úmwāmikazi Ntibanyĩha (umugoré w'12 wa MWĒZI Gisābo). Ririkumutíma rēró afāshijwe n'ābahũngu bĩwé bācīye bāgerageza kwĩca Ntibanyĩha gútyo aca yĩgira kó arí we nyina wa MÚTĀGA Mbĩkije. Abarũndi rēró bāma bĩbaza ngo ni wé muvyēyi wa MÚTĀGA Mbĩkije. Ririkumutíma yavá mu muryāngo w'Ábanyákarama kāndi yarı afise urugó rwĩwé i Ndāgo. Mũ ntāngo y'íkĩnjana cā 20, inyuma y'ítānga ryā MWĒZI Gisābo, uwo mugabékazi yarágize uruhāra runĩni mũ ntwāro. Agēndeye abatégetsi b'ābanyāburāya, uwo mukényezi yĩvugira bukē buké, adāshibāguzwa, yĩyerekana nk'úwucīye ubwēnge. Ririkumutíma yarı atũnzé, akaba kāndi murēmure avyibúshe. Yarı afise umutíma mwĩza cāne, yarāja gushikiriza umwāmi ibibāzo vy'ābanyāgihúgu. Bāri bāmutāzĩriye Bizima kubēra ukũntu yarı afise amagāra mēza n'úmutíma mwĩza. Abāntu bārakũnda umugabékazi Ririkumutíma kubēra yabāvugira ku mwāmi atārāvye nkũnzí. Yahāgarikiye ingoma y'Úburũndi mu búto bwā MÚTĀGA Mbĩkije na MWĀMBUTSA IV Bāngiricēnge ahava atānga mu 1917.

(GAHAMA A., 1979: 15-17; MWOROHA E., 1977: 130; NSANZE A., 1980: 11-12; NSANZE A., 2001: 129)

Rubāambo [rùbāàmbò]:

Ni izĩna ry'ígishēgu gikúru cā KIRĀNGA.

Uwu yarı umukwé wa KIRĀNGA, akaba umukúru; ni wé yarı indēmēsharúgāmba, ni wé yagāba izĩndi nkóro (ibishēgu bikúru) na bwā Nyakēre (ubushēgu butōbutó). Uwu ni wé yarázwi nk'úwukĩngira abapfúmu ; yarı afise amazĩna mēnshi nka Rubāambo-Rutarí –imbāmbāne-mu kiyāga, na Kiniga-bukombe na Sērutwá. Ngo yōba yápfūye yĩyahuye.

(RODEGEM F.M, 1970: 874 ; TROUWBORST et al .1962 :157, SCHERER 1962 :216) cité par
RODEGEM F.M., 1700 :910 ; RODEGEM F.M, 1971: 229-251).

Rubūngīra [rùḂù̀ngìrà] (± 1890 - ± 1980):

Ni umutwäre w'í BUNYÄNGE, yarı umunyänge w'í MPOTSA mū mpéra y'íkīnjana cā 19, yarı kāndi umukúru w'ábanyamabāga b'í Mpotsa. Ni wé yarōngōra abākora impūzu z'íbití zāmbārwa na RIRIKUMUTÍMA. Yarı améze nk'umwāmi mu cībare c'í Bunyänge.

Rubūngīra ngo yarōngoye abagóre batatu: uwā mbere yítwa Nkānga, umunyákarāma, uwa kabíri Ndīmānye yarı uwó mu muryāngo w'Ábasapfu; uwa gatātu Mwīgema wó mu muryāngo w'Ábasapfu. Rubūngīra yarı afise abatwäre batōyí bāmwūngānira, yarı Ntākagero, Magēnge, Kimamara, Gahānza, Ndihoreye na Maganagé. Yarı afise abahūngu Sēgāmba na Gakavyi.

(c) Imitūmba ya Rubūngīra yarı:

1. BUNYÄNGE: Murehe, Uwīnkōna, Mucīro na Magoro
2. NYAMIGOGÓ: Ruvubú, Kaburūngu, Rutēnderi
3. RUTOBÓ: Gasurú (GAHAMA A 1979: 32).

(GAHAMA A., 1979 : 25; NSANZE A., 2001: 19; MWOROHA E., 1987: 131)

Ruburisoni [rùḂù̀rìsónì] (± 1910 - ±1930):

Ni uwā nyuma yabāye Mukā-Karyēnda yarı umuhútu wó mu Barima

- (rāba Mukā-Karyēnda)

Ruhaga [rùhàgà] (± 1810 - ±1840) :

Ni umwāmi yatwāra intārá y'Úbuyogoma kū ngoma ya NTÁRE Rugāmba .

NTÁRE Rugāmba rēro ngo yagōmba kwīgarurira iyo ntārá arí bwo yabájije abapfumu bamubwira kó azōtsīnda Ruhaga. Bavuga kó intāmbara yatānguye yakómōtse ku bakōbwa bā Ruhaga: « Ngo NTÁRE Rugāmba yarūngitse intumwá kubwira Ruhaga kó akenéye kó amushīngira umukōbwa, Ruhaga aca amuha Gikōré. Ariko umusuku wó ku kirīmba kwā Ruhaga yacīye azá mu Burūndi abwira NTÁRE Rugāmba kó bāmuhēnze mu kumúha umugoré mubí kāndi hārihó mwīzá cāne yítwa Juru-rya-kugwa. NTÁRE Rugāmba ngo aca arūngika iyīndi ntumwá kwā Ruhaga ivugá kó akenéye na Juru-rya-kugwa aríko Ruhaga arānka; NTÁRE Rugāmba ni kwó kuhīshikira gutōra Juru-rya-kugwa ngo gútyo intāmbara ya bé na Ruhaga iratāngura. Kubēra ubuhīnga nsígabwēnge bwā NTÁRE Rugāmba, ngo yarātsīnze Ruhaga ngo ahó umwāmpi yamúrashe wamúkurikira iyó ahūngīye hōse gútyo aratwāra Juru-rya-kugwa (aba umwāmikazi wīwé hamwé na mwēnewābo Gikōré), arānīgarurira Ubuyogoma bwōse. Ngo abo bāmikazi 2 bācīye bāgōmba guhōra sé, bātumye umusuku

wa NTÁRE Rugãmba inzóka yítwá « inkóma » bayishira mu giseke bashira mūsí y'íkirwa kugira izé gukómora NTÁRE Rugãmba apfé. Aríko ngo ntíbèrewé kukó imbwá z'úmwãmi zågumye zíkuga zãmótewe n'úmwũka uvá murí ico giseke. Umwãmi abímenye yūgaranira abo bícanyi mu kazu gatôyí kazūngúrijwe n'ámahwá ngo bahava bīcirwayó n'ínzara.

(MWOROHA E., 1987: 149-150).

Rukīnzo [rùk'ììndzò]:

Rukīnzo yarí ingoma y'íkimazi y'umwãmi ikaba yèrekana ububãsha bw'úmwãmi. Yagēndanira umwãmi iyó aroyé hōse, warí nk'úmugēnzo.

Yarí iya kábiri inyuma y'ingoma Karyēnda. Yacūngwa n'ábantu bítwa « Abaramutsa » bó mu muryāngo w'ÁBASHŪBI. Uwarāba Rukīnzo azwí yítwa umuramutsa Rusoba sé wa Rushānya.

Rukīnzo yagúma ihágaze kū nkīngi kukó atā maguru yarí ifise, yarí ifúkīshijwe insāto zibiri, rumwé rw'ímparage, urūndi rw'ímpfizi yīrabura hējuru. Yavúzwa imīsi yōse mu gitōndo nó ku mugórōba.

Uwūndi yayíraba yarí umutāngampūndu yatōrwa mu Bashēnyi, uyu ni wé yavúza impūndu mu gihe mugēenziwé (umuramutsa) ayivugíje iryā mbere. Yashīngurwa mū ngóro kwā Sēntāre, ni yó yatāngānza umuganuro kāndi ní yo yūgara ibirori (imigirwá). Yasúbirizwa ukwó hīmyé umwãmi mushāsha igakanwa n'ábaganúza b'í MAGĀMBA kāndi iya kēra igasubira i MAGĀMBA.

(WEINSTEIN W., 1976: 248; NDAYISHINGUJE P., 1978: 14; BAHENDUZI M., 1991: 136-143-176; BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 13; MWOROHA E., 1977: 159; NSANZE A., 2001: 314; RODEGEM F.M, 1971: 221; CHRETIEN J.P, 1993: 24; MWOROHA E., 1987: 216).

Rutēnderi [rùt'èèndèrì]:

Yarí intāma y'ígiterékērwa c'í bwãmi. Iyo ntāma yabá mū ngóro kwā Mbíbe ikōngera igafásha mu migírwa y'úmuganuro. Yarí ifise akarwí k'íntāmakazi yarágirwamwó.

(BAHENDUZI M., 1991: 158 ; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 216).

Rwāmo [rgwáàmò]:

Yarí inkīnzo y'úmwãmi.

Iyi rēró yarí ishárijwe n'úruhwījimá, yāmbaye amayugi, máze amacúmu Mutāga na Mwāmbutsa yarí ayínyuranijekó. Rwāmo yajīshwa mū ntsīnga.

(RODEGEM F.M, 1971: 214-245; NTAHOKAJA J.B, 1978: 130).

Rwāsha [rgwààfà] (±1810 - ±1860):

Ni izína ry'úmugánwa, umuhungu wa NTÁRE Rugamba n'úmwámikazi Nziramibāngo.

Rwāsha rēró, umwé mu bahungu bā NTÁRE Rugamba, yarı umurwānyi akoméye yatwāra

UBUYOGOMA mbére sé ni wé yikorakó mū ntāmbara. Yarı yágenwe na NTÁRE Rugamba ngo

atwāré ubumanuko bushīrá ubuseruko (mu Bunyāmba); yahāwe imitumba ya Gitāba, Rutana,

Nkōngero, Makākwe, Nyamuré, Gatakāzi, Bugūnga, Ishānga, Mugomera, Bikēmbé, Kirīnzi,

Maganahé, Nkóma, Mugōndo, kuva aho gushika ku Muragarāzi hamwé n'ígipānde cā Mosó.

Abāmwāmūtsekó bāgumye bátwāra ubuseruko bw'ígihúgu gushika ku mūzo w'ābazūngu.

(RODEGEM F.M, 1971: 244; MWOROHA E., 1987: 218; GUILLET C. et NDAYISHINGUJE P.,

1987: 253; VANSINA J., 1972: 185).

Rwēro [rgwéèrò]:

Yarı inkīnzo y'úmwāmi.

Rwēro na yó nyéne yarı isákājwe uruhwījimá, yāmbaye amayugi (utu ni udusharizo abīyeretsi

bāmbara cānké agahēko umwāna w'úmunāni yāmbikwa) anyurānijwekó amacúmu: Ntāre na Mwēzi.

Yabāzwa mu gití c'úmurīnzi. RWĀMO na Rwēro rēró zāri inkīnzo cānké ingabo z'úmwāmi. Ku

muganuro, umwāmi ni zó yīkīnga.

(RODEGEM F.M, 1971: 214-245; NTAHOKAJA J.B, 1978: 130).

Rwōga [rgwòògà] (±1870 - ±1900):

Yajé nk'úmugarariji yarwānya umwāmi MWĒZI Gisābo, yāmūka mu Buha ahava ashīnga imizi mu

Kumóso nó mu Buvúgarimwé ; hā nyuma mu Buragāne, mu Bunyāmba nó mu Bukurira.

Uwo mugarariji Rwōga yarwānije ingoma ya MWĒZI Gisābo mu myāka y' 1870 mu bumanuko

bw'ígihúgu (mu Buragāne) kukó yarı afāshwe mu mugōngo n'ābagánwa bamwēbamwé b'Ábatāre nka

Bítōngore. Yarábāga ibitūngwa yasáhura akagirira imīsi mikúru abāntu kugíra bamwēmere gushika

ahó bamutāzīra « Rugaba-misoso ». Yahāvūye yīcwa n'ābāntu bā Rúgabé (umuhungu wa

Rwāsha) igihe zāba ingabo zā Busumano cānké iz'ābahungu bā Birori bāri bāranāniwe.

(MWOROHA E., 1987: 236 -336; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 78 ; NDAYISHINGUJE

P. et GUILLET C., 1987: 223).

Sêmasáka yîma ku mûzo w'úmwămi mushăsha. Iyā nyuma yó kurí MWĀMBUTSA yapfûye kubêra ubusâza ku musózi wa Kiryôhé. Kw'îyîmikwa ry'úmwămi NTÁRE V Ndîzēye, bāgīye kurōndera Sêmasáka nshăsha mû ntâra ya Ngōzi.

(RODEGEM F.M, 1971: 218-220; NDAYISHINGUJE P., 1978: 17; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 186; GAHAMA J., 2001: 364; BAHENDUZI M., 1991: 16-17-156-157; NSANZE A., 2001: 83-154; MWOROHA E., 1977: 161)

Sêntáre [sɛ̀ɛ̀ntáɾɛ]:

Ni ingóro y'ímánza, ni yó yabamwó ingoma « RUKĪNZO ».

Iryo zína ryērekana ahāntu bacīrá imánza; mu matêká y'Úburūndi bāriroranīsha n'úmwămi wā mbere NTÁRE Rushatsi bavugá kó arí we yazánye intāhe mu Burūndi. Kū ngoma y'Úburūndi, ahó bācīra imánza hōse hītwa Sêntáre :

-Urubánza rwó ku mugina : Sêntáre y'úrwo rubánza yarı igízwe n'ábashîngantāhe hamwé n'îvyârihó. Aba bāca imánza ntôntó : ubusúma, abātāse. Iyó arí imvo zikoméye cānké zérékeye ivy'întwâro, bītūra Sêntáre y'i butwäre ;

-Sêntáre y'í Butwäre yarōngōrwa n'úmugánwa cānké umutwäre cānké igasasamwó abashîngantāhe bātōwe n'ábó . Urwo rubánza rwāri rúhāmbāye cāne rwārāba ibīntu bikoméye (nk'úbwícanyī n'íbīndi) ;

-Harího ubwā nyuma Sêntáre y'í bwămi, yarı hējuru ya zōse; vyāba vyârēngeye abagánwa bagaca bábijāna i bwămi mu bashîngantāhe bó ku rurĩmbi (ahó bācīra imánza i bwămi). »

(RODEGEM F.M, 1971: 247 ; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 128; BAHENDUZI M., 1991: 162 ; SIMONS E., 1944: 127).

Tīnya [tììjɛ̀] (± 1910 - ±1930):

Ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Mwāmbutsa w'í Magāmba.

- (rāba Mwāmbutsa w'í Magāmba)

- (rāba Magāmba)

Twärereye [twàárèrèjè] (± 1815 - ±1830):

Ni umugánwa umwé mu bahungu bā NTÁRE Rugamba, umwé murí bēnewābo bakúru bā MWÊZI Gisābo (abāndi bāri NDÍVYĀRIYE, RWĀSHA na BIRORI);

Bavuga kó Twärereye yōbá arí we yarí samúragwá w'ingoma yarí gutângura mu 1852 inyuma y'ítānga ry'úmwāmi NTÁRE Rugamba sé wíwé. Inyuma rēró yūko gutānga, hārādutse urwīmo hagāti yaTwärereye n'ábashígikiye MWÊZI Gisābo bāri bārōngōwe na NDÍVYĀRIYE. Intāmbara ikoméye yabēreye mu cībare c'í Murāmvya. Ivyībare vyā Búkēye, Mbuye, Murāmvya na Kígānda vyārafáshwe na Twärereye. RWĀSHA na BIRORI bāri bāgīye kurōndera intēko mu bumanuko bāragárutse mū nyuma gufášha intēko zā Ndívyāriye. Intāmbara ikoméye yabēreye i Nkōndo. Twärereye ahava aratsīndwa arīrukanwa mu vyībare vy'í bwāmi máze Ndívyāriye ahīmika MWÊZI akíri imfyūfyū. Twärereye rēró kukó arí we yavúgwa kó yōbá arí samúragwá yarí yágenwe ubwā mbere yarānse kwēmera MWÊZI Gisābo mberé yamúfata nk'úmugararíji. Abāmuyobōka bārīgaruriye ivyībare vy'í bwāmi; Ndívyāriye ahava arahūngana MWÊZI Gisābo i Nyamiyaga mu Mugamba. Abagánwa Rwāsha na Birori bāraje gufášha kurwānya Twärereye máze ingabo zīwé zirícwa cāne i Nkōndo aho hāsīgaye akagáni ngo : « biracītse nk'ívy'í Nkōndo ». Twärereye rēró ngo yōbá yápfīriye murí iyo ntāmbara cānké inyuma yāho gatōyí hāfi y'í Mugerā. Abahūngu bīwé bārīshwe abāndi barahūnga: umwé murí bo Rubāmba yōba yāragérageje kwīgira umwāmi i Mutāho aríko birānka.

(MWOROHA E., 1987: 208; NSANZE A., 1980).

Ubugesera [ùBùgèšèrà]:

Ni intārá kāmá y'Úburūndi yabwégukiye mū mpéra y'íkinjana cā 18.

Ubwā mbere Ubugesera cāri igihúgu cīgēnga, cāri gífise ingoma yítwa Rukōmbamāzi n'ingabé yítwa Rushya; Abahōndōgo bó mu muryāngo w'ÁBATŪTSI ni bó bāramutswa ingoma y'Úbugesera. Ubugesera bwātwārwa na Nsoro bātāzīra Nyabarega mu migáni y'ÚBURŪNDI. NTÁRE Rugamba rēró yarātēye uwo mwāmi Nsoro (hagāti y'1796 n'1801) kugíra amwāke ico gihúgu cēgúkire Uburūndi. Nsoro yacīye yīmba icōbo yīse « inyabarega» yahūngiramwó imyāmpi aríko ntiyōrohewe kukó NTÁRE Rugamba yacīye amútuma inzuki amúbwīra ati: «ujé hējuru ndagutúme inzúki, uje mu kuzímu ndagutúme ifúku». Nsoro rēró ngo yahāvūye atsīndwa aca ahūngira mw'izīnga ry'íkiyāga Cōhōha ahó atāwōngeye kumúbona; gútyo NTÁRE Rugamba arīgarurira igicé kiníni c'íco gihúgu kiba

intârá kámá y'Úburündi. Ikĩndi gicé gitôyí c'Úbugesera cęgukiye URWĀNDA (kū ngoma ya Mibāmbwe Sēntābyó).

(MWOROHA E., 1987: 145-147; BOYAYO A. et BUTARE Th., 1970: 11; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 26).

Ubugúfi [ùᐅùgúfi]:

Ni intâra yarí yêgereye Uburündi; umwāmi NTÁRE Rugāmba yarayirwāniye ayihomeka k'Uburündi. Ubwā mbere Ubugúfi bwítwa Ubuhāngānza, intârá iri mu burârũko bushirá ubuseruko bw'Úburündi. NTÁRE Rushatsi yarí yáshinze iyo ntârá uwítwa Mpēhe wó muryāngo w'Ábaswēre, uyu yarāhāwe n'ingabé Muhabūra. Mpēhe yarátēje imbere iyo ntârá ahēreye ku murwa mukúru warí ku mutũmba Shīnga. Abāmusubiriye Cabānga na Mpūmuriza bākomeje kuyítēza imbere aríko kū ngoma ya NTÁRE Rugāmba, uwayítwāra yítwa Barāmba yarámugũmũkanye ashāka kwihagira inká z'úmwāmi, ni hó uwo mwāmi yarũngikayó abāntu bīwé ngo bajé guhana abo bagarariji aríko ntibābishoboye. NTÁRE Rugāmba yahāvūye yítūra umupfúmu wíwé Runyota gútyo abahũngu b'ũyu (Rugeyo na Sēmbwá) bārashóboye kwíca Barāmba; gútyo umwāmi aca arígarurira iyó ntârá y'ÚBUGÚFI.

(NSANZE A., 2001: 5; MWOROHA E., 1987: 150-151).

Ubuha [ùᐅùhà]:

Ni igihúgu umwāmi NTÁRE Rugāmba yarwāniye agihomeka ku BURŪNDI.

Mu kīnjana cā 18, Ubuha bwāri búkomeye cāne aríko bwāhavūye butītūrwa n'íbīza vyó hānzé y'igihúgu vyātumye Ubuha bwīgaburamwó uducé 6 tutũmvíkana. Kū ngoma ya NTÁRE Rugāmba, umwé mu bahũngu bīwé Rwāsha ni wé yashĩnzwe ubuseruko kugíra arābé ico gihúgu.

(NSANZE A., 2001: 5; MWOROHA E., 1977: 138; MWOROHA E., 1987: 151).

Uburündi [ùᐅùrũndi]:

Ni igihúgu cāri gitôyí gihava kirāguka kū ngoma ya NTÁRE Rugāmba (rāba ikáratá y'14).

Hari Uburündi bwítwa « Uburündi bwā Nyaburūnga » bwāri Uburündi bwā mbere bwāshĩnzwe kāndi butwārwa n'úmwāmi wa mbere NTÁRE Rushatsi. Ubwo Buründi rēro bwāri hagāti ya Murēmbwe na Ruvyirōnza, bwāri mu vyĩbare vy'ábāmi vyāgabwa n'ábāhũngu bā NTWĒRO, NSORO na JABWE. Uburündi bw'ũbu rēro ni Uburündi bwāshĩnzwe n'úmwāmi NTÁRE Rugāmba bugizwé n'Úburündi bwā Nyaburūnga hamwé n'intârá zōngewekó n'ũwo mwāmi. Uburündi bwāgumye arí igihúgu cāgumije akarānga mu vyó kwāmbara kukó impūzu z'íbití zāvūyehó mū ntāngo y'í 1930. Ku bijānye

n'inyúbako, impúzu n'úmûnyu mu Burúndi, aho hãmbere bãkorêsha ibitêrwa. Nk'úmûnyu mu Burúndi wavá mu masí y'ívyûnyûnyú y'í Buha cãnké mu bumanuko mu masí y'úmûnyu ya Uvînza. Ubuzima bw'întwâro mu Burúndi bw'îmbere y'Ábakoroni bwãri bwîgãenziwe n'ábagánwa bó mû nda y'íngoma bãri bágize umuryãngo w'úmwãmi. Kurí MWÊZI Gisãbo bãri ubwã mbere bënëwãbo n'úmwãmi, hã nyuma abahûngu bîwé na bávyãrawé. Abo ní bo bãtegeka intârá atarí nké z'í bwãmi : mu burârúko Umugãmba wó mu burârúko, yahávûye yîtwa Buyenzi na Bwêru; hagáti nó mu buseruko Kirimiro, Buyogoma na Kúmosó ; mu Bumanuko Umugãmba wó mu bumanuko, Ubutútsi, Ubunyãmba n'Úburagáne.

(MWOROHA E., 1987: 40-115-218; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 12-13-40; GUILLET et NDAYISHINGUJE P., 1987: 26-243).

Ubutútsi [ùᔪùᕐᕐᕐtsì]:

Ni intârá kãmá y'Úburúndi irí mu bumanuko bw'ígihúgu (rãba ikáratá ya 3). Imbere y'íngoma ya NTÁRE Rushatsi, iyo ntârá yatwârwa na NSORO umuhûngu wa NTWÊRO.

Mû nyuma, iyo ntârá yabâye iy'úmugánwa SÊBUDĀNDI (umwêzi), umugánwa Rugabé n'úmuhûngu wîwé Ntêturuye, yarãngwamwó abãntu baké aríko yarí itêye imbere mu bwôrôzi. Murí iyo ntârá, imiryãngo yaráfasha mw'ítungãnywa ry'úbuzima bw'ígihúgu. Ni na yó yatãnga ubûki cãne, vyãgirwa kabiri mu mwãka.

(NSANZE A., 2001: 166-182).

Ubuyogoma [ùᔪùjògòmà]:

Ni intârá kãmá imwé mû ntârá kãmá z 'ÚBURŪNDI (rãba ikáratá ya 3).

Iyo ntârá yarwãniwe n'úmwãmi akoméye NTÁRE Rugãmba mu kînjana cã 19 atakó arayítsîndira ayihomeka ku BURŪNDI. Yayâtse umwãmi RUHAGA wó mu Buyûngu (intârá yó mu Buha bwó mu Burârúko aca ayishînga umuhûngu wîwé RWĀSHA ngo ayitwãre; Yabamwó abãntu bëshî na cãne cãne abôrôzi ; ni na hó abãntu bãgurira ubûki n'ãmasáka. Mû ntãngo y'í 1890, yarátêwe n'íngabo zabã kãvãmahãnga bîta « Batuta », abarúndi na bó bãtãzîra « Ababwibwi » ni ukuvúga « abãmbuzi, abagararîji ».

(MWOROHA E., 1987: 239; NSANZE A., 2001: 3-8; NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984: 101).

Ukumóso [ùk^hùmósò]:

Ni intára kámá y'ÚBURŪNDI, yarângwamwó umûnyu mwĩnshi.

Hagáti ya 1896 na 1898, abamisiyonári b̄aratánguje murí iyo ntára imisiyôni ya MISÚGI yahávũye yĩmurirwa mũ nyuma i Muyaga (abo r̄eró b̄injira mu gihúgu b̄acĩye mu Buseruko) (MWOROHA E., 1987: 170-221-247).

Urwānda [ùrgwà̀̀ndà]:

Ni igihúgu gihāná urubíbe n'Úburūndi mu burārũko.

Mu káhise k'Úburūndi, Urwānda ruravúgwa cāne mberé hari ibihe vy'Úburūndi bidōndōrwa b̄afatiye ku káhise k'Úrwānda aha twōvuga nk'ábāmi bamwēbamwé: ingoma ya NTÁRE Rugāmba yabāngabānganywe n'iy'ábāmi batatu b'Úrwānda Mibāmbwe Sēntābyo, Yuhi Gahĩndiro na Mutára Rwōgéra; iya NTÁRE Rushatsi yabāngabānganywe niya Mibāmbwe Gisanura, Yuhi Mazimpaka na Karemēra Rwāka b'Úrwānda,...Hārabāye intāmbara nyĩnshi hagáti y'ábāmi b'Úburūndi n'ábāmi b'Úrwānda b̄apfa intára zimwēzimwé zāhāná urubíbe.

- (rāba Mutāga sēnyamwīzá)

- (rāba Ubugesera)

- (rāba Ntāre Rugāmba)

Vyāno [vjà̀̀nò]:

Yarí umugabékazi wa MWÊZI Gisābo; ni wé yabāye umugoré wā nyuma wā NTÁRE Rugāmba (±1850) arí we b̄avyāranye umwāmi MWÊZI Gisābo.

- (rāba MWÊZI Gisābo).

- (rāba NTÁRE Rugāmba)

(MWOROHA E., 1987: 158)

Yānza [jà̀̀ndzà]:

Warí umutũmba warí mu cĩbare c'í KIRWA aríko ugatwārwa n'ábaganúza babiri NZÓBE Y' Í KIRWA na INANKONI. Kurí uwo mutũmba ni hó b̄arima amasáka y'úmuganuro.

- (rāba Kirwa)

- (rāba ikáratá ya 2)

VI. GUSÔZÊRA

Bā sôkúru bārayamáze bati: « Ntā wġga kubũmba ngo ahĕrĕ kũ ntāngo », ni có gitúma mvúze kó iki gikórwa kidasabá kwũngānirwa nōbá mbĕshe cāne. Aríko « isórōsoro rigwġrira iyó riroyé», tũgġye twōngera isemo ku yġndi tuzōtġnda dushitsĕ ikivi.

Tũcġyumvġra iki gikórwa « Umugāmbi wa Kazġndũzi y'ámazġna y'úruháro yĕrĕkeye ingoma y'Úburũndi kuva mũ kġnjana cā XV gushika mũ ntāngo y'íkġnjana cā XX », twġpfũza gutōrorokanya amazġna y'úruháro yĕrĕkeye ingoma y'Úburũndi ivugwá kó yōbá yátānguye mu kġnjana cā XV. Twġpfũza kuyádōndōra nĕzá dúfatiye ku bivúgwa ku bāntu nó ku bġntu mu kuyátōrorokaniriza hamwĕ mu gitabu cā kazġndũzi. Twġpfũza kāndi kuyġhwĕza, tukamenya uruhára rw'ġzġna rimwĕrimwĕ mu kumenyĕsha akāhise na cānecāne ingoma y' Úburũndi.

Mũ ntāngamárārā rĕrō, twāvúze igitúma twġyumvġriye gukórera ku kāhise k'Úburũndi na cānecāne ingoma y'Úburũndi. Dusānzwe tũzi kó akāhise gategũra kazōzá; akāhise k'Úburũndi karakeneye kumenyĕkana kāndi abatōhōji batarġ bakĕ bāgġye barġtwārarika kugatōhōza. Ni na có gitúma vyātubĕreye ngōmbwá kó twġsũnga abo batōhōji mu gutōrokanya amazġna y'úruháro túyavōma mu bitabu bitāndúkānye bāgġye barāndika. Twācġye túrāba ingĕne yagġye aradōndōrwa ahó bikenĕwe turayagirira umwġhwĕzo. Ivyo rĕrō turġzĕye kó bizōfāsha uwo wĕse akenĕye kumenya akāhise bġtamugōye na cānecāne kó bisānzāye mu bitabu bitāndúkānye tukaba twāragĕrageje kuvyĕgeraniriza hamwĕ.

Abāntu bĕnshi bōkwġbaza bati ni kukġ twākoreye ku mazġna y'úruháro. Twāhisemwó amazġna y'úruháro kubĕra arġ isōko ntāngerĕ yó kumenya akāhise k'Úburũndi. Aríko, nũbwó birġ uko, hari ivyó tutāshoboye gushikakó: ntitwāshoboye kuyátōrorokanya yōse kukó ni mĕnshi cāne; hari amazġna amwāmwe tutārōnka ibiyavugwakó bitwĕreka uruhára rwāyo mu kumenyĕsha akāhise. Aha twōvuga nka MWĒZI Barġndamũnká, NTÁRE Kivġmira, MWĀMBUTSA Nyarushāmba, RWĀMATÖRE,... Kubĕra uburyó n'úmwanya twākenye twāsomye ibitabu bikĕ. Ntitwāshoboye kāndi gusoma ivyātōhōjwe birġ mu binyāmakurú vy'ġtōhōza, ivyābũwe mu majwġ birġ mũ nsāmirizi y'Úburũndi, mw'ġshġrahāmwe mpũzamakũngu rijĕjwĕ ivy'ġndero (UNESCO) n'āhāndi. Irũhānde y'ġvyo

tutāshoboye gushikakó, harihó n'ívyātugōye: ibitabu vyĩnshi biri mū ndĩmi mvāmahānga, vyāsaba kó tubihĩndura mu kirũndi; amazĩna mēnshi ntiyari kó utwātuzo twērékana ingéne asomwá gútyo vyāsaba kó tuyātura. Kubw'ĩvyo rēró nsavye kó iki gikórwa cōkwũngānirwa.

Igikórwa có gutũngānya kazĩndũzi y'íkirũndi ni igikórwa kinĩni kãndi kitōroshe namba.

Ni có gitúma dusavyé ibi bikuríkira:

- Abarōndezi b'úrurĩmi rw'íkirũndi na cānecāne abēgwa n'ígisáta cā kazĩndũzi bōfátwa mu mugōngo kukó ururĩmi rutagirá kazĩndũzi ruba rúfise agaháze;

- Rēta yōhá ikibānza gikwīyé ikirũndi, kigasúbizwa itēká kukó kugíra ngo igihúgu gitēré imbere, ni ngōmbwá cītwararike ururĩmi, amatēká, akāhise hamwé n'ímico n'ímigēnzo kavūkíre;

- Abĩpfūza kubāndanya isemo tugejéjeko bōkwībānda ibi bikuríkira:

+ Amazĩna y'ímiryāngo

+ Amazĩna y'úruháro y'ímigirwa n'ímigēnzo

+ Amazĩna y'úruháro y'ímihĩngo n'ĩntárá z'Úburũndi.

...

VII. IBITABU VYĀKORĒSHEJWE

1. KAZĪNDŪZI

DUBOIS J. et DUBois C., *Introduction à la lexicographie, le dictionnaire*, Paris, Larousse, 1971.

DUBOIS et alii, *Dictionnaire de la linguistique*, Paris: Librairie Larousse, 1973.

RODEGEM (F.M), *Dictionnaire Rundi-Français*, Tervuren; Annales du Musée Royal d'Afrique Centrale, 1970.

2. IBITABU BIVUGÁ AKĀHISE N'ÍMICÓ Y'ÁBARŪNDI

BAHENDUZI M., *Le Rituel du muganuro dans l'histoire du Burundi des origines au 19e siècle*, Paris, 1991.

CHRETIEN J.P., *Burundi : Histoire retrouvée, 25ans de métier d'historien en Afrique*, Karthala 1989 et 1993.

EGGERS E.K., *Historical Dictionary of Burundi*, 2006.

GAHAMA A., *La Reines mères et ses prêtres au Burundi*, Nanterre, 1979.

GAHAMA J., *Le Burundi sous l'administration Belge*, Paris, Ed.Karthala, 1983.

GHYSLAIN J., *La Féodalité au Burundi*, Bruxelles, ARSOM, 1970.

GORJU J., *En Zigzags à travers l'Urundi*, Bruxelles, 1938.

GUILLET C. et NDAYISHINGUJE P., *Légendes Historiques du Burundi*, Karthala, CCB, 1987.

KAGAME A., « La Chronologie du Burundi dans les genres littéraires de l'ancien Rwanda, Revue de l'U.B, 1978-7.

MEYER H., *Les Barundi*, Traduit de l'allemand, Paris, 1984.

MUKURI M., *Dictionnaire chronologique du Burundi : De MWEZI Gisabo à la chute de la monarchie (de 1850 à 1966)*, Bujumbura, 2001.

MWOROHA E., *Peuples et Rois de l'Afrique des Lacs : Le Burundi et les Royaumes voisin au 19ème S*, NEA, Dakar, 1977.

MWOROHA E., *Histoire du Burundi des origines à la du 19ème S*, Hatier, Paris, 1987.

NDAYISHINGUJE P., *L'Intronisation d'un Mwami au Burundi*, Paris, Nanterre, 1978.

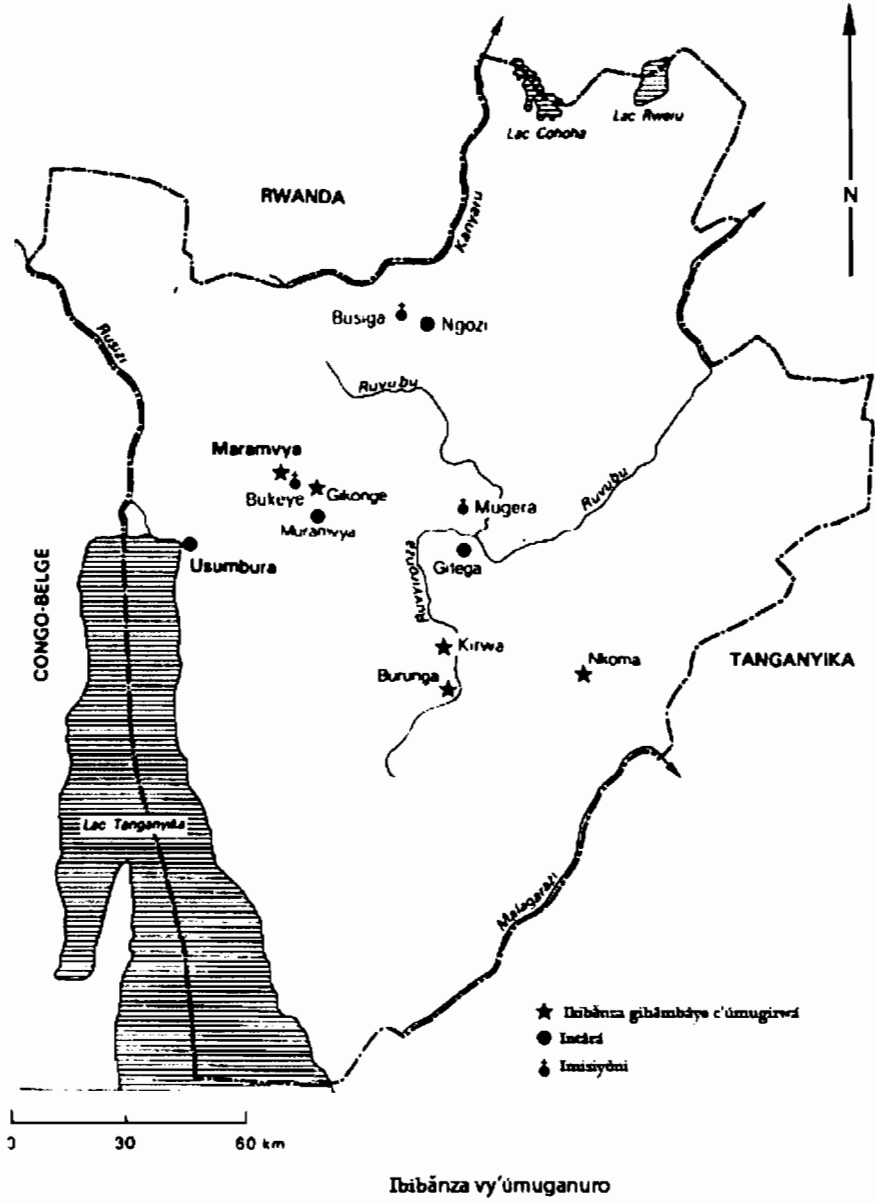
- NDORICIMPA L. et GUILLET C., *L'Arbre-Mémoire, Traditions orales du Burundi*, Paris Karthala, 1984.
- NSANZE A., *Un domaine royal au Burundi : Mbuye (environ 1850-1945)*, Paris, Société Française d'Outre-Mer, 1980.
- NSANZE A., *Le Burundi ancien : L'économie du pouvoir de 1875 à 1920*, Paris, Harmattan, 2001.
- NTAHOKAJA J.B., *Imigáni n'ibitito*, Bujumbura, 1976.
- NTAHOKAJA J.B., *Imigēzo y'ikirūndi*, Bujumbura 1978.
- NTAHOMBAYE P., *Des Noms et des Hommes, aspects psychologiques et sociologiques des noms individuels au Burundi*, Karthala, 1983.
- RODEGEM F.M., *Anthologie Rundi*, Armand Collin, 1973.
- RODEGEM F.M., *Essai d'onomastique Rundi*, 1965.
- RODEGEM F.M., *La fête des premices au Burundi in Africana Linguistica V*, Tervuren, AMRAC 1971.
- SIMONS E., *Coutumes et Institutions des Barundi*, Revue juridique du Congo Belge, Elisabeth 1944.
- VANSINA J., *La légende du passé, Traditions orales du Burundi*, Tervuren, AMRAC, 1972.
- WARREN W., *Historical dictionary of Burundi*, Scarecrowpress 1976.
- ZUURE B., *Croyances et Pratiques religieuses des Barundi*, Bruxelles, 1929.

3. IBITABU VY'ÚMUTSÎNDO

- BIGIRUMWAMI J., *Les Toponymes du Burundi : éléments pour une analyse morpho-syntaxique des noms des lieux*, Université de la Sarbonne Nouvelle, I.N.L.CO, 1983.
- BOYAYO A. et BUTARE T., *Abregé d'histoire du Burundi*, Bujumbura, 1970.
- MINANI A., *La Fonction narrative des noms propres dans les contes kirundi*, Bujumbura, 2001.
- NDAYISHIMIYE D., *Ntarugera, un grand chef du Bweru (fin XIXes- début XXes)*, 1982.
- NDAYIZIGA C., *Baranyanka et la Chefferie du Kunkiko-Mugamba*, Bujumbura, 1987.
- NGENDANZI F., *Nduwumwe et la chefferie de Buyenzi*, Bujumbura, 1979.
- NIYONZIMA J., *Kazīndūzi y'āmajāmbō yērēkeye ubugeni*, Bujumbura, 2004.

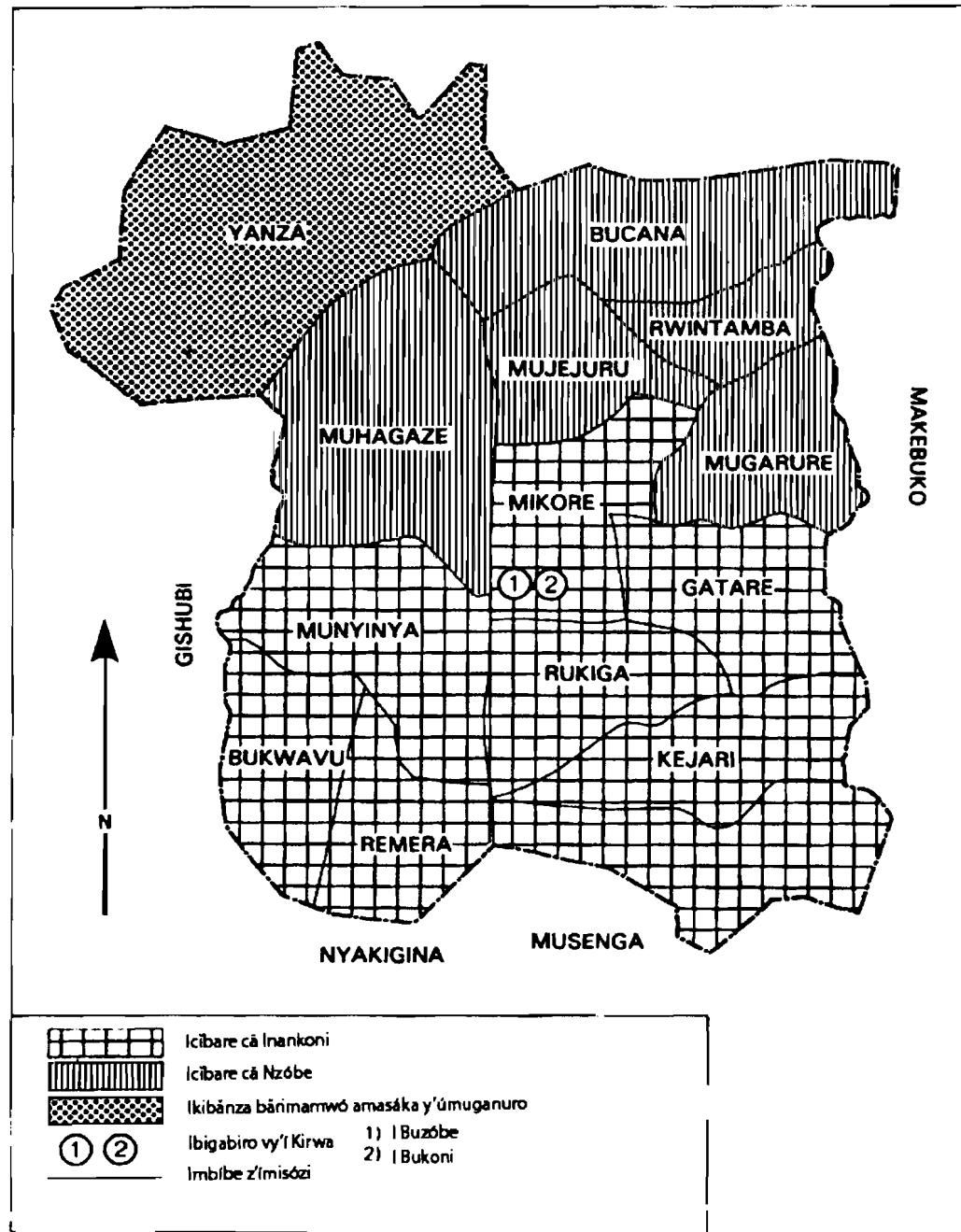
VIII. INYÓNGERÁ

1. Amakáratá: ikáratá yā mberé

Isōko: NDORICIMPA L. et GUILLET C. 1984

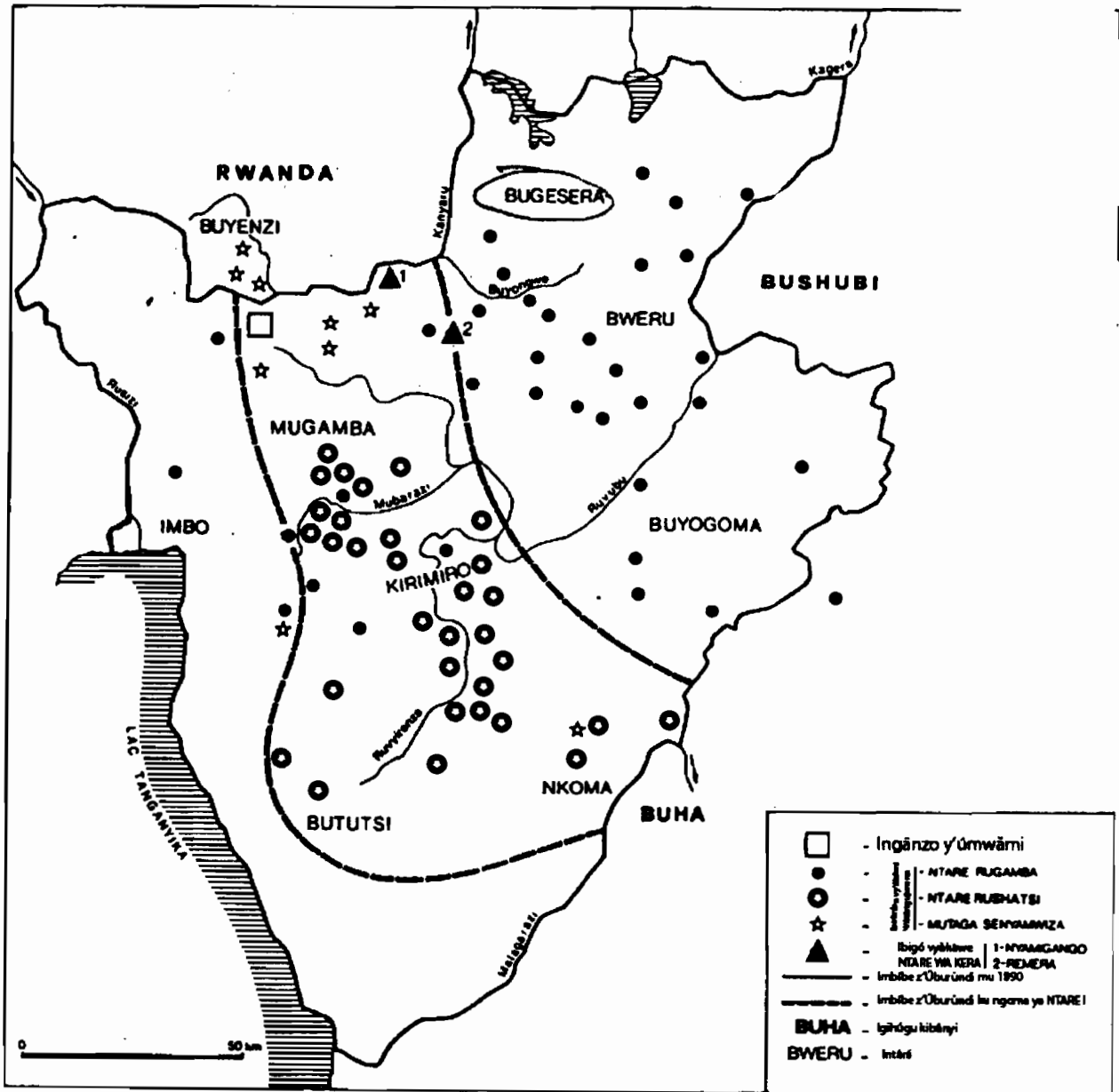
Ikáratá yá 2

Kirwa n'áshó bibángabánganywe

Isóko: NDORICIMPA L.et GUILLET C.1984

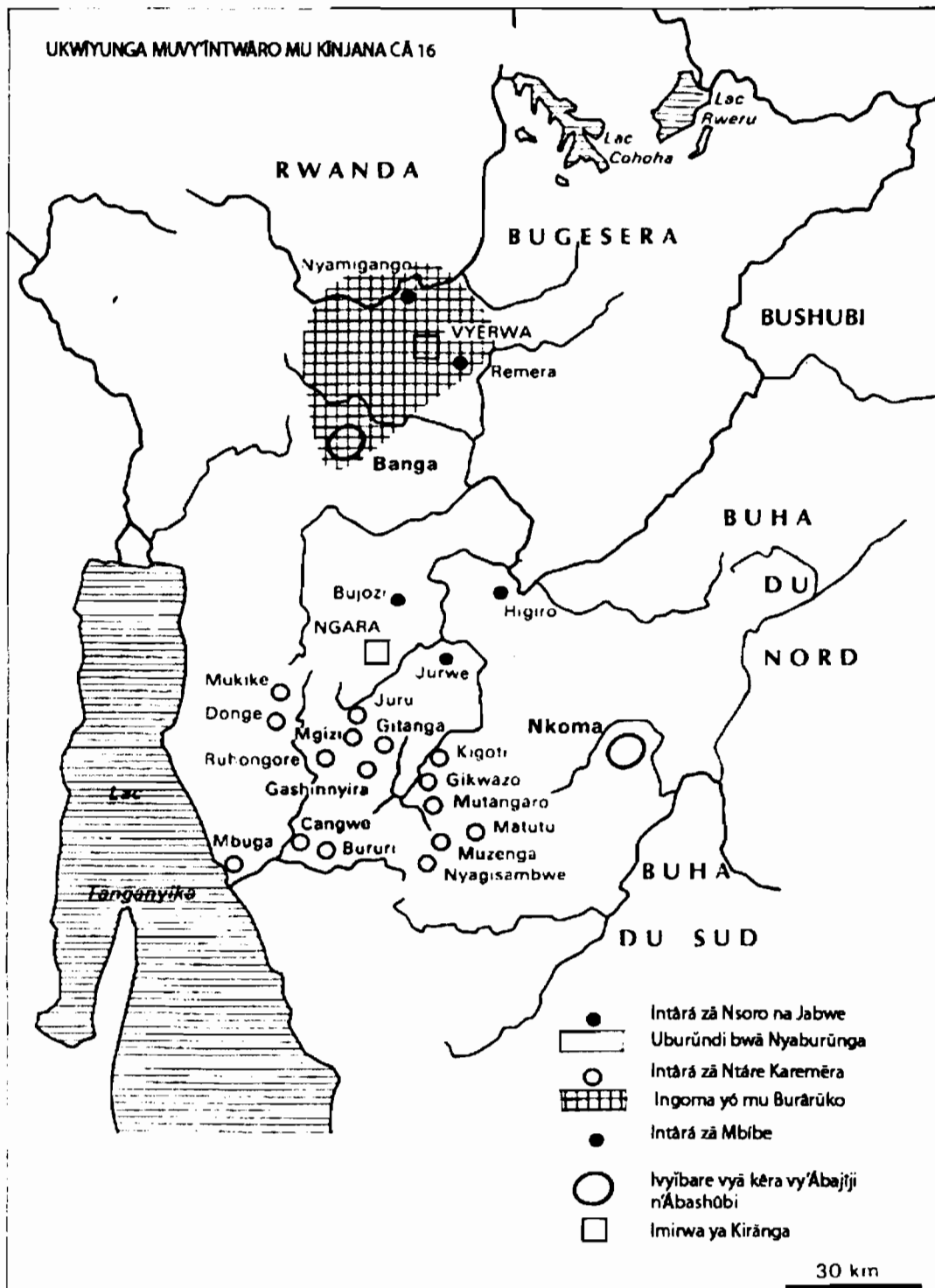
Ikáratá yā 3

Iyáguka ry'Uburundi kuva kuri Ntare Rushatsi gushika kuri Ntare Rugamba (Mū mpéra y'ikinjana cā 17-hagāti mu kinjana cā 19)

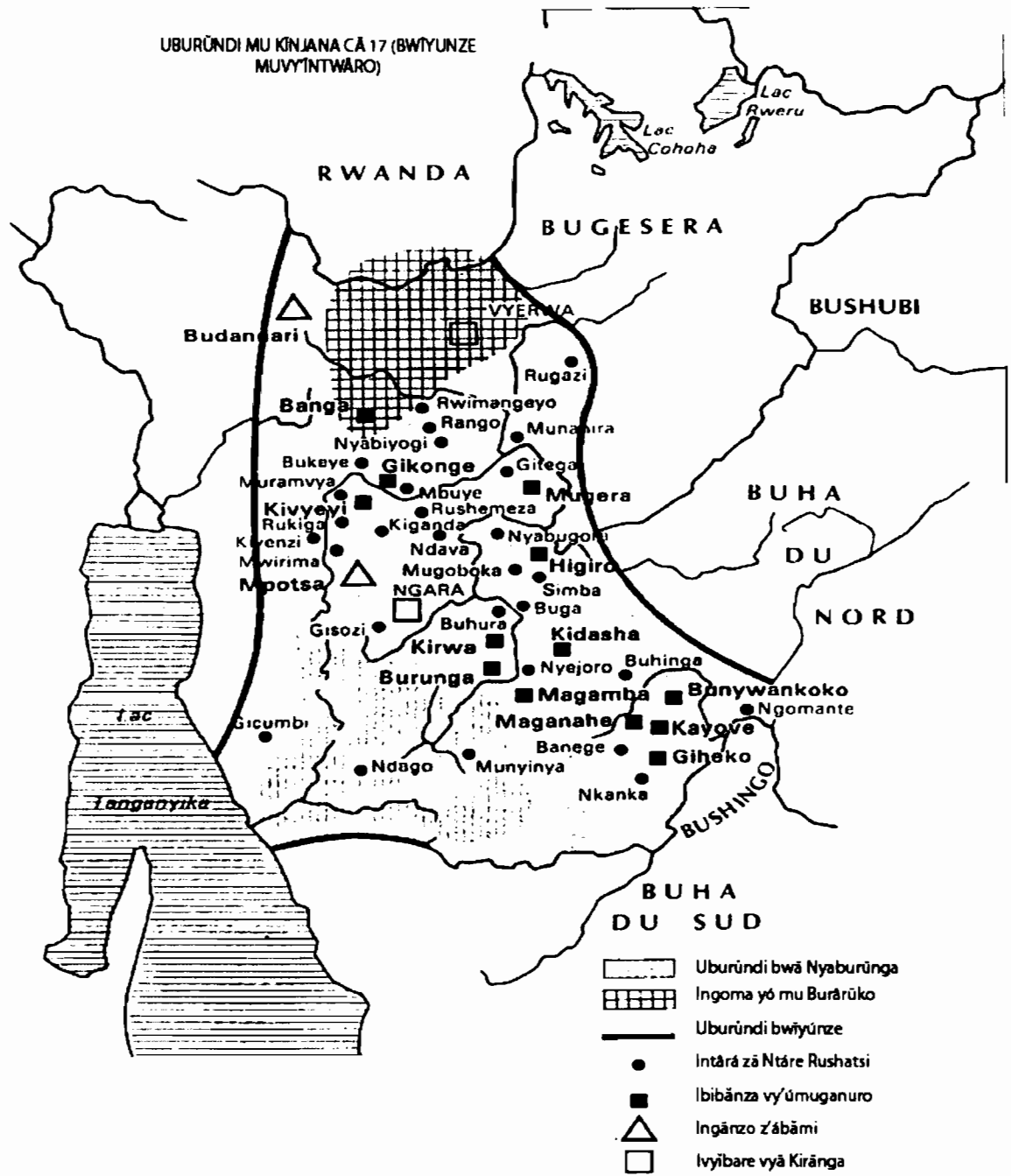
Isôko: NDORICIMPA L. et GUILLET C. 1984

Ikáratá yá 4

Isôko: MWOROHA E. 1987: 117

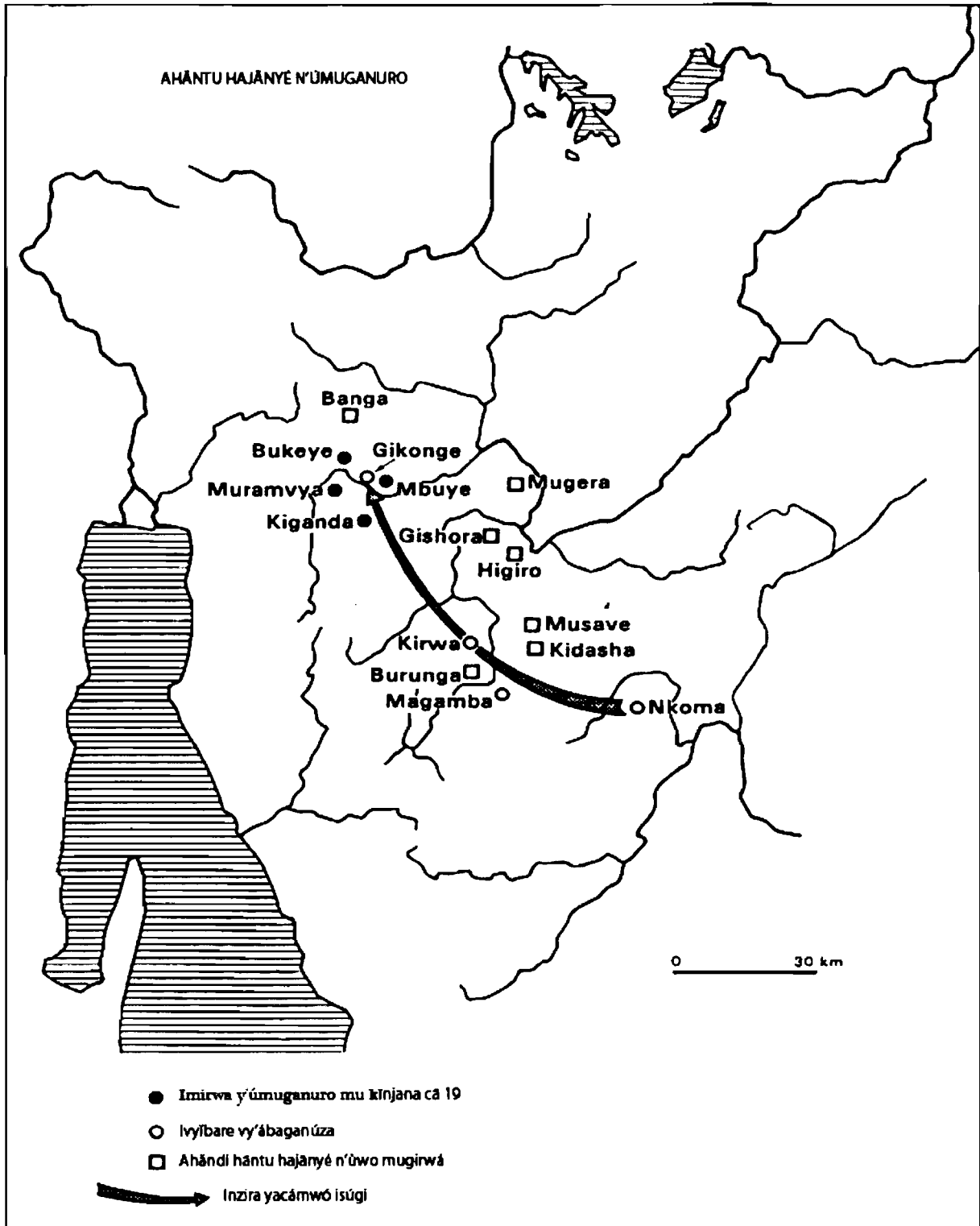
Ikáratá yā 5

Isôko: MWOROHA E., 1987: 117

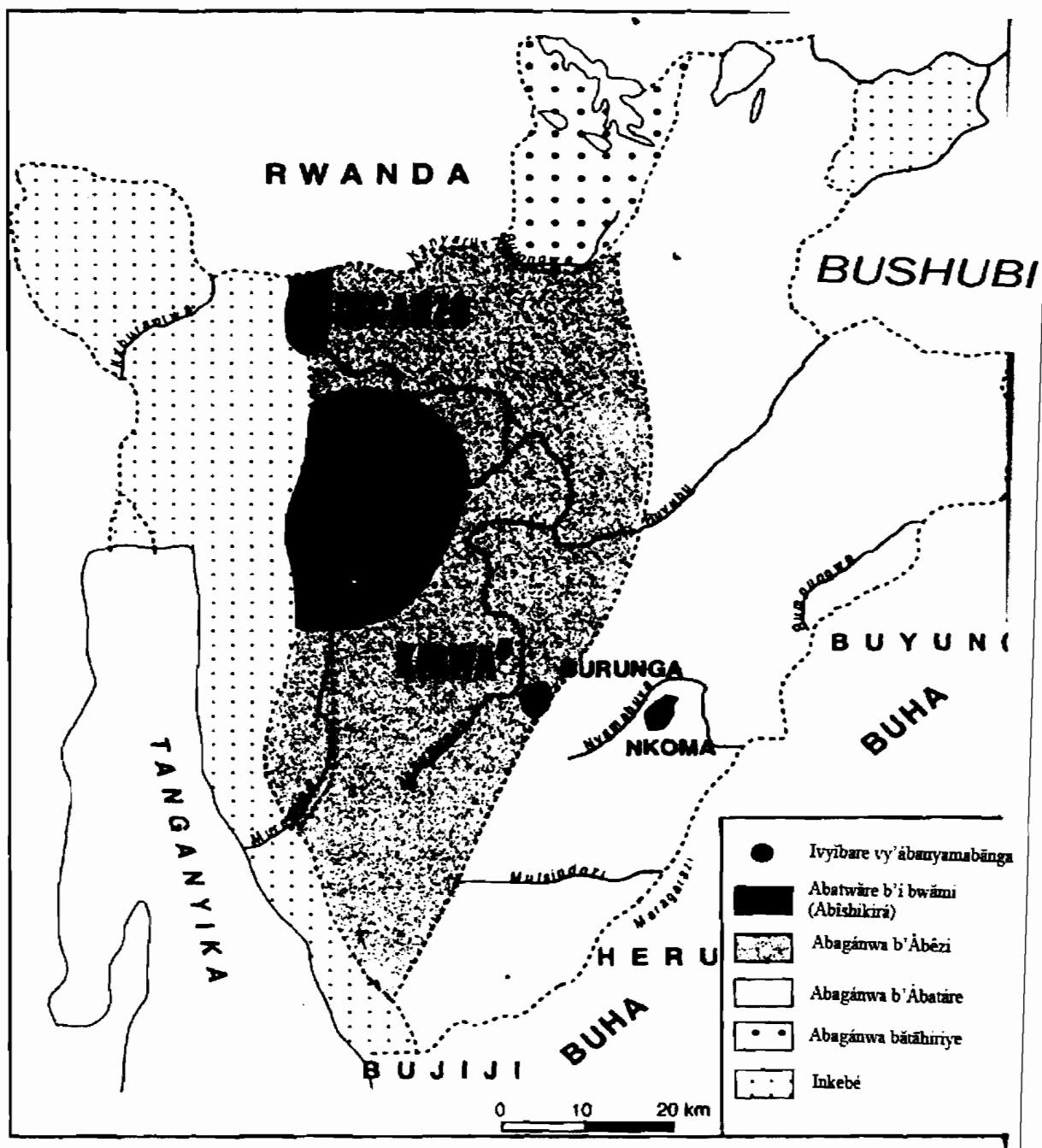

Ikáratá yā 7

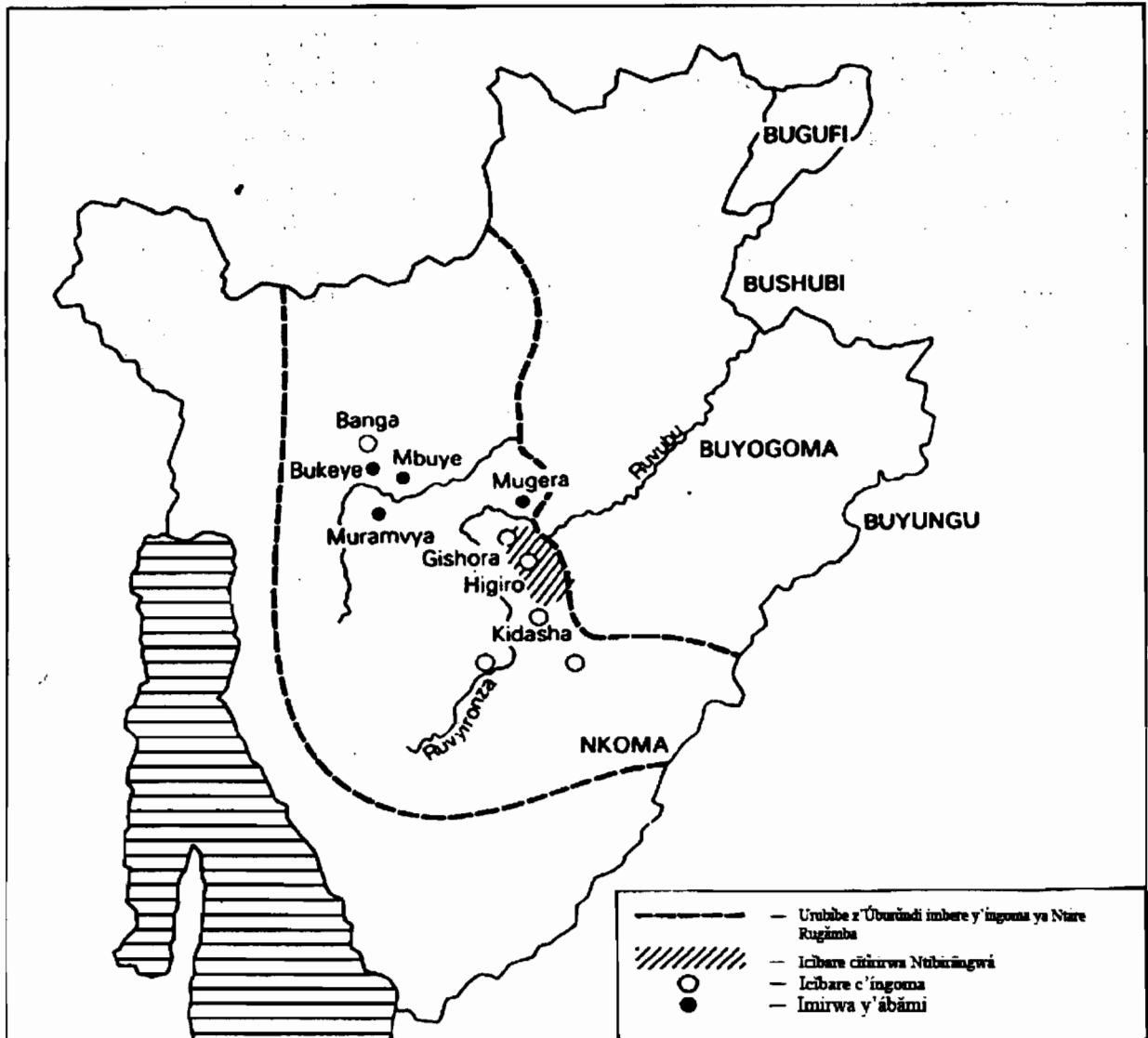
Isôko: MWOROHA E., 1987: 215

Ikáratá yá 8

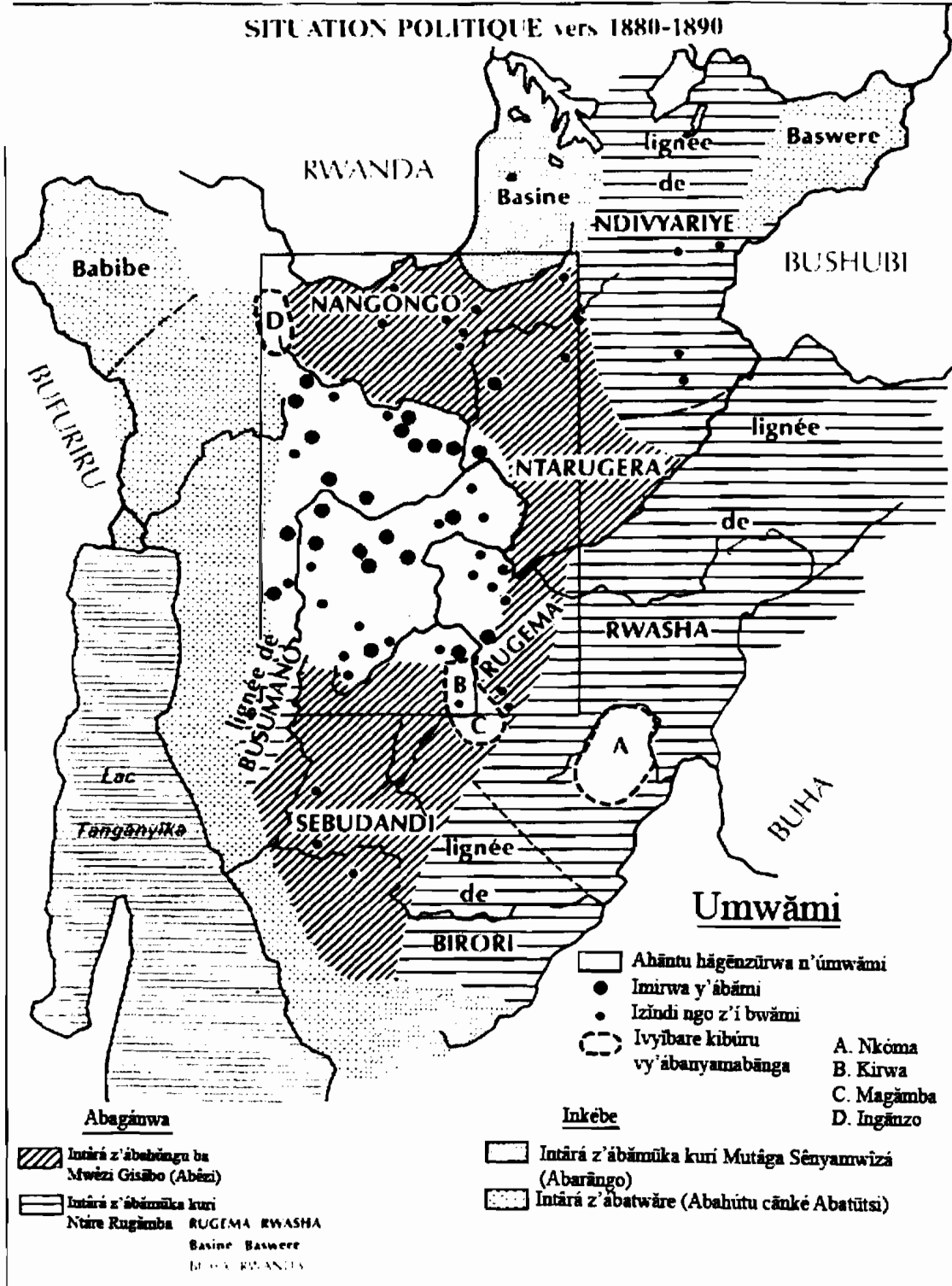
Ikáratá yá 10

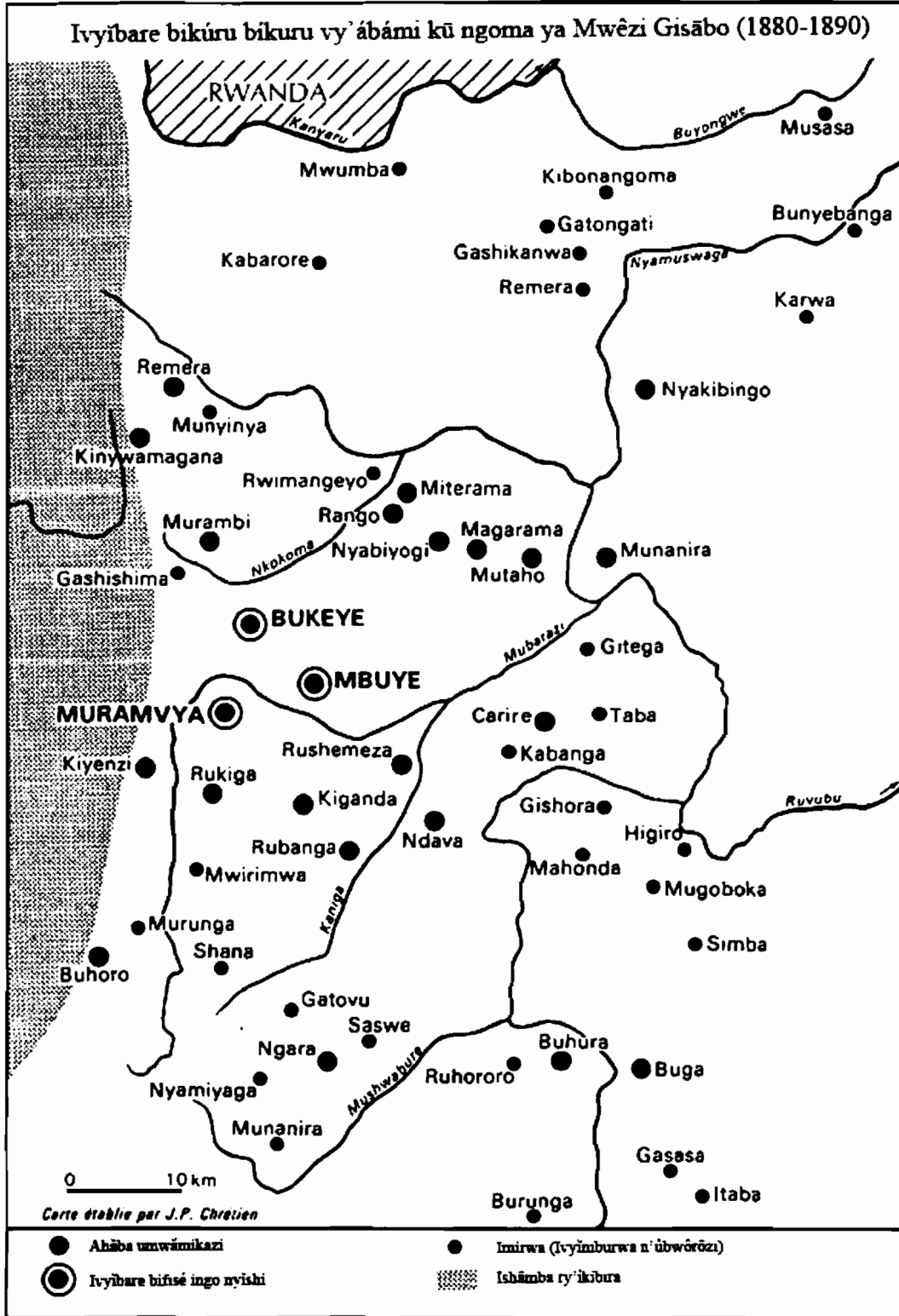
Imirwa mikúru y'ntwâro n'imigirwá y'úbwâmi

Isôko: NDORICIMPA L. et GUILLET C., 1984

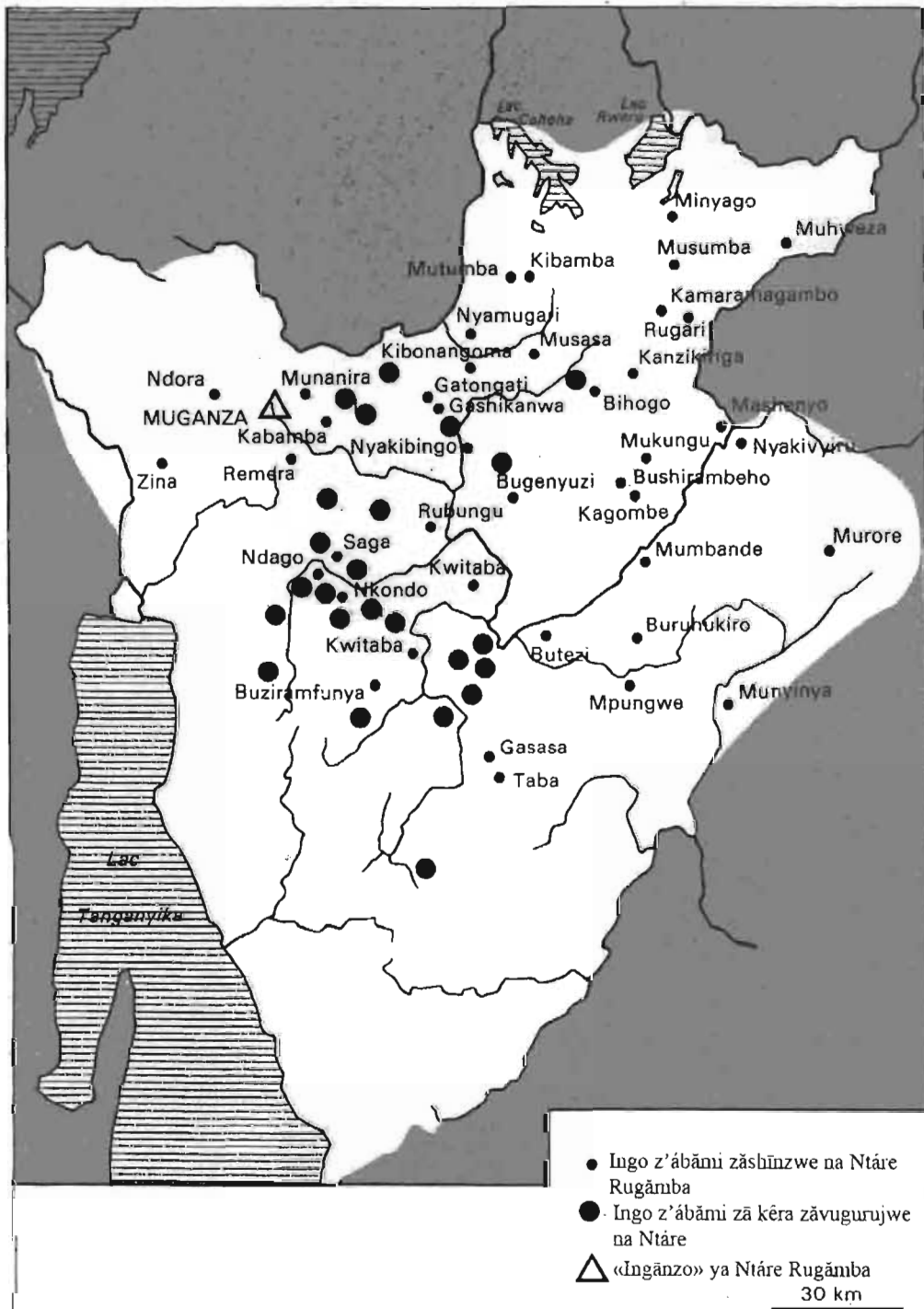
Ikáratá yā 11

Ikáratá yā 12

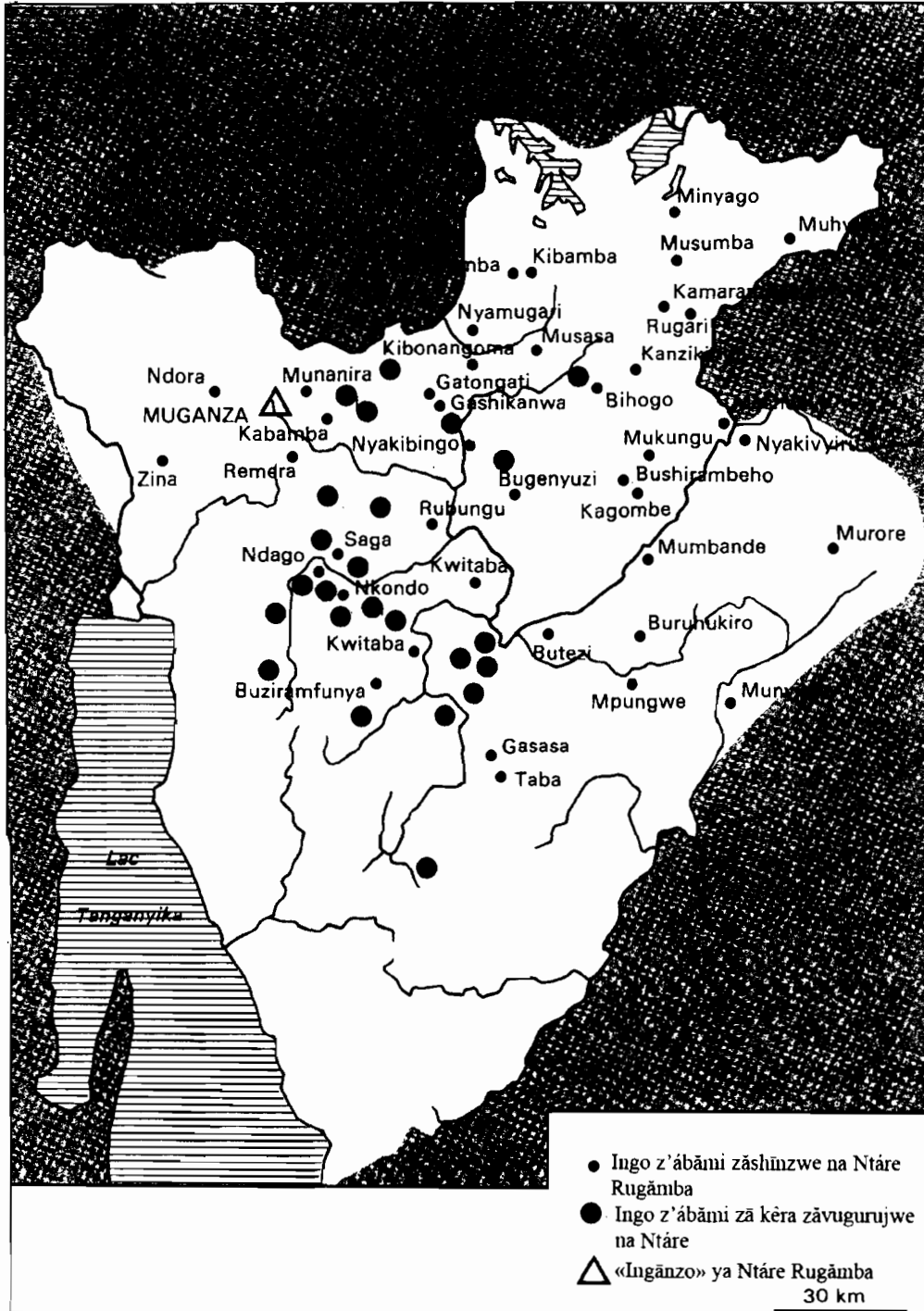

Ikáratá yā 13

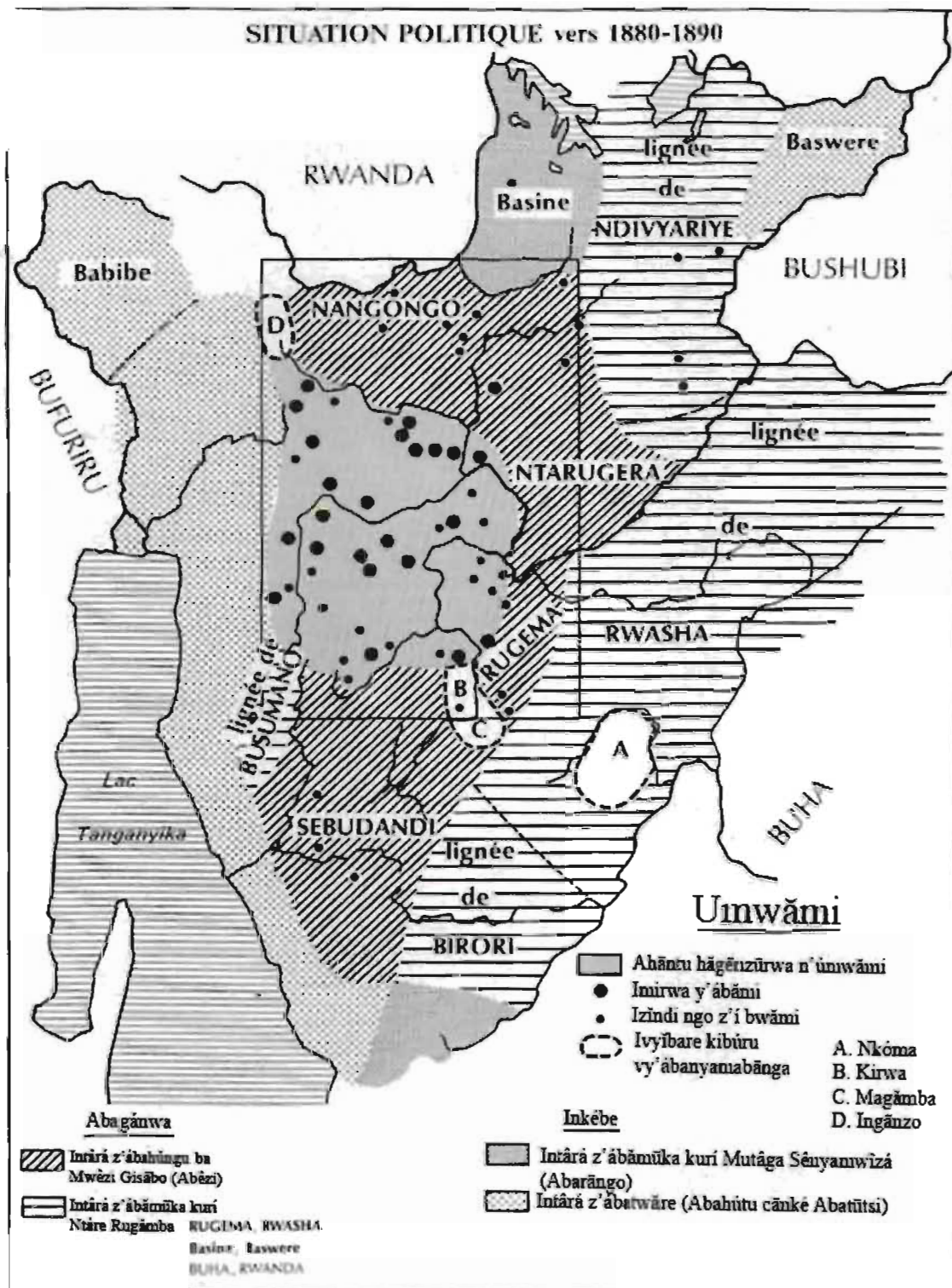
Isôko: MWOROHA E., 1987: 157

Ikáratá yá 13

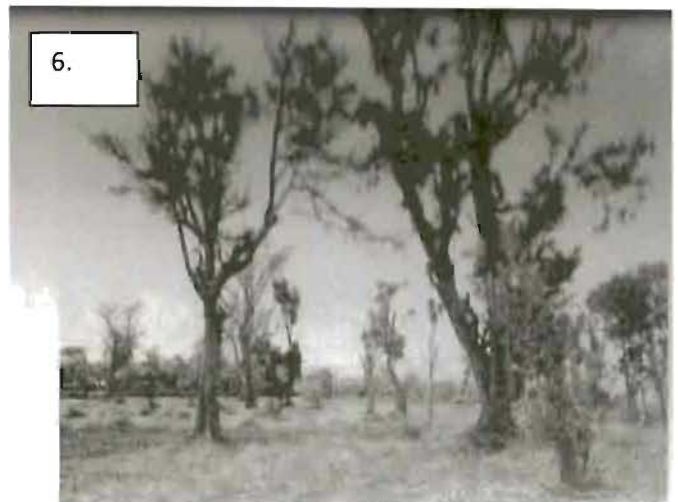

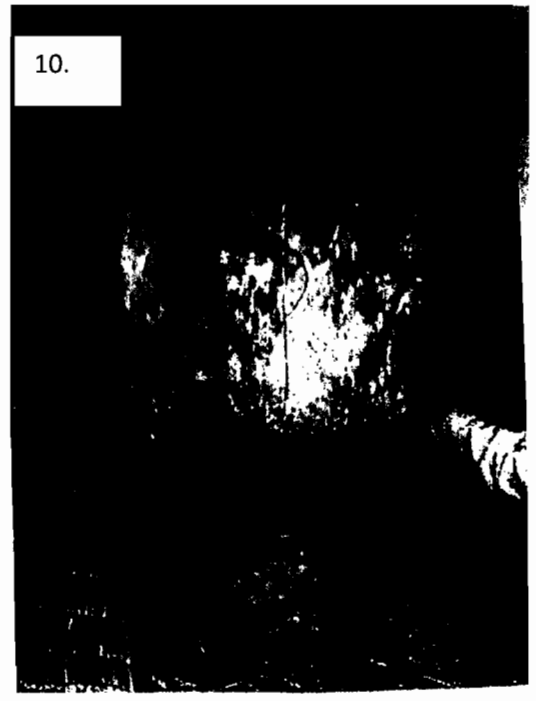
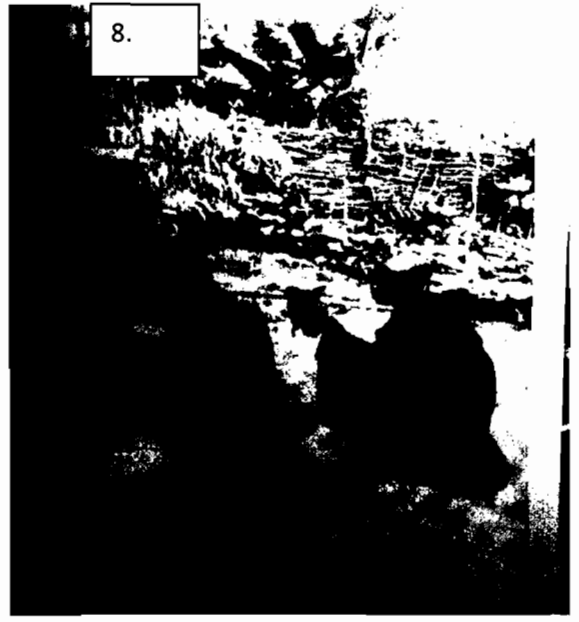
Isôko: MWOROHA E., 1987: 157

Ikáratá yā 11

2. Amashusho

7.

8.

9.

10.

11.

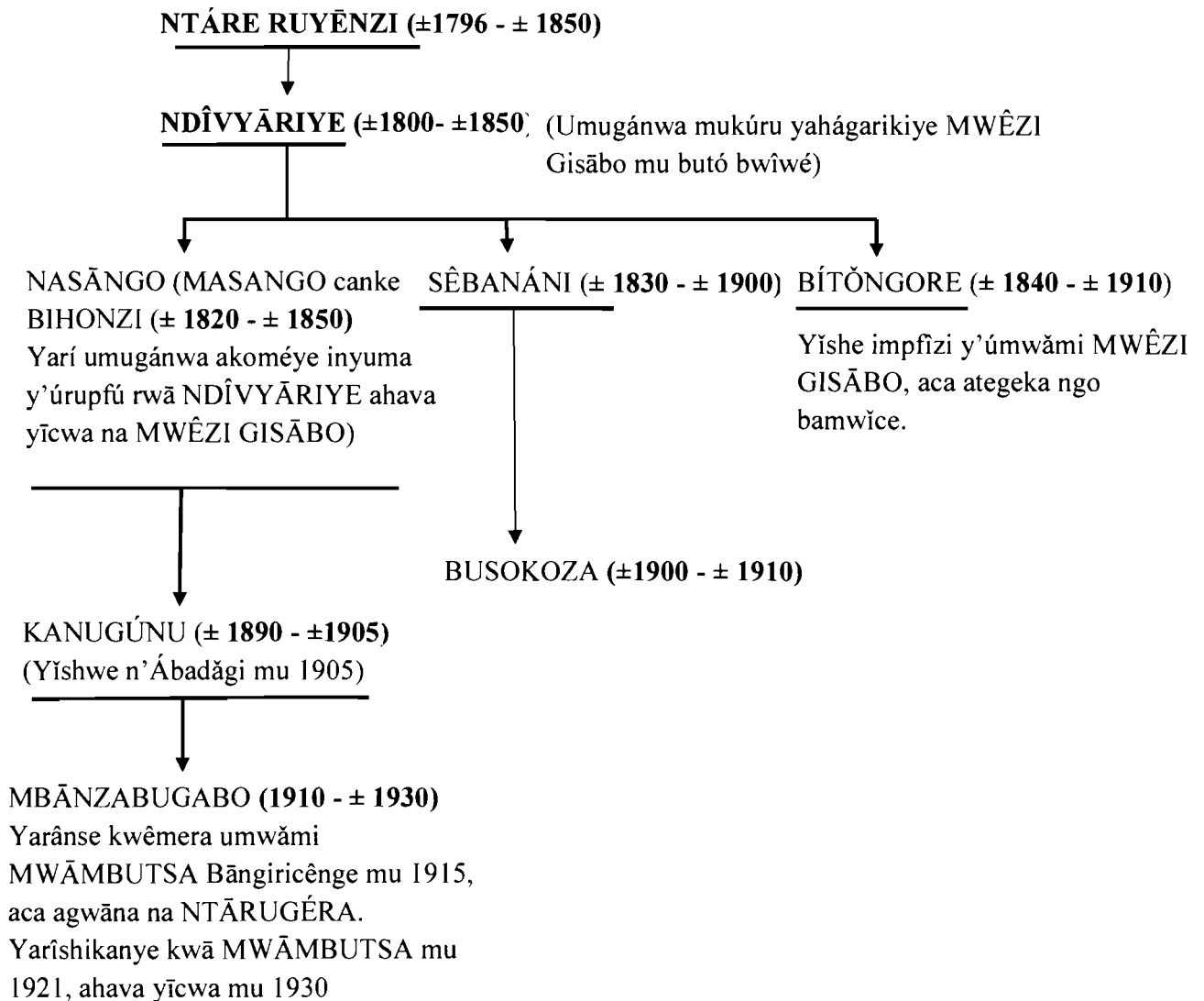

1. **Ikigabiro c'í Bunywânkóko cǎshînzwe na NTÁRE Rushatsi (mũ mpéra y'íkînjana cǎ 17) i Nkóma.**
2. **Igíti c' í REMĚRA i NINI cĕgúkira NTÁRE Karemĕra**
3. **Icibare c'íngoma c'í Bānga**
4. **Imbere mu cĭbare c'íngoma c'í Bānga**
5. **Inkînzó**
6. **Umurwa mukúru w'í Mbuye: ni hamwé mu bisígarîra vy'ibigó vyā MWĚZI Gisābo**
7. **Umwāmi MWĚZI Gisābo imbere gatōyí y'úrurfú rwîwé**
8. **Ingene bǎja kuraguza (ukubāndwa)**
9. **Inakigabiro, ingoma níni yó mu cĭbare cǎ Higiro**
10. **Nyabúhoro, ingóma yará yûbashwe yó mu cĭbare c'í Bānga**
11. **Ihûriro ryā Mucéce na Nyavyāmo, ahó bĭmikira abǎmi (MWĚZI murí 1850, MUTĀGA 1908, MWĀMBUTSA 1915)**

3. Ibití ndôndamvyâro

Menye nêzá: Amazína arí murí iyi kazîndûzi yânditse mû nyugúti zikazé.

1. Igítí ndôndamvyâro cā Ndîvyâriye mwêne NTÁRE Rugãmba

Isôko : GHISLAIN J., 1970: Igicápo cā 2

2. Igití ndôndamvyâro cā RWĀSHA (umugánwa yāmúka kurí NTÁRE Rugămba)

NTÁRE RUYĒNZI

RWĀSHA (± 1810 - ±1860)

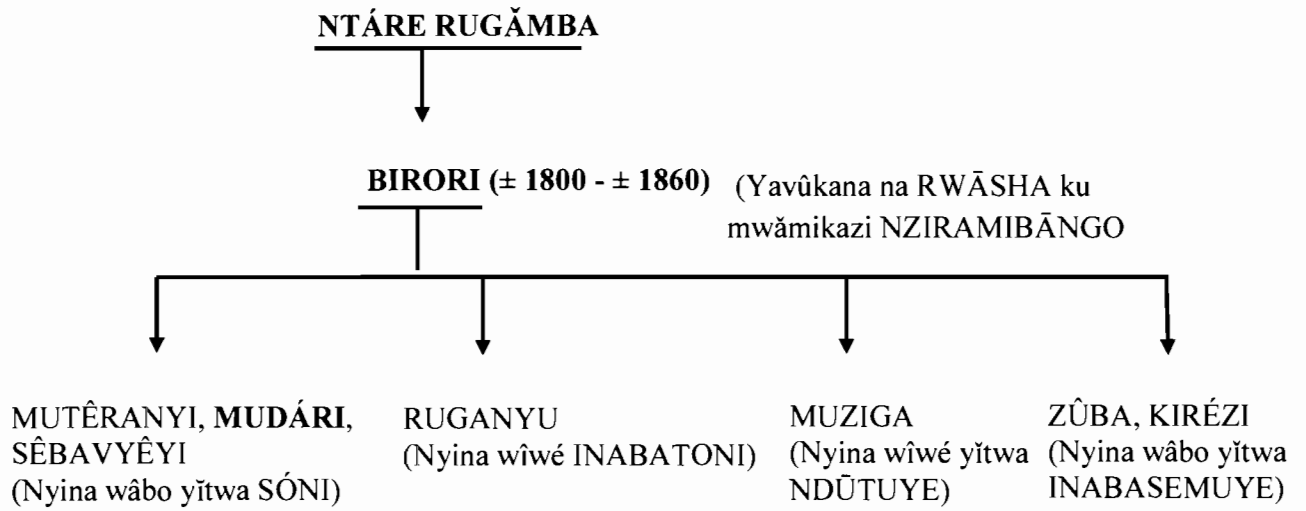
- Ni mwěnenyina na BIRORI ku Mwămikazi NZIRAMIBĀNGO
- Ni wé yimitse umwămi MWĒZI Gisăbo, mu kumúterura akamwěreka abăntu.

RWĀSHA yavyăye abahŭngu 15:

Abămikazi	Abahŭngu
INĂMUKEREKEZA	-RURAKĒNGEREZA cānké NTĀNGO -BWĒNGE -SĒKAVĀBUHA -TUYOBOTSE -INĂBAMŌBWA cānké BIGABO
MATURÍRE	-BIKORIBĀGA -KITĀMBUTSI -SĒMUTŪNGWA -NYAMUYAZA -RUGABÉ
KWĒZI	-KISHĀMBA -NIYŌNGÉRE
MAKACA	-KINYĂMURÍMA
INABIRĒNZWA	-CĀGIRA -NĀMA

Isôko : GHISLAIN J., 1970: Igicápo cā 12

3. Igití ndôndamvyâro cã BIRORI

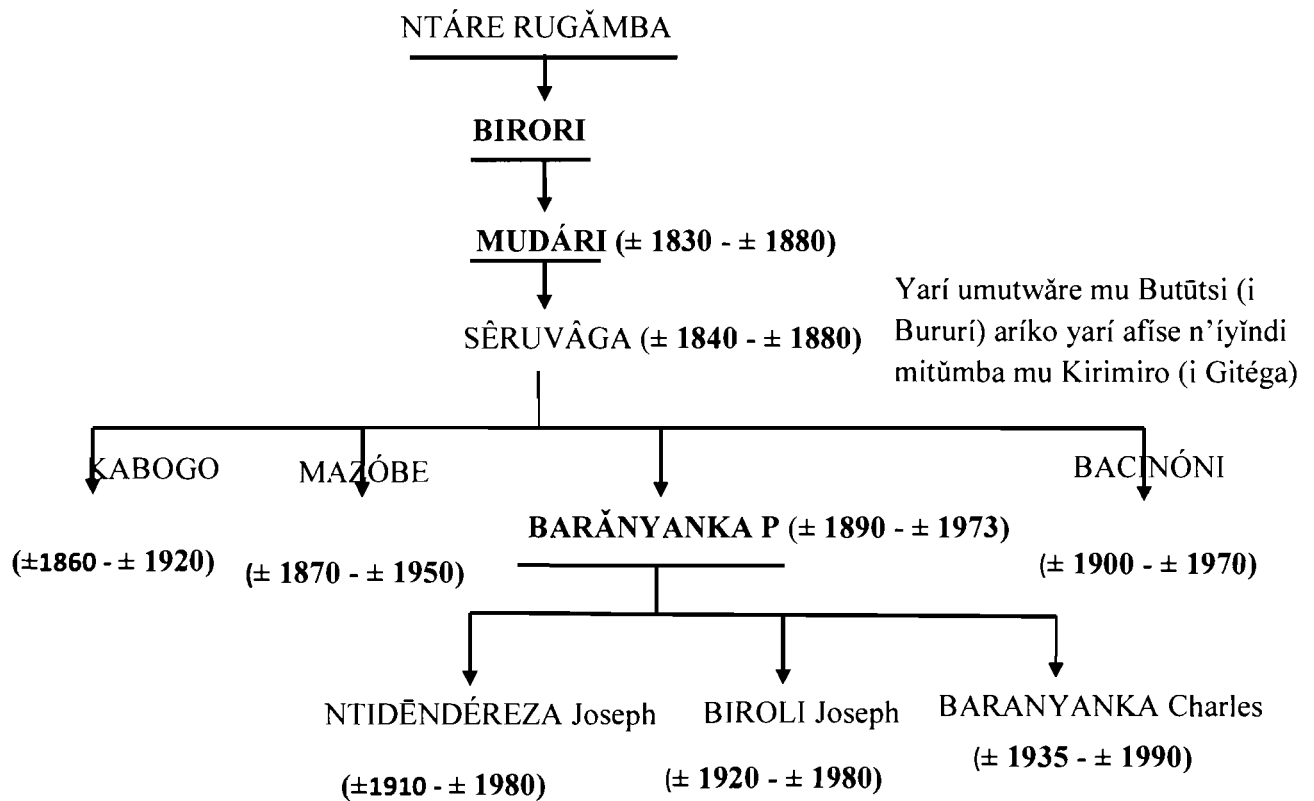

Isôko: GHISLAIN J., 1970: Igitápo cã 6

4.

Igiti

ndôndamvyâro cā BĀRĀNYANKA (Umugánwa yāmûka kurí NTÁRE Rugămba)

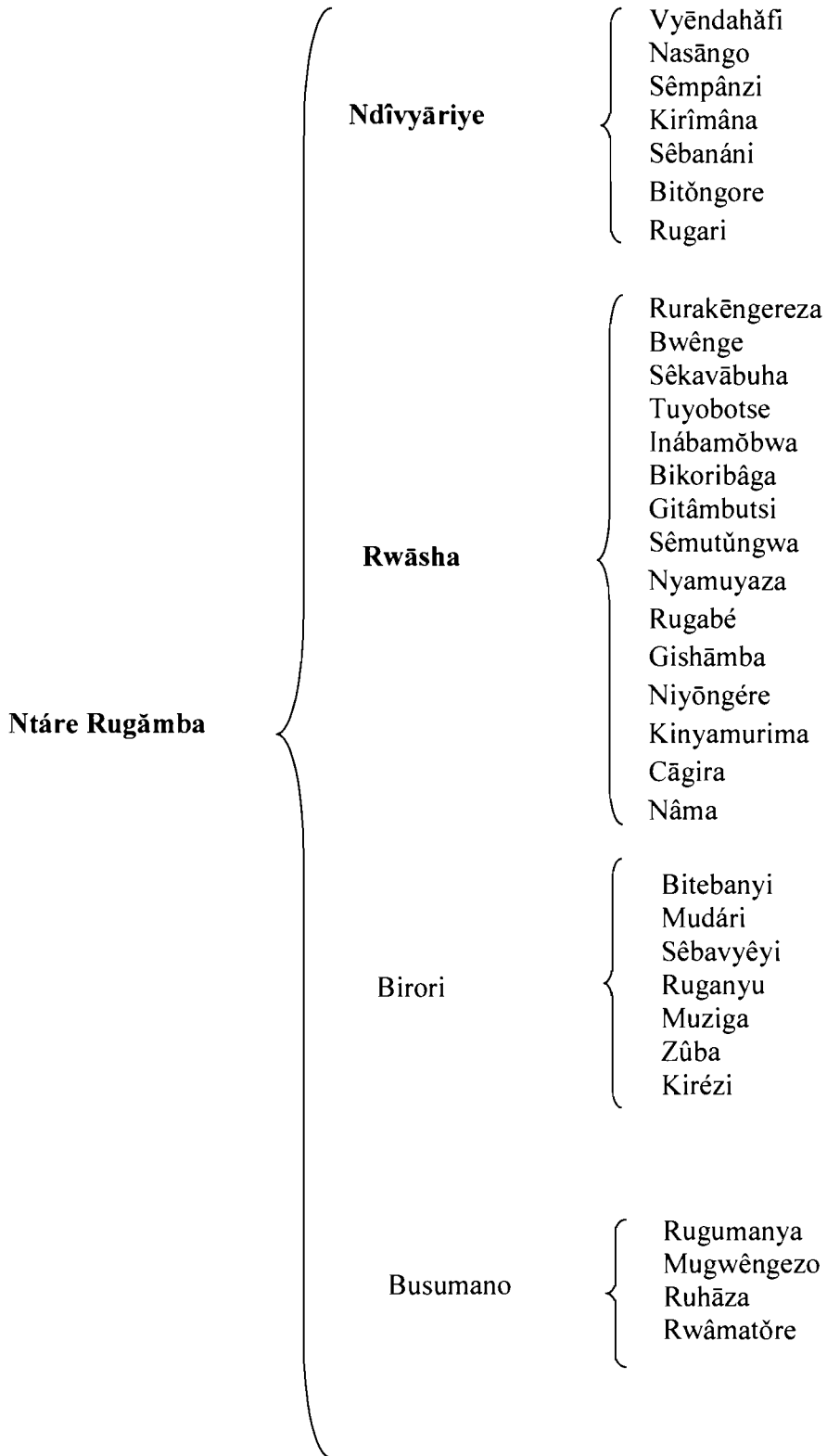
Isôko: GHISLAIN J., 1970: Igicápo cā 6

5. Abahũngu bāmũka kurí NTÁRE Rugãmba

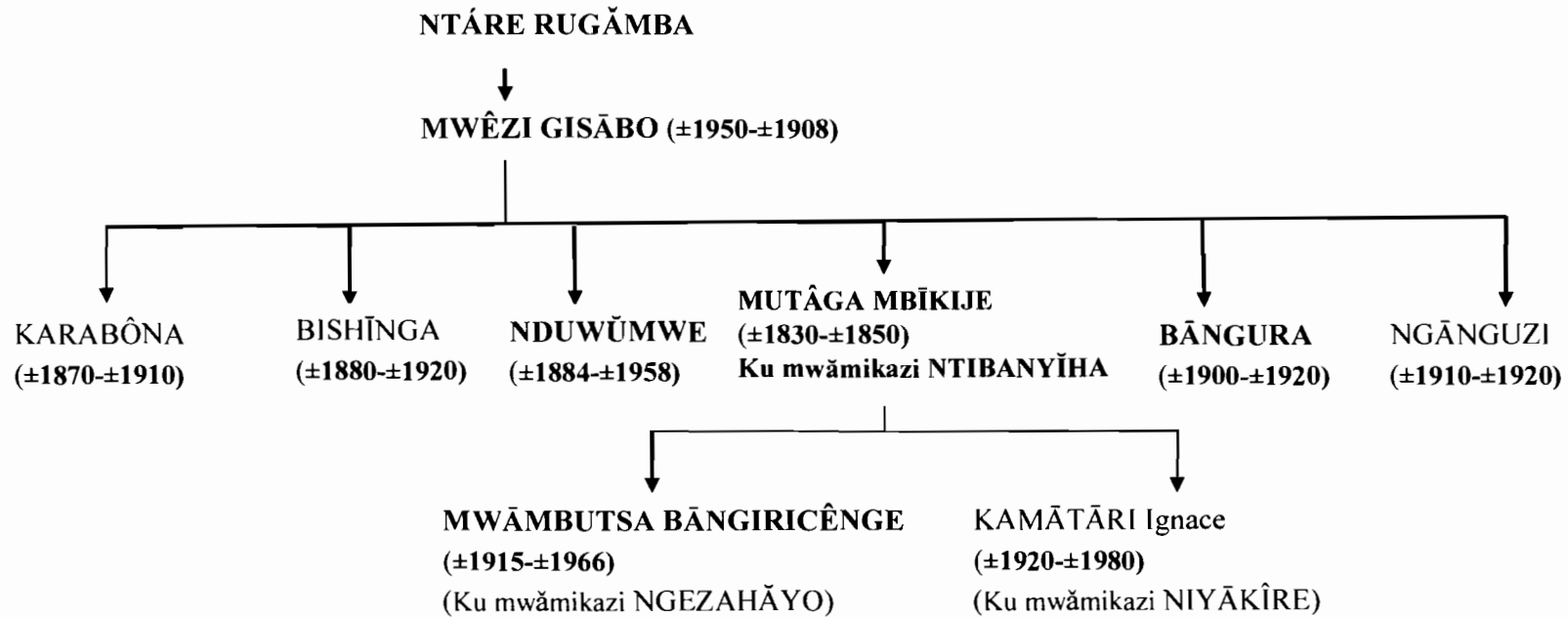
Abãmikazi	Abahũngu
1. INÁMIRĨNGA	1. NDĪVYĀRIYE
2. NZIRAMIBĀNGO	2. BIRORI 3. RWĀSHA
3. INÁBĀZI	4. RUTĀNDAGURA
4. ZŪBA	5. NDĀTIMĀNA
5. NYAMIRIMA	6. TWĀREREYE
6. NDINĪBĀNGA	7. SERURWARWA
7. INAMVĀNO	8. NĀKIVÚGA
8. MUCÚRORÁ	9. GIKURUBĒBA
9. GAKŪRA	10. RUBĀNGUKA 11. RUHĪZA
10. MPŌNGANO	12. ZŪRU
11. VYĀNO	13. BUSUMANO 14. MWĒZI GISĀBO

Isôko: MWOROHA E., 1987: 159

6. Indôndamvyâro y'âbagânwa bakûru bákuru b'Âbatare (1850)

7. Igití ndôndamvyâro cā MWÊZI Gisābo (ku mwămikazi Ririkumutíma), MUTĀGA Mbíkije, na MWĀMBUTSA Bāngiricēnge

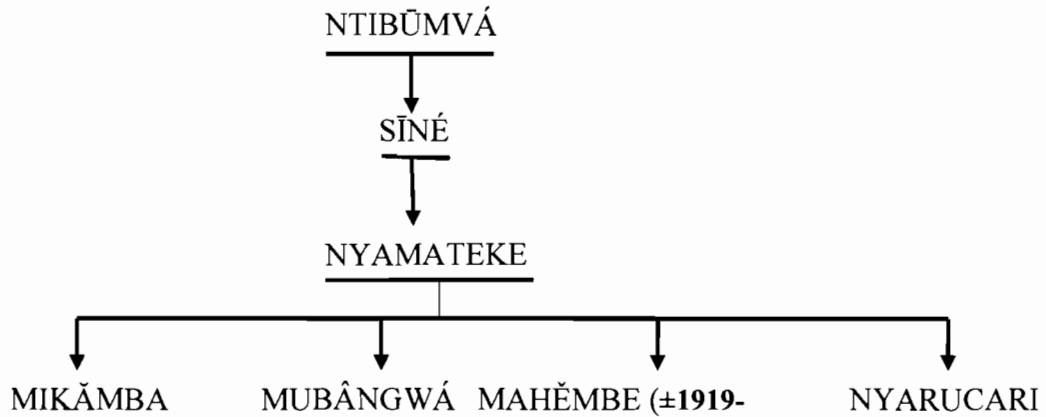

Isôko: GHISLAIN J., 1970

8. Abahũngu bāmũka kurí MWĚZI Gisābo

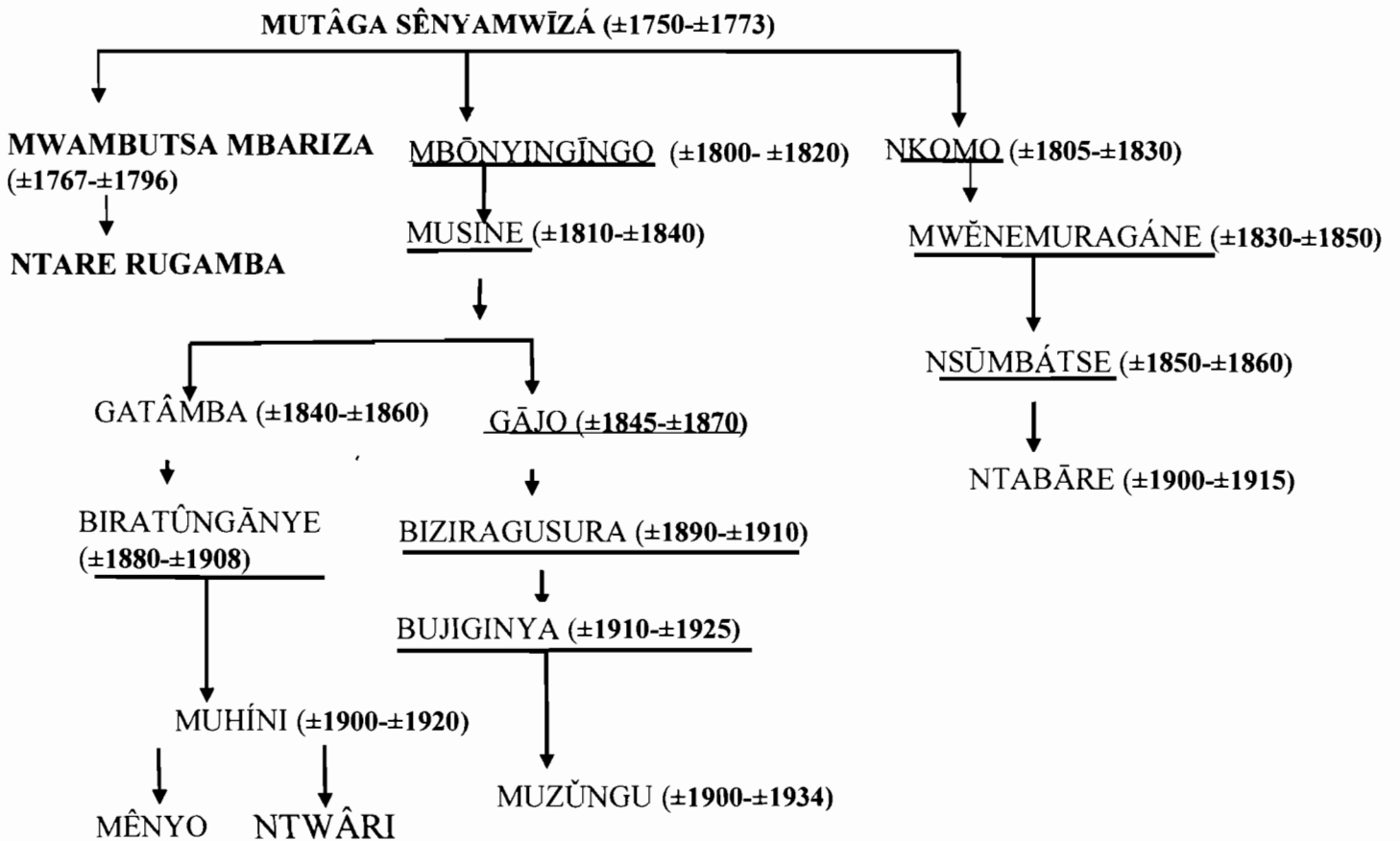
Amazína y'ábāmikazi	Amazína y'ábahũngu bâbo
INÁBAMÓSO	NANGŌNGO, SĚBUDĀNDI
INABISĚNGE	MAHĨNGA, KIJOGORI, NTUHUSHIRÁ
INABAKUZA	SĚTŌBŌRWA, MACÚMU, NGUMIJE
INABEREGE	MAYĀBO, MUHÍTIRÁ
MUSANÍWĀBO	NTARUGĚRA , GITĀNDAZI, RUGEMA
INABĀNTU	KABŌNDO, NYAMUMIRA
RIRIKUMUTÍMA	NDUWŪMWE , KARABŌNA, BĀNGURA , NGĀNGUZI, BISHĨNGA.
BITAMO	-
INÁRWÍMO	BIKINANÍNTĀMA, NSANGABANE
NTIBASHIRÁMAKĚNGA	GICŌNDO,
GIHĨMBĀRE	BARĀNGĚNZA
NTIBANYĨHA	MUTĀGA MBĪKIJE
INASĪZE	-

9. Igití ndôndamvyâro cã Mähẽmbe (Ntare y'î Nkóma wã nyuma)

Isôko : GHISLAIN J., 1970: igicápo cã 35

10. Igití ndôndamvyâro cã MŪTĀGA SĔNYAMWĪZÁ

Isôko: MWOROHA E., 1987: 142, GHISLAIN J., 1970: igicápo cã 31

4. **Icēgeranyo c'amazína yavúzwe murí iyi kazĩndũzi y'ákāhise k'Úburũndi : ibihe ku bĩndi**

IBIHE	AMAZÍNA
Ikĩnjana cā 14	<u>Ntwéro</u> yatwāra <u>Ubutũtsi</u> n' <u>Úmugāmba</u> wó mu burārũko aca avyāra <u>Nsoro</u> na <u>Jabwe</u>
Ikĩnjana cā 15	<p>- umũzo wa <u>NTÁREI</u> <u>Rushatsi</u> (ku bavúga ibihetangabo vy'ingoma biné) avugwá kó yóbá yávyāwe na Jabwe ku mugoré wa Nsoro, kó yóbá yāmũka i <u>Nkóma</u>, mu <u>Buha</u>, mu <u>Rwānda</u>,.... Yaciye ashinga ivybare vyā <u>Mbuye</u>, <u>Kigānda</u>, <u>Bukéye</u>, <u>Murāmvya</u>; ingoma <u>Karyēnda</u> n'ámabānga bijānyé : <u>Mukā-Karyēnda</u>, <u>Sēmasāka</u>, ...</p> <p>- Umũzo wa <u>Kirānga</u> avugwá kó yashikiye i Ngāra, i Mugerā (mu Māna zā Mugerā), i <u>Ngōzi</u> (mu Vyērwa vyā Ngōzi)</p>
Ikĩnjana cā 16	-Abavúga ibihetangabo vy'ingoma biné, bavuga murí ico kĩnjana abāmi <u>NTÁRE II</u> <u>Kibogora</u> , <u>MWĒZI II</u> , <u>MUTĀGA II</u> na <u>MWĀMBUTSII</u> aríko abavúga ibihetangabo bibiri ntaco bavugá kurí ico kĩnjana kukó ku bw'ābo ingoma y'Úburũndi ntiyarí bwābehó ico gihe.
Ikĩnjana cā 17	umũzo wa <u>NTÁRE I</u> <u>Rushatsi</u> (ku bavúga ibihetangabo vy'ingoma bibiri) aríko abavúga ibihetangabo vy'ingoma biné batubwīra <u>NTÁRE III</u> <u>Kivĩmĩra</u> na <u>MWĒZI III</u> <u>Kavũyimbo</u> .
Ikĩnjana cā 18	<p>- <u>MUTĀGA</u> <u>Sēnyamwízá</u> yabāngabānganywe n'úmwāmi w'Úrwānda <u>Cyrima Rujugira</u> (ku bavúga ibihetangabo vy'ingoma bibiri). Abavúga ibihetangabo biné bamwīta <u>MUTĀGA</u> <u>Sēbitũngwa</u> kāndi bamushira murí ico kĩnjana cā 18.</p> <p>-<u>MUTĀGA</u> <u>Sēnyamwízá</u> yarōngoye <u>Inabizōza</u> umukōbwa wa <u>Cyrima Rujugira</u>;</p> <p>-<u>Intāmbara</u> hagáti ya <u>MUTĀGA</u> <u>Sēnyamwízá</u> n'úmwāmi w'Úrwānda <u>Cyrima Rujugira</u>: <u>MUTĀGA</u> <u>Sēnyamwízá</u> yayígũyemwó aca ahāmbwa i <u>Bundandāri</u>,</p> <p>-<u>Hārĩmye</u> kāndi <u>MWĀMBUTSA</u> <u>Mbariza</u> (ku bavúga ibihetangabo bibiri); abavúga ibihetangabo biné bamwīta <u>MWĀMBUTSA</u> <u>Nyarushāmba</u>. <u>MWĀMBUTSA</u> <u>Mbariza</u> rēró yĩtwa <u>Ntisēmbērwa</u> ahava yĩma kw'ízina ryā <u>MWĀMBUTSA</u> igihe sé <u>MUTĀGA</u> <u>Sēnyamwízá</u> atānzé.</p> <p>-Mũ mpéra y'ikĩnjana cā 18, hĩmye <u>NTÁRE</u> <u>Rugāmba</u> yabāngabānganywe</p>

	<p>n'ábámi batatu b'Úrwānda: Mibāmbwe Sêntābyó, Yuhi Gahīndiro na Mutára Rwōgéra.</p> <p>-NTÁRE Rugāmba yarīgaruriye <u>Ubugesera</u> bwā Nsoro Nyabarega</p>
<p>Ikīnjana cā 19</p>	<p>- NTÁRE Rugāmba yarāguye igihúgu mu kwīgarurira Ubushí n'Ímbo,</p> <p>- Yarīgaruriye <u>Ubuyogoma</u> abānje kurwāna n'úmwāmi <u>Ruhaga</u> yatwāra iyo ntárá, yarīgaruriye kāndi <u>Ubugúfi</u>,</p> <p>- umūzo w'ābagarariji <u>Ntibirāngwá</u> na <u>Fūmbije</u>,</p> <p>- ikīngirwa ry'íntárá nshāsha n'ābaganwa <u>Ndívyāriye</u>, <u>Rwāsha</u>, <u>Birori</u> na Busumano; abahūngu bā NTÁRE Rugāmba,</p> <p>- Umwāmikazi <u>Vyāno</u> yarāvuyāraneye na NTÁRE Rugāmba umwāmi <u>MWÊZI Gisābo</u>, ivyo vyāvūye ku kugéne umwāmikazi <u>Nziramibāngo</u> yari yarácīye imvyāro yashize mu buriri uwo musēngezana wīwé Vyāno igihe umwāmi yari yāhīmvyeye.</p> <p>- I <u>Nkōndo</u>: intāmbara ya <u>MWÊZI Gisābo</u> na <u>Twārereye</u> bāpfa gusúbirira NTÁRE Rugāmba</p> <p>-umūzo w'ābagarariji <u>Kirima</u> yīgaruriye intárá yó kú <u>Nkīko y'Úmugāmba</u> ahava ayākwa n'úmugánwa <u>Barānyanka</u> na <u>Macōnco</u> hahava haba amasēzerano ya <u>MWÊZI Gisābo</u> n'ābadāgi i <u>Kigānda</u>.</p>
<p>Mū mpéra y'íkīnjana cā 19 – Mū ntāngo y'ícā 20</p>	<p>- Abagarariji <u>Kirima</u> na <u>Macōnco</u> bākomeje kugarariza <u>MWÊZI</u></p> <p>-Urwīmo rw'Ábēzi n'Ábatáre : <u>Sêbudāndi</u> (umwēzi) yarīrukanye abahūngu bā Birori (Abatáre), ...</p> <p>- <u>Mahēmba</u> ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā Ntáre y'í Nkóma;</p> <p>-<u>Tīnya-Cībare</u> na wé ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā <u>Mwāmbutsa w'í Magāmba</u>;</p> <p>- <u>Kēbeya</u> ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā <u>Nzóbe y'í Kirwa</u>;</p> <p>- <u>Gapaya</u> na wé ni uwā nyuma yarāngūye ibānga ryā <u>Inankoni</u>.</p>
<p>Mu kīnjana cā 20</p>	<p>-Hīmye <u>MUTÁGA Mbīkije</u> ahagarikirwa na <u>Ntārugéra</u> n'úmwāmikazi <u>Ririkumutíma</u> nyina wa <u>Ndúwūmwe</u>, <u>Karabōna</u>, <u>Bāngura</u>, <u>Ngānguzi</u> na <u>Bishīnga</u>. Mutāga yahāvūye atānga yīshwe na mwēnewābo <u>Bāngura</u>;</p> <p>-<u>Mwāmbutsa Bāngīricēnge</u> yacīye yīma ahagarikirwa na <u>Ntārugéra</u>, <u>Ririkumutíma</u> na <u>Karabōna</u>.</p>

5. Urutõnde rw'ámazína y'úruháro yasârũwe

Ababānda	Akanyáru
Abacõndori	Abîru
Abagára	Bānga
Abahānga	Bāngura
Abahimá	Barāmbá
Abahânza	Barānyanka
Abahîmba	Bicura
Abahîrwá	Bihînda
Abahēka	Bihizi
Abahānda	Bikīnga
Abahõndõgo	Biremé
Abahutú	Birori
Abajîji	Biroro
Abāmbutsa	Bisoro
Abanyákaráma	Bitõngore
Abanyuka	Bucana
Abasapfu	Budāndari
Abasēnge	Budēngeri
Abashûbi	Bukakwa
Abashôká	Bukwāvu
Abasígi	Butámenwá
Abasoro	Bukêye
Abatāga	Bukubá
Abatáre	Bunywānkóko
Abatîmbo	Buruhūkiro
Abatûtsi	Burūnga
Abatwá	Busīga
Abavubikiro	Busumano
Abavumú	Butáre
Abavuna	Buvúgarímwe
Abêgá	Buyēngero
Abênêngwé	Buyôngwe
Abêzi	Cõhõha

Cōyá	Kabuye
Cyrima Rujugira	Kabwá
Gakāmba	Kagari
Gapaya	Karabōna
Gashinyira	Karamá
Gatábirora	Karemēra Rwāka
Gatsīndiye	Karyēnda
Gihāna	Kēbeya
Gihéke	Kējári
Gihīnga	Kibāmba
Gikōnge	Kibāngo
Gikôré	Kibûrwá
Gisáka	Kidášha
Gishōra	Kigānda
Gitānga	Kigeri Rwābugiri
Gitéga	Kijogori
Gitovu	Kinyaga
Hararāwe	Kinyoni
Higiro	Kirima
Inabataramuka	Kirānga
Inabizōza	Kirwa
Inakibīndigiri	Kivyēyi
Inakigabiro	Kôgabāmi
Inagiswāswa	Kwītāba
Inamabuye	Mabāngo
Inámukomacôto	Macōnco
Inámujāndi	Magāmba
Inankoni	Mahēmbe
Jabwe	Majeje
Jġji	Māmfu
Jurugati	Maragarāzi
Juru rya kugwa	Mashíra
Juru ry’i Kagōngo	Masíbé
Jurwe	Mbíbe

Mbîzi	Muyänge
Mbuye	Muyinga
Mikóre	Muzēnga
Mirehe	Muziga
Mitímigâmba	Môsozi
Mpêhe	Mwākīro
Mpīnga	Mwāmbutsa
Mpotsa	Mwāmbutsa Nyarushāmba
Mubarāzi	Mwāmbutsa Bāngīricēnge
Mudári	Mwāmbutsa w'í Magāmba
Mugāmba	Mwēzi
Mugaruré	Mwēzi I Barīndamūnka
Mugwēngezo	Mwēzi III Kavūyimbo
Muhabūra	Mwēzi Gisābo
Muhagaze	Mwēzi Ndagushīmiye
Muhāmbwe	Mwītéká
Mujējuru	Nangōngo
Murāmvyá	Nasāngo
Murēmbwe	Ndabāzi
Murimírwa	Ndāgo
Muróre	Ndarishikije
Musīné	Ndimiye
Mutāho	Ndīvyāriye
Mutāga	Ndora
Mutāga Mbikije	Ndugú
Mutāga Mutabāzi	Nduwūmwe
Mutāga Sēbitūngwa	Ndwāno ya Runyota
Mutāga Sēnyamwīzá	Nkokoma
Mutāra Rwōgéra	Ngoma ya Sácēga
Mutāra Sēmugéshi	Ngomānte
Mutwēnzi	Ngōzi
Muhanama	Ngwīje
Mukâ-Karyēnda	Nkānda
Mukâ-Kirānga	Nkokoma

Nkõndo

Nkiko Mugamba

Nsoro

Nsoro Nyabarega

Ntahushirá

Ntakiyíca

Ntāngo

Ntáre

Ntáre Karemēra

Ntáre Kibogora

Ntáre Kivīmīra

Ntáre y'í Nkóma

Ntáre Rugamba

Ntáre Rushatsi

Ntarīndwá

Ntārúbibe

Ntārugéra

Ntibirāngwá

Ntíháböse

Ntotwa

Ntwêro

Ntūnda

Nyabikāka

Nyabarega

Nyabarōngó

Nyabúhoro

Nyamabuye

Nyamígāngo

Nyamirira

Nyamiyaga

Nyamuragura

Nyamwêru

Nyamwízá

Nyāngemānya

Nyarurago

Nyavyāmo

Nyenúmugamba

Nziramibāngo

Nzóbe y'í Kirwa

Remēra

Ririkumutíma

Rubāambo

Ruburisóni

Rubūngira

Rucēbera

Ruciteme

Rugema

Ruhāza

Ruhīnda

Ruhīndukira

Rukīnzo

Rukōmbamāzi

Rugabé

Rugānzú Ndôri

Rugema

Rugeyo

Runyínya

Runyota-Kanyárufūnzó

Rurakēngereza

Rusábiko

Rusāvya

Rusēngo

Rushwāti

Rushyá

Rusízi

Rutēnderi

Ruvubú

Ruvuna

Ruvyirônza

Rwăjekěra

Rwāma

Rwāmatöre

Rwâmo

Rwāsha

Rwêro

Rwĩhinda

Rwintămba

Rwōga

Ryăgōmbe

Sabúkēye

Sâgá

Shaka

Sēbanani

Sēbavyēyi

Sēbudāndi

Sékěre

Sēgahanza

Sēmasáka

Sēmpānzi

Sēntāma

Sēntāre

Sēnyamurūngu

Sērutwá

Sēruvāga

Sētōbōrwa

Siguvyāye

Tānganika

Tára

Twārereye

Ubugúfi

Ubuha

Ubugesera

Uburagáne

Ubushí

Ukumóso

Uburūndi

Ubutūtsi

Ubuyēnzi

Ubuyogoma

Ubwêru

Vūmbi

Vyānda

Vyāno

Vyēndahămfi

Wágá

Yanza

Yuhi Mazimpáka

Menya nêzá: amazína yāndítse mū ndóme zikazé ni ayagíze iyi kazīndūzi, ayāndi amwé ari mū ndôndôro y'āmwāmwé mu yagíze iyi Kazīndūzi; ayāndi na yó, nâyó twāsāruye tutāshoboye gushikakó.